Godfried Engbersen, Erik Snel en Monique Kremer (red.)

DE VAL VAN DE MIDDENKLASSE?

Het stabiele en kwetsbare midden

WRR

De val van de middenklasse?

De serie 'Verkenningen' omvat studies die in het kader van de werkzaamheden van de WRR tot stand zijn gekomen en naar zijn oordeel van zodanige kwaliteit en betekenis zijn dat publicatie gewenst is. De verantwoordelijkheid voor de inhoud en de ingenomen standpunten berust bij de auteurs.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid
Buitenhof 34
Postbus 20004
2500 EA Den Haag
Telefoon 070-356 46 00
E-mail info@wrr.nl
Website www.wrr.nl

WRR

WETENSCHAPPELIJKE RAAD VOOR HET REGERINGSBELEID

De val van de middenklasse?

HET STABIELE EN KWETSBARE MIDDEN

Godfried Engbersen, Erik Snel en Monique Kremer (red.)

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag 2017

Rapporten aan de Regering vanaf nr. 68 zijn verkrijgbaar in de boekhandel. Alle *Rapporten aan de Regering* en publicaties in de reeksen *Verkenningen* en *Webpublicaties* zijn beschikbaar via www.wrr.nl.

Omslagafbeelding: Hendrik Werkman 'Draaideur van het postkantoor'
Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag
Vormgeving binnenwerk: Textcetera, Den Haag

ISBN	978 94 90186 52 4
e-ISBN	978 94 90186 53 1 (pdf)
NUR	756

WRR, Den Haag 2017

De inhoud van deze publicatie mag (gedeeltelijk) gebruikt en overgenomen worden voor niet-commerciële doeleinden. Gebruik van de publicatie of gedeeltes daarvan onder deze voorwaarde moeten de naam van de auteur en uitgever bevatten. De inhoud van de publicatie mag niet veranderd worden.

INHOUD

Ten geleide 13

1 De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden 15
Godfried Engbersen, Erik Snel, Monique Kremer en Robert Went
1.1 Stabiliteit en kwetsbaarheid 15
1.2 Het maatschappelijk midden: debat en afbakening 18
1.3 Centrale bevindingen: stabiliteit, kwetsbaarheid en onzekerheid in het midden 22
1.4 Permanente statusarbeid voor het handhaven van een middenpositie 26
1.5 Beleidsrichtingen: reduceren van onzekerheid, versterken van weerbaarheid en voorspelbaarheid 33
1.6 Overzicht van de verkenning 40

2 Het maatschappelijk midden verkend: overzicht van bevindingen 51
Godfried Engbersen en Erik Snel
2.1 Inleiding 51
2.2 Conceptualisering van het middensegment 51
2.3 Opleiding: convergentie van middelbaar opgeleiden naar lager opgeleiden 55
2.4 Beroepen: professionalisering en polarisatie van de beroepenstructuur naar verdiend inkomen 58
2.5 Inkomen: stabiliteit en daling 61
2.6 Opvattingen en politieke attitudes van het midden 74
2.7 Conclusie: het stabiele en kwetsbare midden 81

3 Ontwikkelingen in de maatschappelijke positie van middelbaar opgeleiden in Nederland 93
Jochem Tolsma en Maarten Wolbers
3.1 Achtergrond en probleemstelling 93
3.2 De omvang en samenstelling van de groep middelbaar opgeleiden 96
3.3 Ontwikkelingen in de maatschappelijke positie van middelbaar opgeleiden 98
3.4 Conclusie 107

4 Polariseert de beroepshiërarchie en verdwijnt de middenklasse? 115
Harry B.G. Ganzeboom
4.1 Inleiding 115
4.2 De gebruikte data en methoden 119

4.3	Veranderende beroepenstructuur in Nederland (1970-2014)	123
4.4	Beroepsklassen geschaald naar opleiding, inkomen, prestige, homogamie en sociale herkomst	125
4.5	Polarisatie van de beroepenstructuur?	131
4.6	Conclusies en discussie	134
5	**Hollen om stil te staan? Tweeverdieners en de Nederlandse middenklasse sinds 1990**	143
	Wiemer Salverda	
5.1	Inleiding	143
5.2	Werkgelegenheid, inkomen en huishoudens sinds 1990	148
5.3	De middenklasse tussen onder- en bovenkant	149
5.4	Effecten van belastingheffing en huishoudvorming	155
5.5	Bronnen van inkomen, tweeverdieners en huishoudomvang	158
5.6	Vermogen, huizenbezit en schuld van de middenklasse	164
5.7	Discussie	168
6	**De inkomensdynamiek van de middengroepen in de periode 1989-2013**	175
	Paul de Beer	
6.1	Inleiding	175
6.2	Inkomensontwikkeling: de jaarlijkse mediane koopkrachtmutatie	177
6.3	Mobiliteit tussen inkomensklassen	184
6.4	Conclusies	194
7	**Opleidingsverschillen in maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek in Nederland, 1970-2012**	199
	Jeroen van der Waal, Willem de Koster en Jochem van Noord	
7.1	Inleiding	199
7.2	Trends in opleidingsverschillen in maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek	200
7.3	Opleidingsverschillen in maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek: economische positie of cultureel kapitaal?	205
7.4	De opleidingsverschillen in maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek verklaard	209
7.5	Discussie, conclusie en beleidsimplicaties	213
8	**Onzeker in het midden. Over de verbroken beloften van de middenklasse**	233
	Monique Kremer, Djurre Das en Erik Schrijvers	
8.1	Inleiding	233
8.2	Wie hoort er bij de middenklasse en hoe kom je daar?	234
8.3	Verbroken belofte: de middenklasse onder druk	238

8.4 Onzekere verzorgingsstaat 243
8.5 Conclusie: de onzekere middenklasse 248

Bijlage algemeen: geraadpleegde en gesproken personen 255

Auteurs 257

LIJST FIGUREN EN TABELLEN

FIGUREN

1.1	Aandeel flexibel werkenden in Nederland naar opleidingsniveau (2003-2015)	28
1.2	Saldo van tertiaire overdrachten aan huishoudens, naar decielen van het secundaire inkomen, 2014 (gemiddeld bedrag in euro's per huishouden)	31
1.3	Kans op relatieontbinding in Nederland naar inkomensniveau (odds ratio's, gecorrigeerd voor diverse andere kenmerken van personen)	33
2.1	Aandeel van de groep lager, middelbaar en hoger opgeleiden in Nederland (1979-2011) (personen ouder dan 25 jaar)	56
2.2	Verdeling van respondenten naar EGP-beroepsklassen in Nederland (1970-2014)	60
2.3	Omvang en inkomensaandeel (in %) van inkomensgroepen, naar inkomensbegrip, 1990-2014	65
2.4	Ontwikkeling van woonlasten en overige vaste lasten van huishoudens naar inkomenspositie (als % van totale bestedingen) (2012, 2013, 2015)	74
3.1	Trends in de arbeidsmarktdeelname per opleidingsgroep (kansverhoudingen)	100
3.2	Trends in de huidige beroepsstatus per opleidingsgroep (schaalscores)	101
3.3	Trends in de houding tegenover een traditionele opvoeding per opleidingsgroep (schaalscores)	103
3.4	Trends in de houding tegenover etnische minderheden per opleidingsgroep (schaalscores)	104
3.5	Trends in de houding tegenover de Europese Unie per opleidingsgroep (schaalscores)	105
3.6	Trends in het lidmaatschap van een politieke partij per opleidingsgroep (kansverhoudingen)	106
4.1	Het simplex model om stabiliteit a en betrouwbaarheid b van beroepenschalingen te onderscheiden	128
5.1	Werkgelegenheidsgraad van huishoudens en personen, 1990-2014. Alle personen, respectievelijk huishoudens = 100%	149
5.2	Klassenaandelen in huishoudens en inkomen, gerangschikt per inkomensbegrip, 1990-2014	152
5.3	Verdeling (%) middenklassenhuishoudens over segmenten, per inkomensbegrip, 1990-2014	154
5.4	Klassenverschuivingen van huishoudens bij rangschikking per inkomensbegrip, 2014	156
5.5	Marktinkomen binnen en over bruto-inkomensklassen, 1990-2014	159

5.6 Arbeidshuishoudens: klassenaandelen (%) in het nationale totaal van bruto-huishoudinkomen, gerangschikt per inkomensbegrip, 1990-2014 161
5.7 Arbeidshuishoudens per klasse naar aantal loonverdieners: aandelen (%) in het nationale totaal van bruto-huishoudinkomen, 1990-2014 163
5.8 Klassenaandelen in nationale totalen van netto-vermogen en bruto-inkomen, gerangschikt per inkomensbegrip, 2005-2013 165
5.9 Gemiddeld netto-vermogen per huishouden, totaal en overig vermogen, per inkomensklasse en gerangschikt per inkomensbegrip, 2005-2013 166
5.10 Decielenverdeling van vermogen binnen klassen van netto-inkomen, en aandelen van huishoudens met schuld, en van de nationale vermogenstop-10 procent, 2005 en 2013 167
6.1 Mediaan jaarlijkse koopkrachtmutatie naar inkomensklasse 177
6.2 Koopkrachtontwikkeling en economische conjunctuur (boven: economische groei; onder: stijging reële bruto-loon) 179
6.3 Koopkrachtontwikkeling naar inkomensgroep en leeftijd 182
6.4 Spreiding in koopkrachtontwikkeling 2009-2013 184
6.5 Standaarddeviatie jaarlijkse koopkrachtmutatie naar inkomensklasse 187
6.6 Standaarddeviatie jaarlijkse koopkrachtmutatie naar leeftijd en inkomensklasse, 1989-2013 188
6.7 Mediane koopkrachtontwikkeling naar inkomensklasse indien huishoudenssamenstelling niet (boven) of wel (onder) verandert, 2001-2013 191
6.8 Mediane koopkrachtontwikkeling naar inkomensklasse indien de voornaamste inkomensbron niet (boven) of wel (onder) verandert, 2001-2013 194
7.1 Maatschappelijk onbehagen per opleidingscategorie, 1970-2010 201
7.2 Wantrouwen in de politiek per opleidingscategorie, 1995-2010 202
7.3 Maatschappelijk onbehagen: verschil met mbo/havo/vwo, 1970-2010 204
7.4 Wantrouwen in de politiek: verschil met mbo/havo/vwo, 1995-2010 205
7.5 Mogelijke verklaringen voor opleidingsverschillen in maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek 209

TABELLEN

Conceptualisering van het middensegment van de Nederlandse samenleving 54
2.1 Verandering van inkomensklasse na een jaar (in %) 70
2.2 Opvattingen over grip hebben op de eigen toekomst, politiek en overheid en globaliseringkwesties, bevolking 18+, 2014-2015 (in %) 76
2.3 Vertrouwen in de Tweede Kamer en de EU, bevolking 18+, 2013-2016 (in %) (N=28.705) 79

	Sociaal-economische balans: het stabiele en kwetsbare midden	83
3.1	Een overzicht van de onderzochte maatschappelijke domeinen en onderliggende indicatoren	96
3.2	De omvang van de groep van lager-, middelbaar en hoger opgeleiden	97
3.3	De samenstelling van de groep van lager-, middelbaar en hoger opgeleiden naar geslacht, leeftijd en opleidingsniveau ouders	98
3.4	Ontwikkelingen in de maatschappelijke positie van de groep van lager-, middelbaar en hoger opgeleiden	99
4.1	Verdeling van respondenten naar 21 beroepsklassen, leeftijd 25-64 (1970-2014)	124
4.2a	Gemiddeld opleidingsniveau (in jaren nominaal) naar beroepsklasse, 1970-2014	126
4.2b	Gemiddeld opleidingsniveau, gestandaardiseerd per periode naar beroepsklasse, 1970-2014	127
4.2c	Correlaties tussen opleidingsschalingen (N=21 beroepsklassen)	128
4.3	Stabiliteit en betrouwbaarheid van vier schalingen van beroepsklassen over vier historische episodes volgens het simplexmodel	130
4.4a	Beroepsklassen met vijf schalingen (Z-gestandaardiseerd)	132
4.4b	Correlaties tussen vijf verschillende schalingen van beroepen	133
4.4c	Spreiding (SD) van de beroepenverdeling naar vijf verschillende schalingen	133
4.5	Overzicht 21 beroepsklassen (met EGP-klassen en ISCO-88-codes)	138
4.6a	Gemiddeld gelogaritmiseerd inkomensniveau (LPINC), gestandaardiseerd per periode naar beroepsklasse, 1970-2014	139
4.6b	Correlaties tussen inkomensschalingen (N=21 beroepsklassen)	139
4.7a	Ontwikkeling van relatieve posities van beroepsklassen naar homogamie	140
4.7b	Correlaties tussen homogamieschalingen (N=21 beroepsklassen)	140
4.8a	Ontwikkeling van relatieve posities van beroepsklassen naar sociale herkomst	141
4.8b	Correlaties tussen herkomstschalingen (N=21 beroepsklassen)	141
6.1	Verandering in inkomensklasse na een jaar, 2000-2013 (in %)	185
6.2	Verandering van inkomensklasse na een jaar, 2000-2013 (in %)	186
6.3	Jaarlijkse koopkrachtverandering naar (verandering in) huishoudenssamenstelling, 2000-2013	190
6.4	Jaarlijkse koopkrachtverandering naar (verandering in) bron van inkomen, 2000-2014 (in %)	193
7.1	Correlaties tussen opleiding, inkomen, baanonzekerheid, werkloosheid en cultureel kapitaal	210
7.2	Achtergronden van opleidingsverschillen in maatschappelijk onbehagen in Nederland, 2012	211
7.3	Achtergronden van opleidingsverschillen in wantrouwen in de politiek in Nederland, 2012	212

7.4 Items en factorladingen van maatschappelijk onbehagen 1970-2010 (twee items) 225
7.5 Items en factorladingen van maatschappelijk onbehagen 1970-2010 (vier items) 226
7.6 Items en factorladingen van wantrouwen in de politiek 1995-2010 227
7.7 Items en factorladingen van schaalconstructies 2012 229
7.8 Decompositie van de opleidingsverschillen in maatschappelijk onbehagen in het direct effect van opleiding en indirecte effecten van opleiding via indicatoren voor economische positie en cultureel kapitaal 230
7.9 Decompositie van de opleidingsverschillen in wantrouwen in de politiek in het direct effect van opleiding en indirecte effecten van opleiding via indicatoren voor economische positie en cultureel kapitaal 231
8.1 Overzicht van de totaal 46 deelnemers aan de focusgroepen 253
8.2 Sociaal-economische kenmerken van de deelnemers per opleidingsniveau 254

TEN GELEIDE

In West-Europa is in het kielzog van de Verenigde Staten een debat ontstaan over de 'bedreigde', 'krimpende' of 'uitgeholde' middenklasse. Is daar in Nederland ook sprake van? Dat was de aanleiding voor het maken van deze WRR-verkenning, waarin wordt onderzocht wat de ontwikkelingen zijn in het middensegment van de Nederlandse samenleving. We hanteren in deze verkenning niet het begrip middenklasse of middengroep, maar spreken van het *middensegment* van de samenleving of van *middengroepen*. Het middensegment van de Nederlandse samenleving is te heterogeen en te breed om van 'de' middenklasse of 'de' middengroep te spreken. Daarvoor kijken we naar ontwikkelingen op het gebied van arbeid, opleiding en inkomen, alsmede naar opvattingen over politiek en maatschappij. De bevindingen die we in deze verkenning presenteren, duiden op zowel een stabiel als kwetsbaar midden.

Deze WRR-verkenning is voorbereid door een projectgroep, bestaande uit de WRR-medewerkers prof. dr. Godfried Engbersen (WRR-lid en voorzitter), dr. Erik Schrijvers (projectcoördinator), prof. dr. Monique Kremer (projectcoördinator), dr. Robert Went en Djurre Das (MSC). De WRR is dr. Erik Snel (Erasmus Universiteit Rotterdam) zeer erkentelijk voor zijn inzet als mederedacteur van de verkenning en als medeauteur van de hoofdstukken 1 en 2. Wij danken prof. Hans Schmeets (Universiteit van Maastricht) die voor het project WRR-Working Paper 26 schreef *Vertrouwen in elkaar en in de samenleving.* Ook dankt de WRR Jolanda Homans (masterstudente aan de Vrije Universiteit Amsterdam), die een omvangrijke literatuurreview over de middenklasse schreef. Verder willen wij Judith ter Berg en Yolanda Schothorst van Bureau Veldkamp (nu: Kantar Public) bedanken die op voortreffelijk wijze focusgroepen met middengroepen hebben gehouden en daarover nauwkeurig hebben gerapporteerd.

Aan deze publicatie is meegewerkt door een keur van wetenschappers, wier bijdragen kort worden geïntroduceerd in hoofdstuk 1. Gedurende het onderzoek is door de WRR een internationaal seminar georganiseerd over *Middle classes under pressure? European perspectives* (Den Haag 19 juni 2015), waaraan vooraanstaande Europese onderzoekers deelnamen. Daarnaast zijn diverse deskundigen geraadpleegd (zie daarvoor bijlage algemeen). De WRR is hen zeer erkentelijk voor hun bijdragen.

1 DE VAL VAN DE MIDDENKLASSE? HET STABIELE EN KWETSBARE MIDDEN

Godfried Engbersen, Erik Snel, Monique Kremer en Robert Went

1.1 STABILITEIT EN KWETSBAARHEID

In tegenspraak tot veel verontrustende verhalen is er geen sprake van dat het middensegment van de Nederlandse samenleving wordt uitgehold of in verval is geraakt. Middengroepen weten in meerderheid hun positie te handhaven en sociale daling te voorkomen. Dat doen zij door harder te werken in meer onzekere omstandigheden. Zij hebben vaker twee inkomens nodig, moeten rekening houden met de flexibiliteit en tijdelijkheid van werk, dienen werk en zorgtaken te combineren, en meer zelfredzaamheid aan de dag te leggen om risico's het hoofd te bieden. Dit alles gaat gepaard met toenemende gevoelens van onzekerheid. Ook is er het gevoel dat de overheid te weinig doet voor het midden. Om de kwetsbaarheid van middengroepen te verkleinen en de stabiliteit van de middengroepen te ondersteunen is het van belang dat de overheid zich richt op het verminderen van onzekerheid.

Deze verkenning geeft inzicht in de veranderingen in het middensegment van de Nederlandse samenleving sinds de jaren zeventig. Vier aspecten worden belicht: de ontwikkeling van middeninkomens, middelbare opleidingen en middenberoepen, en attitudes over politiek en maatschappij. De belangrijkste bevindingen zijn:

- Het maatschappelijk midden is te heterogeen en te breed om van "de" middenklasse of "de" middengroep te spreken. Daarom spreken we van het *middensegment* of van *middengroepen.*
- Aan het vooruitgangsoptimisme van middengroepen is een einde gekomen. Middengroepen moeten zich extra inspannen om hun positie te handhaven en sociale daling te voorkomen.
- Veel middengroepen in Nederland zijn toegerust om te voldoen aan moderne eisen van inzetbaarheid en weerbaarheid en zijn daarom in staat om hun middenpositie te handhaven.
- De belangrijkste bedreigingen voor het middensegment zijn: (1) de afgenomen waarde van een middelbare opleiding, (2) het verdwijnen van routinematige administratieve functies en de groei van laagbetaalde dienstenbanen, en (3) een afkalvend middensegment uitgaande van markt- of bruto-inkomens.
- In het maatschappelijk midden is er een subsegment dat wordt bedreigd. Dat kwetsbare segment bestaat vooral uit mbo'ers met een routinematige, administratieve baan of een verzorgend of dienstverlenend beroep. Zij hebben een

grotere kans op baanverlies of een laag inkomen. Indien aanvullende inkomsten wegvallen, bijvoorbeeld door baanverlies van een partner, is sociale daling al snel een realiteit.
- Mbo'ers zijn in hun opvattingen over de politiek en maatschappelijke kwesties sterk op lager opgeleiden gaan lijken. Dat geldt ook voor gevoelens van onbehagen en het gevoel geen grip te hebben op de eigen toekomst. Zij zijn zeer kritisch over immigratie, open grenzen, en hebben een gering vertrouwen in de EU en de Tweede Kamer.

De belangrijkste suggesties voor beleid zijn:

- *Bevorder meer zekerheid in de arbeid*. Bevorder dat werkgevers meer vaste contracten geven en minder gebruik maken van flexibele werkenden: werk zou alleen flexibel moeten zijn als dat past bij de aard van het werk. Omdat vormen van flexibele arbeid blijven bestaan, zijn nieuwe zekerheden nodig, zoals een collectieve arbeidsongeschiktheidsverzekering en minimumtarieven voor zzp'ers. Voor de langere termijn is een fundamentele discussie nodig over nieuwe sociale zekerheid voor alle vormen van werk, ongeacht de contractvorm.
- *Investeer in onderwijs en scholing*. Werkenden met een middelbare opleiding hebben behoefte aan scholing om de concurrentie met hoger opgeleiden aan te kunnen, bijvoorbeeld door het versterken van hun ICT-vaardigheden. Ontwikkel meer mogelijkheden voor *learning on the job* en faciliteiten voor een leven lang leren.
- *Behoud de herverdelende werking van de verzorgingsstaat*. We zien in Nederland een trend om de onderkant te ontzien (bijvoorbeeld middels toeslagen), met als neveneffect dat de middengroepen zich verhoudingsgewijs kwetsbaarder voelen. Het behouden van de herverdelende werking van de verzorgingsstaat is noodzakelijk om krimp en achteruitgang van het middensegment te voorkomen
- *Steuntje in de rug voor gezinnen*. De mogelijkheid om zorg en arbeid adequaat te combineren vergroot de weerbaarheid van de middengroepen. Stabiele en betaalbare kinderopvang is daarvoor van groot belang.

Deze centrale bevindingen en beleidssuggesties worden in dit hoofdstuk nader uitgewerkt en toegelicht. De centrale vraag in deze verkenning is in hoeverre de sociaal-economische positie van het middensegment kwetsbaarder is geworden en

op welke wijze hun opvattingen over politiek en hun eigen positie in de samenleving zijn veranderd. In deze verkenning proberen we een antwoord te geven op de volgende vier clusters van vragen:

1. *Opleiding*: hoe hebben de omvang en de arbeidsmarktpositie van middelbaar opgeleiden zich in de periode 1980-2010 ontwikkeld? Is er sprake van een verslechtering van de arbeidsmarktpositie van middelbaar opgeleiden?
2. *Beroepen*: welke beroepsgroepen zijn in de periode 1970-2014 in omvang gegroeid en welke zijn afgenomen? Is er sprake van het verdwijnen van middenberoepen en tekent zich een polarisatie af in de beroepenstructuur?
3. *Inkomens*: hoe hebben de omvang en de inkomens van de categorie middeninkomens zich in de periode 1990-2014 ontwikkeld ten opzichte van de lage en hoge inkomens? Is er sprake van een verslechtering van de financiële positie van het middensegment?
4. *Attitudes en politiek vertrouwen*: hoe beleven en waarderen personen uit het middensegment hun positie, wat zijn hun opvattingen over politiek en samenleving en hoe kijken zij aan tegen de toekomst?

Deze verkenning poogt in de eerste plaats conceptuele en empirische helderheid te verschaffen over wat zich in het "brede midden" van de Nederlandse samenleving afspeelt (Berting 1968; Wijmans 1987). Daarover zijn nog weinig gegevens beschikbaar. Dat geldt overigens ook voor veel andere Europese landen. Atkinson en Brandolini (2013: 78) spreken van *het vergeten midden* (zie ook Mau 2014; Van Dalen 2015).

De empirische basis van deze verkenning wordt gevormd door analyses die speciaal voor deze verkenning zijn uitgevoerd door een keur van Nederlandse onderzoekers (zie hoofdstukken 3 tot en met 7). Daarnaast is gebruikgemaakt van reeds bestaande studies en is een analyse gemaakt van gesprekken met focusgroepen (zie hoofdstuk 8).[1] In dit inleidende hoofdstuk lichten wij eerst kort toe hoe wij het middensegment gedefinieerd hebben en presenteren we de centrale bevindingen van onze analyses (deze worden uitgebreider besproken in hoofdstuk 2). Vervolgens gaan we nader in op verschillende veranderingen die ertoe leiden (of kunnen leiden) dat bij middengroepen sprake is van een toegenomen onzekerheid waardoor het handhaven van een middenpositie ingewikkelder is geworden. Daarna stellen we de vraag welke rol de overheid kan spelen in het verminderen van onzekerheid. Tot slot geven wij de inhoud van de hoofdstukken van deze verkenning kort weer.

1.2 HET MAATSCHAPPELIJK MIDDEN: DEBAT EN AFBAKENING

In 2008 organiseerde de WRR een bijeenkomst over de positie van de "kwetsbare middenklasse". De aanleiding voor deze bijeenkomst kwam mede voort uit uitspraken van diverse opiniemakers, politici en wetenschappers die zich zorgen maakten over de middenklasse die onevenredig zou zijn getroffen door de schaduwzijden van de globalisering (WRR 2008). Belangrijk voor het Nederlandse debat was een analyse van Thijs Wöltgens (2008) waarin hij stelde dat er erg veel aandacht is voor kwesties rond de multiculturele samenleving en te weinig aandacht voor ontwikkelingen in het maatschappelijk midden. Hij schreef: "Er is waarachtig wel meer aan de hand. En wel niets minder dan het verdwijnen van het midden. Dat midden is de ruggengraat van elke democratische samenleving. Handhaving en versterking van de middenklasse is op dit moment het hoogste gebod."

Voor deze WRR-bijeenkomst schreef Paul de Beer een bijdrage waaruit bleek dat de middenklasse een stabiel segment van de Nederlandse samenleving is en dat de angst voor het verdwijnen van de middenklasse vooralsnog ongegrond is (De Beer 2008: 41).[2] Sinds 2008 is er echter het nodige veranderd. Gevoelens van onbehagen lijken eerder toe dan af te nemen, terwijl er nu ook groeiende zorgen bestaan over de sociaal-economische positie van delen van het middensegment van de Nederlandse samenleving (Goos et al. 2014; Van den Berge en Ter Weel 2015; Dekker et al. 2015). Institutionele zekerheden voor de middengroepen zijn geringer geworden waardoor ze nu meer dan voorheen iets te verliezen hebben. Het aantal stabiele banen in het middensegment neemt af door de flexibilisering van arbeid en investeringen in middelbare en ook hogere opleidingen leveren minder op in termen van beroep (Tolsma en Wolbers 2010; Ter Weel 2012 en 2014). Er wordt in Nederland gesproken van een "uitholling van de middenklasse" (Blom et al. 2014), een "kwetsbare klasse" (ABN AMRO 2014), een "stagnerende middenklasse" (Stegeman 2016), en zelfs van "de val van de middenklasse"(De Waard 2015).

Angst voor sociale daling

Het Nederlandse debat maakt duidelijk dat het vraagstuk van de bedreigde middenklasse niet langer een Amerikaanse aangelegenheid is. In de Verenigde Staten verschenen al eind jaren tachtig studies over de middenklasse waarin gesproken werd van *fear of falling* (Ehrenreich 1989) of *falling from grace* (Newman 1988).[3] Deze thematiek wordt nu ook in West-Europa geagendeerd (Mau 2013).[4] In Frankrijk spitst het debat zich toe op de vraag of de sociale mobiliteit aan het stagneren is (Chauvel 2006; Fourquet et al. 2013; Peugny 2013). Daarbij gaat het er niet alleen om of jongere generaties een hoger of lager beroep uitoefenen dan hun ouders, maar ook om de vraag hoe hun levensomstandigheden eruitzien. De moeite die bepaalde middengroepen hebben om een eigen huis te kopen, de flexibilisering van de arbeidsmarkt, de toename van schulden, hogere vaste lasten en zelfs kortere

vakanties worden gezien als tekens dat de huidige middenklasse het minder goed heeft dan voorheen, zelfs wanneer zij in professioneel opzicht tot dezelfde beroepscategorie behoren als hun ouders. Kenmerkend voor het Franse debat is de interesse in verschillen tussen de generaties, mede omdat de Franse verzorgingsstaat oudere generaties beter bedient dan jongere. Daarnaast is er veel aandacht voor de vrees van middengroepen voor sociale daling (*la peur du déclassement*) (Maurin 2009; Peugny 2009).

In Duitsland verscheen eind 2012 een studie van het *Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung* (DIW) en de Universiteit Bremen, waaruit bleek dat de omvang van de Duitse middenklasse in de periode 1997-2010 is afgenomen (Burkhardt et al. 2012). Daarnaast is er ook in Duitsland veel aandacht voor de emoties en gevoelens van middengroepen, waaronder het fenomeen van dalingangst (*Abstiegangst*). Ander Duits onderzoek laat zien dat onder een bepaald segment van de middenklasse – de geschoolde en halfgeschoolde arbeiders – de angst voor baanverlies meer is toegenomen dan onder hogere of lagere sociaal-economische klassen (Lengveld en Hirsche 2009; Arndt 2012; Mau 2012). Ook maakt een substantieel deel van de middenklasse zich zorgen of zij hun huidige levensstijl op oudere leeftijd kan behouden en of hun kinderen eenzelfde levensstandaard weten te realiseren.

Deze debatten en publicaties roepen diverse vragen op over de positie en de ontwikkeling van de middengroepen in de Nederlandse samenleving. Wie vormen nu precies het middensegment van de Nederlandse samenleving? Hoe kunnen we het middensegment van de samenleving afbakenen en definiëren? Welke sociaal-economische dimensies van de middenklasse nemen we in ogenschouw? In de debatten over de middenklasse figureren zowel *middelbaar opgeleiden*, personen en huishoudens met *middeninkomens* als personen met *middenberoepen*. Het gehanteerde perspectief heeft gevolgen voor de uitkomsten omdat het om bevolkingscategorieën gaat die elkaar slechts ten dele overlappen. Iemand met een middelbare opleiding heeft niet altijd een middelbaar beroep. En iemand met een hoge opleiding kan een laag inkomen verdienen. Dat neemt niet weg dat er een samenhang bestaat tussen opleidingsniveau, beroepsniveau en inkomenspositie (De Beer 2015: 154; Savage 2015: 69). Bovendien gaat het niet alleen om de maatschappelijke positie van de middengroepen (in termen van opleiding, beroep of inkomen), maar ook om hun opvattingen en attitudes. Buitenlandse en binnenlandse studies laten zien dat de beleving en waardering van politiek en maatschappij, en van de eigen situatie daarbinnen, relevant zijn om de positie van middengroepen te begrijpen.[5] Een belangrijk thema is de mogelijke afname van politiek vertrouwen bij middengroepen.

Voor deze verkenning is besloten het net breed uit te gooien waarbij we vier uitgangspunten hanteren:

1. Ten eerste hanteren we in deze verkenning niet het begrip middenklasse of middengroep, maar spreken we van het *middensegment* van de samenleving of van *middengroepen*. Het middensegment van de Nederlandse samenleving is te heterogeen en te breed om van "de" middenklasse of middengroep te spreken (Berting 1968; Vrooman et al. 2014).
2. Ten tweede nemen we de drie aspecten van de sociaal-economische positie van het middensegment van de Nederlandse samenleving in ogenschouw: *opleiding, inkomen* en *beroep*. Waar mogelijk kijken we naar de samenhang tussen opleidingsniveau, beroepsniveau en inkomensniveau.
3. Ten derde hanteren we een *ontwikkelingsperspectief*. Om uitspraken te doen over een mogelijke polarisatie in de beroepenstructuur of over een relatieve verslechtering van middelbare opleidingen en middeninkomens is het van belang naar ontwikkelingen in de tijd te kijken.
4. Ten vierde analyseren we ook *subjectieve aspecten* van de positie van het middensegment, op basis van survey-onderzoeken en op basis van kwalitatief onderzoek onder focusgroepen. Daarbij besteden we vooral aandacht aan opvattingen over politiek, maatschappij en de eigen positie.

Afbakening van het middensegment

Wij hanteren in deze verkenning de volgende vertrekpunten. Ten eerste analyseren we personen tussen de 25 jaar en 65 jaar, dus in principe geen studenten en gepensioneerden (alleen in de bijdrage van Salverda (hoofdstuk 5) zijn ook 15- tot 25-jarigen, waaronder veel studenten, in de analyse meegenomen). Ten tweede hanteren we de onderstaande afbakeningen van het middensegment van de Nederlandse samenleving:

- *Middelbaar opgeleiden*
  Wat betreft *opleiding* onderscheiden we *middelbaar opgeleiden* (personen met een mbo-, havo- of vwo-opleiding als hoogst behaald onderwijsniveau) van de *lager opgeleiden* (enkel basisonderwijs of vmbo) en de *hoger opgeleiden* (hbo- of academische opleiding). In enkele gevallen focussen we op een subcategorie binnen de middelbaar opgeleiden, namelijk personen met een mbo-opleiding.
- *Middenberoepen*
  Wat betreft *beroepen* gaan we uit van het beroepsklassenschema van Erikson, Goldthorpe en Portocarero (1979). Dit beroepsklassenschema onderscheidt verschillende typen beroepen. Hogere beroepen zijn bijvoorbeeld hogere professionals of managers, lagere beroepen zijn geschoolde of ongeschoolde handarbeid. *Middenberoepen* hebben volgens deze typologie betrekking op routinematige dienstenberoepen (bijvoorbeeld administratief, verkoop, verzorgenden), kleine werkgevers, zelfstandigen en zelfstandige boeren, supervisors over handarbeid ('voormannen') en hooggeschoolde handarbeid. Beroe-

pen kunnen ook anders ingedeeld worden, niet naar het type beroep, maar naar het gemiddeld verdiende inkomen per beroepsklasse. We zullen zien dat dit tot andere uitkomsten leidt.

- *Middeninkomens*
  Wat betreft *inkomen* wordt het middensegment afgebakend door de afstand tot het mediane inkomen van huishoudens. Het mediane inkomen is het exacte midden van de inkomensverdeling, dat wil zeggen dat 50 procent van alle huishoudens (of personen) een hoger inkomen heeft en 50 procent een lager inkomen. De *middeninkomens* zijn huishoudens met een huishoudinkomen tussen 60 en 200 procent van het mediane inkomen. Meestal worden de inkomensklassen in deze verkenning gebaseerd op het gestandaardiseerd besteedbaar huishoudinkomen, dat wil zeggen: het netto-besteedbaar inkomen van huishoudens na afdracht van premies en belastingen en gecorrigeerd voor verschillen in huishoudsamenstelling. In sommige analyses wordt echter uitgegaan van het bruto- of netto-huishoudinkomen (in hoofdstuk 2 worden deze verschillende inkomensbegrippen nader uitgelegd). We zullen zien dat verschillende inkomensbegrippen tot verschillende uitkomsten leiden.
  In een aantal analyses in de hoofdstukken 1 en 2 wordt echter een andere afbakening van de middeninkomens gehanteerd. Daar worden huishoudens naar hun inkomen ingedeeld in 10- of 20-procentsgroepen (of te wel: naar inkomensdecielen of -kwintielen). De 20 procent huishoudens met de laagste inkomens worden hier als lage inkomens gezien, de 20 procent met de hoogste inkomens als hoge inkomens. De middeninkomens zijn dan alle huishoudens in het derde tot en met het achtste deciel (of het tweede, derde en vierde kwintiel).

Als we door deze drie sociaal-economische lenzen (opleiding, beroep en inkomen) naar het middensegment kijken, zien we niet steeds dezelfde huishoudens of personen (vgl. De Beer 2015; Savage 2015). Integendeel, een aantal actuele discussies gaat juist over vragen als: kunnen middelbaar opgeleiden nog wel een middenberoep krijgen of worden ze uit het middensegment van de beroepenstructuur verdrongen door hoger opgeleiden? En: verdienen mensen met een middenberoep nog wel een middeninkomen of zijn ze door technologische ontwikkelingen of door de groei van parttime- en flexwerk in toenemende mate aangewezen op een lager inkomen? We proberen daarom deze drie aspecten in onderlinge samenhang te analyseren, alsmede aandacht te besteden aan ontwikkelingen in de tijd. En naast deze drie sociaal-economische lenzen nemen we, zoals gezegd, ook *subjectieve aspecten* in ogenschouw.

1.3 CENTRALE BEVINDINGEN: STABILITEIT, KWETSBAARHEID EN ONZEKERHEID IN HET MIDDEN

Deze verkenning wijst uit dat veel middengroepen zijn toegerust om zich financieel-economisch staande te houden. We spreken in dit verband van '*het stabiele midden*'. Tegelijkertijd zien we echter sociaal- en financieel-economische ontwikkelingen die tot een verslechtering van de positie van (sommige subsegmenten van) de middengroepen kunnen leiden. Dit noemen we '*het kwetsbare midden*'. Daarnaast leiden de verschillende manieren waarop we de ontwikkeling van het middensegment analyseren tot verschillende antwoorden. We vatten de belangrijkste bevindingen kort samen.

Opleiding: convergentie van middelbaar opgeleiden naar lager opgeleiden
Wanneer we het middensegment door een opleidingslens bekijken, zien we dat het aandeel volwassenen (tussen 25 en 65 jaar) met een middelbare opleiding sinds eind jaren zeventig niet is afgenomen, maar is gestegen. Er zijn steeds méér mensen met een middelbare opleiding. Wel is sprake van een sterke daling van het aandeel laagopgeleiden onder de Nederlandse volwassenen. Een bedreigende ontwikkeling voor de middelbaar opgeleiden is *diploma-inflatie*. Hoewel het aandeel middelbaar opgeleiden de afgelopen decennia steeg, nam hun gemiddelde beroepsniveau niet navenant toe. Door technologische ontwikkelingen én door de concurrentie van hoger opgeleiden, die onder hun niveau werken, komen middelbaar opgeleiden vaker in lagere functies terecht waar ze concurreren met laagopgeleiden.

Tolsma en Wolbers laten in hun bijdrage aan deze verkenning zien dat de daling van de beroepspositie bij middelbaar opgeleiden over de periode 1985-2010 significant sterker is dan bij lager opgeleiden (zie hoofdstuk 3). Middelbaar en lager opgeleiden zijn qua beroepspositie sterker op elkaar gaan lijken, terwijl de afstand tot hoger opgeleiden groter wordt. Hoewel er in Nederland niet minder middenberoepen zijn dan voorheen, zijn de kansen voor middelbaar opgeleiden om in zulke beroepen terecht te komen afgenomen.

Beroepen: groei aan de bovenkant, maar polarisatie naar verdiend inkomen
De ontwikkeling van het middensegment door een beroepenlens beziend, is er in Nederland geen sprake van een afkalvend segment van de middenberoepen. Terwijl het aandeel van de middenberoepen in de periode 1970-2014 licht daalde, was er vooral een grote groei van het aandeel hogere beroepen en een sterk krimpend aandeel lagere beroepen (geschoolde en ongeschoolde handarbeid). Er is dus geen sprake van *baanpolarisatie* (groei aan de top én de onderkant van de beroepenstructuur en krimp van het midden), maar van een groei van de bovenkant en een afkalving van de onderkant van de beroepenstructuur. Men spreekt in dit verband van een tendens van *professionalisering*.

Ganzeboom beschrijft in zijn bijdrage aan deze verkenning (hoofdstuk 4) de ontwikkeling van de beroepenstructuur in Nederland in de periode 1970-2014. Of er sprake is van baanpolarisatie of van professionalisering hangt af van de wijze waarop men de beroepsklassen ordent. Maakt men, zoals in *sociologische* beroepenclassificaties, een onderscheid tussen lage, midden en hoge beroepen, dan is er sprake van professionalisering: groei aan de bovenkant, een lichte daling in het midden en een sterke daling aan de onderkant van de beroepenstructuur. Dit blijkt ook wanneer we beroepsklassen op andere manieren ordenen (bijvoorbeeld naar opleidingsniveau of beroepsprestige).

We zien echter wat anders wanneer we de verschillende beroepsklassen indelen naar hun *verdiende inkomen*. Wanneer een dergelijke economische benadering wordt gehanteerd is er sprake van baanpolarisatie: terwijl de aandelen van hoogén laagbetaalde beroepen in de totale beroepenstructuur groeien, daalt het aantal beroepen uit het middensegment (vgl. Goos et al. 2014). Dit verschil in uitkomsten komt vooral door de groeiende groep verzorgenden, veelal vrouwen, die relatief weinig verdienen, maar zichzelf niet aan de onderkant van de beroepenhiërarchie plaatsen en daar ook qua opleiding niet thuishoren.

Een andere bedreigende ontwikkeling voor de middenberoepen is dat bepaalde middenberoepen (vooral routinematige administratieve functies) verdwijnen of al verdwenen zijn. Vooral vrouwen (sterk oververtegenwoordigd in deze beroepen) én ouderen (gaan misschien minder gemakkelijk om met nieuwe technologieën) zullen hieronder te lijden hebben. Deze krimp van beroepen wordt tot dusver gecompenseerd door de groei van andere middenberoepen (lagere professionals in onderwijs, zorg en persoonlijke dienstverlening) (vgl. ook Van Berge en Ter Weel 2015: 14).

Inkomens: stabiliteit en daling

Ook wanneer we door een inkomenslens naar de ontwikkeling van het middensegment kijken in de periode 1990-2014, zien we stabiliteit én kwetsbaarheid, al verschilt dit per gehanteerd inkomensbegrip. Wanneer we enkel kijken naar wat (leden van) huishoudens verdienen, dus naar bruto-huishoudinkomens, zien we een sterke krimp van zowel het aandeel huishoudens met een middeninkomen als hun inkomensaandeel. Het aandeel huishoudens met een middeninkomen daalde tussen 1990 en 2014 van 68 naar 57 procent, hun inkomensaandeel daalde in deze periode van 71 naar 57 procent.

Deze dalende tendensen worden in belangrijke mate tenietgedaan door de herverdelende werking van de Nederlandse verzorgingsstaat en door het feit dat hogere inkomens veelal grotere huishoudens hebben (en dus een lager gestandaardiseerd inkomen). Uitgaande van gestandaardiseerde huishoudinkomens (waarmee rekening wordt gehouden met de omvang van huishoudens en de betaalde belastingen

en premies) is het aandeel huishoudens met een middeninkomen omvangrijk en vrij stabiel. Alleen na 2006 daalde het aandeel huishoudens met een middeninkomen licht: van 80 naar 76 procent van alle huishoudens. Ook hun inkomensaandeel bleef over de jaren heen vrij stabiel, al daalde dit tussen 2010 en 2014 ook licht (van 79 % naar 77 %).

Verder is de verdeling van vermogens over diverse inkomensgroepen aanzienlijk gelijkmatiger dan vaak wordt verondersteld. Salverda laat in zijn bijdrage aan deze verkenning (hoofdstuk 5) zien dat ook lage-inkomenshuishoudens soms aanzienlijke vermogens hebben: hoewel per jaar verschillend, beschikken huishoudens uit de laagste inkomensgroep over 5 tot 10 procent van het totale vermogen in Nederland. De middeninkomens beschikken over ongeveer twee derde van het totale vermogen. Het betreft bijvoorbeeld huishoudens met een afbetaald eigen huis of zelfstandigen met een laag of middeninkomen, maar met een aanzienlijk (bedrijfs)vermogen.[6]

Wat betreft de koopkrachtontwikkeling blijkt dat juist hogere inkomens, en in mindere mate ook de hogere middeninkomens, de afgelopen decennia aan koopkracht hebben ingeboet, terwijl de lagere en de lagere middeninkomens er jaarlijks op vooruit gingen (zie de analyse van De Beer in hoofdstuk 6). Deze bevindingen tonen aan dat de lagere inkomens er qua koopkracht meer op vooruit zijn gegaan dan de middeninkomens.

Er zijn geen aanwijzingen dat middeninkomens vaker dan vroeger terugvallen in armoede. Over het algemeen is de inkomensdynamiek begrensd. De meerderheid van alle huishoudens blijft door de jaren heen in dezelfde inkomensgroep. In geval van neerwaartse mobiliteit blijft dat in bijna alle gevallen beperkt tot één inkomensklasse. Tussen de 12 en 28 procent van huishoudens met een middeninkomen maakt in een jaar tijd een *inkomensdaling* mee en komt daardoor in een lagere inkomensklasse terecht. De meeste op- of neerwaartse dynamiek ontstaat door veranderende persoonlijke omstandigheden in het huishouden (samenwonen, scheiding, kind krijgen, kind uit huis) dan wel wat betreft werk (verlies van werk of nieuwe baan). Kortom, het middensegment blijft wat betreft inkomen in het midden – mede door het stelsel van belastingen en sociale zekerheid. De dynamiek die soms ontstaat komt vooral door veranderingen in het gezin of op het werk.

Attitudes: groeiende onzekerheid

Naast deze sociaal-economische ontwikkelingen bekijken we in deze verkenning ook de attitudes en opvattingen van middengroepen over de eigen positie, belangrijke maatschappelijke kwesties en de politiek. In veel gevallen nemen de middengroepen nog altijd een middenpositie in tussen de lager en hoger opgeleiden (Bijl et al. 2015), al is er wel een tendens dat middelbaar opgeleiden in de afgelopen decennia kritischer geworden zijn over de globaliseringvraagstukken (zoals de

immigratiesamenleving, het verdwijnen van grenzen en de open economie) en over politieke instituties als de Tweede Kamer en de EU (zie Tolsma en Wolbers in hoofdstuk 3 en Van der Waal et al. in hoofdstuk 7, en ook Dekker et al. 2015).

Een andere belangrijke tendens is dat binnen het middensegment mbo'ers (anders dan personen met een havo- of vwo-opleiding) in hun opvattingen sterk op lager opgeleiden zijn gaan lijken, zowel wat betreft politiek en maatschappelijke kwesties, als in gevoelens van maatschappelijk onbehagen en het gevoel geen grip te hebben op de eigen toekomst (zie hoofdstuk 2).[7]

- In 2014 had 35 procent van de mbo'ers het gevoel "weinig grip te hebben op de eigen toekomst", vond 54 procent dat "de overheid onvoldoende [doet] voor mensen zoals ik", en vond 66 procent dat "mensen zoals ik geen enkele invloed [hebben] op wat de regering doet". Deze percentages stemmen sterk overeen met die van lager opgeleiden (respectievelijk 40 %, 51 % en 70 %), en wijken af van die hoger opgeleiden (respectievelijk 24 %, 31 % en 48 %).
- In 2014 zei 33 procent van de mbo'ers "vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen" te ondervinden, evenveel als bij lager opgeleiden. Slechts 14 procent van de hoger opgeleiden vond dit.
- Het vertrouwen van de mbo'ers in de medemens en de meeste (politieke) instituties is aanzienlijk lager dan van personen met een havo- of vwo-opleiding. Voor de periode 2013-2016 blijkt bovendien dat de mbo'ers meer op de vmbo'ers zijn gaan lijken (Schmeets 2017).

Aan de bovenstaande uitkomsten kan worden toegevoegd dat uit algemene cijfers over de periode 1971-2016 niet kan worden afgeleid dat er sprake is van een afnemend vertrouwen in de politiek (Thomassen 2010; Schmeets 2017). Wel tekenen zich twee trends af. Ten eerste dat middengroepen bij verkiezingen vaker van politieke partij wisselen dan andere maatschappelijke groepen, maar zij blijven wel op middenpartijen stemmen. Deze politieke volatiliteit duidt op een afnemend vertrouwen in specifieke middenpartijen, maar is geen indicatie van een toegenomen wantrouwen in de democratie (Thomassen 2010; Van der Meer 2017). Ten tweede is er de trend dat een subcategorie in het midden (de mbo'ers) in hun waardering van de Tweede Kamer en de EU meer is gaan lijken op de lager opgeleiden.

Ten slotte komt uit de focusgroepengesprekken met vertegenwoordigers van middengroepen het aspect van *onzekerheid* naar voren als een dominant kenmerk van hun positie (zie Kremer et al. in hoofdstuk 8). Die onzekerheid leidt tot zorgen over de vormgeving van de eigen toekomst en die van hun kinderen, en soms ook tot een kortetermijnoriëntatie die vergelijkbaar is met die van lagere sociale groepen.[8] Die onzekerheid heeft twee belangrijke bronnen, namelijk ontwikkelingen op de arbeidsmarkt (diploma-inflatie en flexibilisering van werk) en de vermin-

derde bescherming door een terugtrekkende overheid. Men ervaart dat de verzorgingsstaat er vooral is voor de lagere klasse en dat men er zelf weinig profijt van heeft.

De middengroepen moeten met meer onzekerheid leren leven. Burgers ervaren dat de risico's en onzekerheden zijn toegenomen terwijl de overheid minder sociale bescherming biedt. Deze toegenomen institutionele onzekerheid betekent een breuk met het traditionele toekomstperspectief van het middensegment uit de naoorlogse periode: de diepgewortelde overtuiging dat men het zelf en dat vooral de kinderen het steeds beter zullen krijgen. Deze optimistische toekomstverwachting wordt steeds minder vanzelfsprekend.

1.4 PERMANENTE STATUSARBEID VOOR HET HANDHAVEN VAN EEN MIDDENPOSITIE

Het middensegment van de samenleving heeft iets te winnen en iets te verliezen. Dat onderscheidt deze categorie van groepen die zich aan de top of de onderkant van de klassenstructuur bevinden. De hoogste klasse kan het zich permitteren om wat te verliezen, en de onderklasse is vooral gericht op het dagelijkse overleven (Schimank et al. 2014; Standing 2012). Middengroepen willen hun positie liefst verbeteren dan wel consolideren en sociale daling voorkomen (vgl. De Swaan 1990; Eydems 1998).

Voor de naoorlogse Nederlandse samenleving gold dat gedurende een lange periode middengroepen vooral iets te winnen hadden. Zij stegen op de maatschappelijke ladder en maakten een ongekende materiële welvaartsverbetering mee. Zij konden hun positie verbeteren door verstandige investeringen (in onderwijs, eigenhuisbezit en spaartegoeden). Daarbij was een langetermijnplanning mogelijk door verschillende institutionele zekerheden: de zekerheid van werk en een vaste baan en de zekerheid dat investeringen in onderwijs lonend zijn. Daarnaast was er een stelsel van verzorgingsarrangementen waarmee risico's van werkloosheid, arbeidsongeschiktheid en ziekte konden worden gereduceerd (Van Kersbergen en Vis 2016). Middengroepen hadden daardoor grip op hun toekomst en die van hun kinderen. De arbeid die zij moesten verrichten om hun maatschappelijke status te behouden dan wel te verbeteren was voorspelbaar en bleek vaak lonend (Tolsma en Wolbers 2010).

Deze verkenning laat zien dat aan de vanzelfsprekendheid van sociale stijging en het daarmee verbonden optimisme een einde is gekomen. Middengroepen zijn nu meer gericht op het handhaven van hun positie en het voorkomen van sociale daling. Deze omslag is het gevolg van institutionele veranderingen die het leven

onzekerder, onvoorspelbaar en minder planbaar maken. Hoewel deze ontwikkelingen niet uitsluitend gelden voor de middengroepen, krijgen zij daar nadrukkelijk mee te maken – soms nog sterker dan andere categorieën in de samenleving.

HET MIDDENSEGMENT ALS WIELRENNER: DOORTRAPPEN OF VALLEN

Volgens de Duitse onderzoekers Schimank et al. (2014) is het ingewikkelder geworden om een typische middenklassenbiografie te realiseren. Zij introduceren in dit verband het begrip "statusarbeid". Statusarbeid heeft betrekking op de werkzaamheden die middengroepen moeten verrichten om hun maatschappelijke positie te behouden. Van belang zijn vooral strategische investeringen in economisch kapitaal (via werk, inkomen en vermogen) en cultureel kapitaal (opleiding en bijscholing) om de eigen positie en die van hun kinderen veilig te stellen. Deze statusarbeid vereist meer dan vroeger permanente zorg en aandacht. Om de aard van moderne statusarbeid te verduidelijken, gebruiken Schimank et al. de metafoor van de wielrenner. Een wielrenner die zijn of haar voeten op de trappers laat rusten, valt uiteindelijk om.[9] Zo is het ook met middengroepen die niet bereid zijn of niet het vermogen hebben om constant te investeren in economisch en cultureel kapitaal. Zij lopen daarmee het gevaar van sociale daling. Waar in het verleden het behalen van een diploma en het bereiken van een vaste baan een solide basis vormden voor een middenklassenbestaan, is dat niet langer het geval. Middengroepen moeten voortdurend alert zijn en bereid zijn om te investeren door van baan te veranderen, twee inkomens in te zetten, zich bijtijds bij te scholen, werk en zorg te combineren om hun positie te consolideren. Anders dan in de naoorlogse periode moeten zij – om in wielertermen te blijven – hard blijven trappen om niet om te vallen of achterop te raken.

Die noodzaak tot permanente statusarbeid vloeit voort uit verschillende institutionele veranderingen die de sociaal-economische positie van het middensegment nu en in de toekomst bedreigen. We concentreren ons hierbij op vier instituties die ooit het fundament leverden voor een middenklassenbestaan: vast werk, de waarde van een opleiding, profijt van overheidsvoorzieningen en stabiele gezinsrelaties. De veranderingen die zich binnen deze instituties voordoen hebben gevolgen voor de positie van middengroepen, maar niet exclusief voor hen.

Toegenomen arbeidsonzekerheid

Een eerste ontwikkeling is de *groeiende onzekerheid van het arbeidsbestaan*. Het behalen van een goede baan geeft geen garantie voor een zorgeloze toekomst. Steeds vaker hebben middengroepen een tijdelijk arbeidscontract. Een 'baan voor het leven', het oude ideaal van de middenklasse, is niet altijd meer de realiteit. Deze onzekerheid wordt in de hand gewerkt door de in Nederland sterk ontwikkelde trend van *flexibilisering van de arbeid* (Kremer et al. 2017).[10] Inmiddels werkt een kwart van alle werknemers in Nederland in een flexibele arbeidsrelatie, dat wil zeggen met een arbeidscontract van beperkte duur en/of een variabel aantal

arbeidsuren per week. Bovendien is het aandeel zelfstandigen (met of zonder personeel) in Nederland sterk gegroeid. In het derde kwartaal van 2016 werkten meer dan een miljoen mensen als zzp'er (al dan niet naast een baan).[11]

Het resultaat van beide tendensen is dat het aandeel werkenden met een vaste arbeidsrelatie al decennia afneemt: van 74 procent in 2003 tot 62 procent in 2015 (CBS Statline 2016). Weliswaar is deze trend van flexibilisering van de arbeid sterker onder laagopgeleiden dan onder middelbaar opgeleiden, maar dat neemt niet weg dat het aandeel flexibel werkenden (tijdelijk werk, wisselend aantal uren per week of zelfstandige) onder middelbaar opgeleiden tussen 2003 en 2015 is gestegen van 25 naar 37 procent, zie figuur 1.1. Deze trend is sterker onder jongvolwassenen (vooral bij beroepsbeginners) dan bij oudere werkenden.

Figuur 1.1 Aandeel flexibel werkenden* in Nederland naar opleidingsniveau (2003-2015)

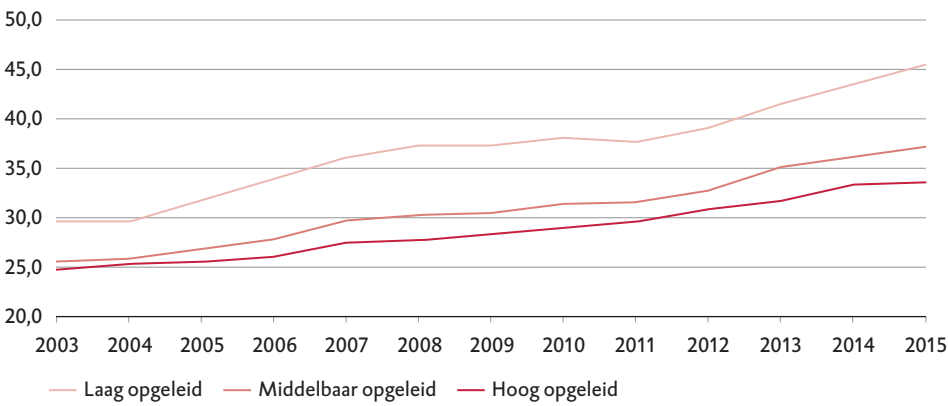

*Flexibel werkenden zijn werknemers met een tijdelijk contract of flexibel aantal uren per week (incl. uitzend- en oproepkrachten), zelfstandigen met en zonder personeel.
Bron: gegevens CBS, Statline (eigen bewerking)

Wat deze flexibilisering van de arbeid precies betekent voor werkenden, en in het bijzonder voor het middensegment, is niet met zekerheid te zeggen. Enerzijds treedt onder jongvolwassenen een gewenning op aan deze situatie, anderzijds is het een feit dat een groeiend aantal werkenden moet leven met onzekere en veranderlijke situaties (Dekker 2017). Dat laatste kan een bewuste keuze zijn – jongeren kunnen kiezen voor ondernemerschap en wisselende uitdagingen – maar het kan tegelijkertijd leiden tot bestaansonzekerheid en gebrek aan erkenning (Van Lieshout 2016; Schimanck et al. 2014; Van der Klein 2017). Dit laatste gebeurt vooral wanneer mensen niet alleen in flexibel werk terechtkomen, maar ook aangewezen zijn op beroepen op lager niveau – wat middelbaar opgeleiden vaker overkomt dan hoger opgeleiden.

Voor veel jongeren betekenen de flexibele arbeidsverhoudingen dat ze vertraagd aan hun verdere leven kunnen beginnen: de beslissing om zich ergens te vestigen, het kopen van een huis en gezinsvorming zijn moeilijk, zeker als beide partners onzeker, flexibel werk hebben (Kremer 2017). Een flexibele arbeidsmarkt veronderstelt een grote mate van *employability* van werkenden. Burgers moeten het vermogen hebben om steeds opnieuw inzetbaar te zijn op een veranderende arbeidsmarkt. Dat is cruciaal omdat veel zekerheden gekoppeld zijn aan een arbeidscontract, zoals scholing, opbouw van de WW en een pensioen.

Verminderde waarde van een middelbare opleiding

Een tweede trend waarmee het middensegment te maken heeft, is de *afgenomen waarde van een (middelbare) opleiding*: door enerzijds technologische ontwikkelingen (automatisering) en anderzijds de concurrentie van hoger opgeleiden die onder hun niveau werken, komen middelbaar opgeleiden in toenemende mate in lagere beroepsniveaus terecht. Het beroepsniveau van middelbaar opgeleiden is in de voorbije decennia significant sterker gedaald dan bij laagopgeleiden (zie hoofdstuk 3). Deze twee categorieën zijn qua beroepsniveau meer op elkaar gaan lijken, terwijl de afstand tot het beroepsniveau van hoger opgeleiden groter is geworden.

We weten niet of deze trend in de toekomst zal doorzetten. Door verdere automatisering en digitalisering kunnen meer handmatige en routinematige administratieve functies verdwijnen waarvoor voorheen een middelbare opleiding vereist was (SER 2016a; Went et al. 2015). We zien dat nu gebeuren in de bank- en verzekeringssector. In onderzoek van de OESO en McKinsey waarin is gekeken naar de potentiële automatiseerbaarheid van deeltaken in functies, wordt geconcludeerd dat vrijwel alle banen deels zullen veranderen en dat relatief weinig functies binnen afzienbare tijd volledig te automatiseren zijn. Met andere woorden: het afronden van een middelbare of hogere opleiding biedt geen garantie voor een zekere toekomst. Voor veel middelbaar opgeleiden geldt dat zij zich óf moeten om- en opscholen óf de concurrentie moeten aangaan met lager geschoolde werknemers willen zij een baan behouden (Van der Veen 2016: 92).

Minder voor het midden: verminderde sociale bescherming

Een derde ontwikkeling die meer onzekerheid met zich meebrengt is de *verminderende sociale bescherming door de verzorgingsstaat* (Vrooman 2016; Van Lieshout 2016). De stelselherzieningen die sinds het einde van de jaren tachtig zijn doorgevoerd zijn samen te vatten met het begrippenpaar versobering en activering (Engelen et al. 2007; Kersbergen en Vis 2016). De overheid doet een groter beroep op de zelfredzaamheid van burgers. Dit blijkt onder meer uit diverse privatiseringen die plaatsvonden in de sfeer van sociale zekerheid, waardoor risico's bij bedrijven of individuele burgers werden gelegd. Al in de jaren negentig werd de Ziektewet vervangen door de verplichte loondoorbetaling bij ziekte door werkgevers. Niet de overheid, maar individuele werkgevers dragen sindsdien gedurende twee jaar de

financiële risico's van ziekte. Het kabinet Rutte II verlaagde de maximale duur van werkloosheidsuitkeringen van 3 naar 2 jaar. Hiermee werd het financiële risico van langdurige werkloosheid teruggelegd bij individuele burgers (de sociale partners hebben inmiddels een regeling getroffen om dit derde werkloosheidsjaar te compenseren). Het kabinet Rutte II verhoogde tevens het eigen risico van burgers in de zorg en schafte de publieke studiefinanciering af. Wel kunnen studenten nu een gunstige lening afsluiten om de studiekosten te financieren.

Als dergelijke ontwikkelingen doorzetten, kunnen ze leiden tot een residualisering van verzorgingsstaatarrangementen. Dat wil zeggen dat de overheid wel garant staat voor de sociale voorzieningen voor de meest kwetsbare burgers, maar dat van minder kwetsbaren wordt verwacht dat ze primair hun eigen problemen oplossen. De bijstand is een voorbeeld van zo'n residuale voorziening: alleen huishoudens zonder andere inkomsten komen voor bijstand in aanmerking. Ook in de volkshuisvesting wordt veel gesproken van residualisering: woningcorporaties mogen alleen goedkope huurwoningen aanbieden voor lagere inkomensgroepen en niet voor huishoudens met midden- of hogere inkomens. Vooral middengroepen dreigen door zulk beleid tussen wal en schip te vallen: ze krijgen minder bescherming van de verzorgingsstaat, maar zijn ook minder in staat zichzelf te redden, zoals het hogere segment.

Dit is ook de conclusie van enkele SCP-studies over het 'profijt van de overheid'. De overheid draagt door sociale zekerheid en door belasting- en premieheffing sterk bij aan meer gelijkheid. Als we enkel naar het secundaire inkomen van huishoudens kijken, dragen de hogere inkomens meer af en ontvangen zij minder. Voor de lagere inkomens geldt het omgekeerde. Kijken we echter naar het profijt dat huishoudens hebben van diverse overheidsvoorzieningen (het tertiaire inkomen) dan ontstaat een ander beeld. Volgens Olsthoorn et al. (2017) hebben juist de middeninkomens verhoudingsgewijs het minste profijt van diverse overheidsvoorzieningen. Onderstaande figuur 1.2 laat zien wat de diverse inkomensgroepen gemiddeld aan diverse overheidsvoorzieningen ontvangen resp. aan heffingen betalen. De zwarte lijn in de figuur laat het netto-profijt van huishoudens zien (ontvangen voorzieningen minus betaalde heffingen). Bij de middeninkomens (vooral het vierde tot en met het zevende deciel) is het netto-profijt geringer dan bij zowel de lagere als de hogere inkomens. Voor sommige voorzieningen (zoals gezondheidszorg en maatschappelijke ondersteuning) geldt dat vooral lagere inkomens ervan profiteren, terwijl ze bovendien minder eigen bijdragen hoeven betalen en zorgtoeslag ontvangen. Voor andere voorzieningen (onderwijs, cultuur, maar ook de fiscale behandeling van de eigen woning) geldt dat vooral de hogere inkomens er profijt van hebben. Dus *Minder voor het midden*, zoals de titel van de vorige SCP-studie over dit onderwerp luidde (Pommer et al. 2011).

Figuur 1.2 **Saldo van tertiaire overdrachten aan huishoudens, naar decielen van het secundaire inkomen*, 2014 (gemiddeld bedrag in euro's per huishouden)**

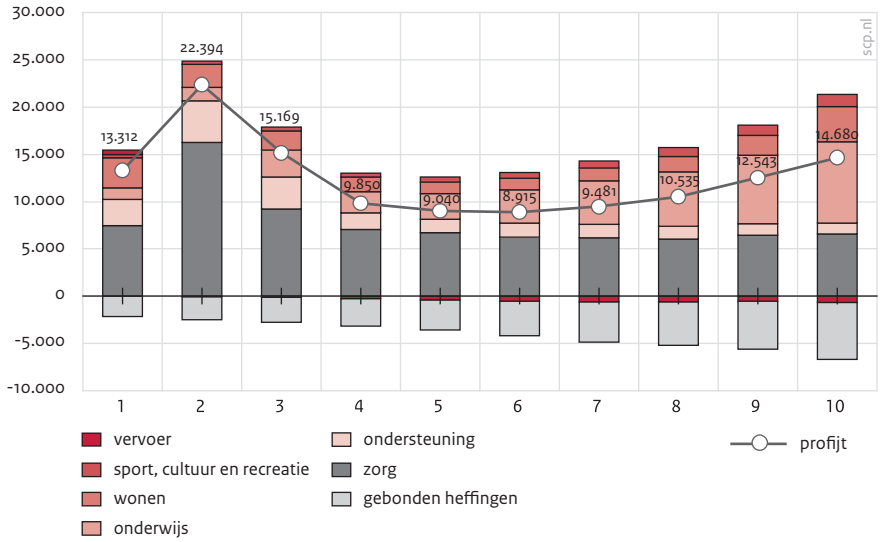

* De punten op de zwarte lijn geven het netto-profijt per deciel aan, i.e. het profijt (positieve overdrachten) verminderd met het nadeel (negatieve overdrachten). De lijn die deze punten verbindt visualiseert de vorm van de herverdeling.

Bron: Olsthoorn et al. (2017: 195)

Kwetsbaarheid en complexiteit van primaire relaties

Een vierde ontwikkeling waarmee ook middengroepen te maken hebben is *de toegenomen complexiteit en kwetsbaarheid van primaire relaties*. In een relatief korte periode heeft Nederland de verandering doorgemaakt van een traditionele kostwinnerssamenleving naar een samenleving met een tweeverdienersmodel, waarbij beide partners carrière en zorg combineren. Het op elkaar afstemmen van twee loopbanen en het verdelen van zorgtaken is vaak een complexe opgave die niet zonder risico's is (Beck en Beck-Gernsheim 1995, 2002). Ook is er een grotere variëteit aan huishoudvormen ontstaan. Huishoudens bestaan steeds vaker uit één persoon en minder vaak uit paren met kinderen. Het aandeel paren met thuiswonende kinderen is de afgelopen decennia sterk gedaald, van 44 procent in 1981 tot 28 procent in 2010. In diezelfde periode steeg het aandeel alleenstaanden van 22 naar 36 procent (Bucx 2011: 36).

De inkomenspositie van huishoudens hangt nauw samen met hun huishoudvorm. Hogere inkomensgroepen zijn veelal samenwonenden of gezinnen met kinderen en combineren vaak meerdere arbeidsinkomens in het huishouden; lagere inkomensgroepen zijn verhoudingsgewijs vaker alleenstaand of alleenstaande

ouder en zijn in beide gevallen eenverdiener. Dit maakt hogere en middeninkomens echter ook gevoeliger voor het financiële risico van echtscheiding. Onderzoek laat zien dat het aantal echtscheidingen in Nederland sinds de jaren zestig sterk is gestegen, maar sinds de jaren negentig vrij stabiel is gebleven. Wel steeg het totaal aantal relatie-ontbindingen. Dit komt doordat er steeds meer niet-gehuwde samenwonenden uit elkaar gingen (CBS 2009). Daarnaast kwam echtscheiding voorheen vaker bij hogere statusgroepen voor, tegenwoordig zijn er juist bij lagere statusgroepen meer echtscheidingen.

Diverse studies (De Graaf en Kalmijn 2006; Bucx 2011) laten een negatief verband zien tussen opleidingsniveau en echtscheidingen: lager opgeleiden zijn vaker gescheiden dan hoger opgeleiden. Recent onderzoek van het CBS wijst uit dat dit niet alleen geldt voor gehuwden, maar voor alle samenwonende stellen. Bij de laagste inkomensgroep (eerste kwintiel) was 4,5 procent van alle stellen (met minimaal 1 kind) binnen één jaar tijd uit elkaar gegaan. Bij de hoogste inkomensgroep (vijfde kwintiel) was dit 1,4 procent (cijfers over 2014) (CBS 2016a). In figuur 1.3 is de kans op relatieontbinding van verschillende inkomensgroepen weergegeven. De laagste inkomensgroep fungeert hierbij als referentiecategorie (bij hen is de kans op 1 gesteld). Bij de hoogste inkomensgroep is de kans op relatieontbinding maar half zo groot als bij de laatste inkomensgroep. Bij de middeninkomensgroepen ligt de kans op relatieontbinding ergens daartussenin, maar ook zij hebben een significant geringere kans op relatieontbinding dan de laagste inkomens (CBS 2016b).

Deze uitkomsten zijn in lijn met de bevindingen van Salverda (zie hoofdstuk 5) dat de huishoudens van lagere inkomensgroepen veelal kleiner zijn en meer alleenstaanden tellen. Niettemin vormen relatiebeëindiging en echtscheiding een serieus financieel risico, voor middelbaar opgeleiden misschien nog meer dan voor hoger opgeleiden omdat bij deze laatste groep beide partners vaak beter verdienen en dus minder afhankelijk zijn van het inkomen van de partner.

Figuur 1.3 Kans op relatieontbinding* in Nederland naar inkomensniveau (odds ratio's, gecorrigeerd voor diverse andere kenmerken van personen)**

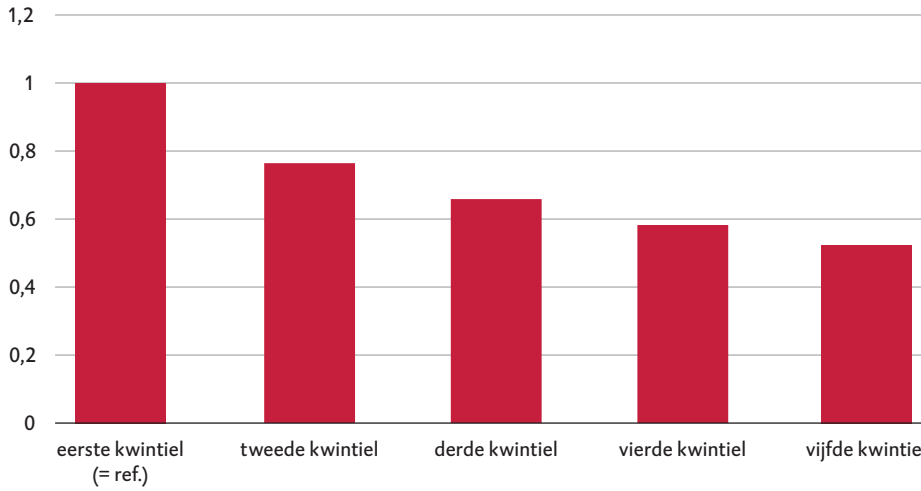

* Aantal stellen (gehuwd of ongehuwd) dat per 1 januari 2014 op hetzelfde adres woonde en per 31 december van hetzelfde jaar niet meer.

** Gecorrigeerd voor verschillen in: leeftijd, etnische achtergrond, wel of niet gehuwd, wel of geen kinderen, type woning (huur of koop), gemeentegrootte en woonplaats (wel of geen VINEX-wijk).

Bron: CBS (2016b)

1.5 BELEIDSRICHTINGEN: REDUCEREN VAN ONZEKERHEID, VERSTERKEN VAN WEERBAARHEID EN VOORSPELBAARHEID

De gepresenteerde bevindingen laten een ambivalent beeld zien. We zien stabiliteit als we door de lenzen van opleiding, beroep en inkomen naar de ontwikkeling van het middensegment kijken, maar we zien ook enkele bedreigende ontwikkelingen. Middengroepen hebben in de voorbije decennia met meer onzekerheden te maken gekregen. De institutionele veranderingen die zich voordoen op de arbeidsmarkt, in het onderwijs, de verzorgingsstaat en de familie ondergraven vanzelfsprekende routines en verwachtingen. Er worden hogere eisen gesteld aan burgers voor het omgaan met verandering en onzekerheid. Zij worden meer aangesproken op hun individuele verantwoordelijkheid en inzetbaarheid en vooral ook op hun vermogen tot improviseren. Boutelier (2011) spreekt in dit verband van een 'improvisatiemaatschappij'. Een ander beeld is dat van 'een vloeibare samenleving' (*liquid society*) waarin stabiele instituties plaats maken voor lossere netwerkverbanden, die langdurige verbintenissen bemoeilijken[12], en de angst voeden om niet bij te kunnen blijven (Bauman 2005, 2007).[13] Institutionele veranderingen gaan zo snel dat mensen over minder voorgeschreven handelingspatronen beschikken. Een vergelijkbaar punt wordt gemaakt in de WRR-studie *De lerende economie* (WRR 2013).

In een economie waarin circulatie van kennis centraal staat, moeten burgers, van hoog tot laag, kunnen omgaan met nieuwe ideeën en veranderende omstandigheden.

Wie de inzichten uit deze verkenning overziet kan daaruit opmaken dat veel middengroepen in Nederland toegerust zijn om te voldoen aan moderne eisen van inzetbaarheid en weerbaarheid. Zij zijn in staat om statusarbeid te leveren om hun positie te handhaven. Wel moeten zij, om met Salverda te spreken, harder lopen om de huidige positie te handhaven (Salverda 2016). Dat is het beeld van het "stabiele midden" dat in deze verkenning naar voren komt. Maar het harder lopen gaat wel gepaard met gevoelens van onzekerheid over de eigen positie en die van hun kinderen.

Een bepaald subsegment in het midden is echter niet in staat een stabiele positie te verwezenlijken. Dat kwetsbare segment bestaat vooral uit mbo'ers met een routinematige, administratieve baan of een verzorgend of dienstverlenend beroep. Zij hebben een grotere kans op baanverlies of een laag inkomen. Indien aanvullende inkomsten ontbreken, bijvoorbeeld door verlies van een partner of door baanverlies van een partner, is sociale daling een feit. Dat is het beeld van het "kwetsbare midden". Bij deze categorie is sprake van een duidelijke relatie tussen sociaaleconomische kwetsbaarheid en gevoelens van onzekerheid over de eigen positie.

De dreigingen en onzekerheden voor middengroepen rechtvaardigen een beleid dat gericht is op *onzekerheidsreductie* (vgl. ook Van Lieshout 2016: 25; Kremer et al. 2017). Aansluitend op de hiervoor geschetste institutionele veranderingen waarmee het maatschappelijk midden te maken heeft, schetsen we in algemene termen vier beleidsrichtingen: a) het bevorderen van meer zekerheid in de arbeid, b) investeren in onderwijs en scholing waardoor middengroepen beter kunnen meekomen, c) het behouden van de herverdelende werking van de Nederlandse verzorgingsstaat, en d) het geven van een steuntje in de rug voor gezinnen onder druk.

Achter deze beleidsrichtingen gaat een algemenere visie schuil op de opgaven van de overheid in de hedendaagse samenleving. De opgave van beleid ligt enerzijds in het *herijken van instituties* zodat zij burgers meer zekerheid en indien nodig ondersteuning kunnen geven. Anderzijds ligt er een opgave in *het versterken van de weerbaarheid van burgers*: hen adequaat toerusten voor een meer flexibele arbeidsmarkt en voor het vormgeven van het eigen leven. Het reduceren van een aantal onzekerheden en het versterken van de weerbaarheid van burgers draagt eraan bij dat burgers beter in staat zijn vorm te geven aan hun levensloop (Van Lieshout 2016).[14] Hierin ligt ook de maatschappelijke en economische betekenis van middengroepen: het vermogen vooruit te zien, behoeftebevrediging uit te stellen en risico's te nemen.

De beleidsrichtingen die wij globaal schetsen sluiten aan bij voorstellen die eerder door de WRR en andere kennisinstellingen zijn gedaan (waaronder CPB, SCP en SER), alsook door andere partijen (bijvoorbeeld Stichting van de Arbeid en Commissie vraagfinanciering mbo). Die voorstellen laten zien dat het bieden van meer zekerheid geen herintroductie impliceert van oude instituties (de uitgedijde verzorgingsstaat, de baan voor het leven of het traditionele kostwinnersgezin). De relatief stabiele positie van middengroepen is in belangrijke mate te danken aan de combinatie van een twee- of anderhalfverdienerseconomie, een flexibele arbeidsmarkt en een activerende verzorgingsstaat. Wel is duidelijk dat diverse risico's voor burgers zijn vergroot en dat onzekerheden zijn toegenomen. Het gaat om het vinden van een balans tussen flexibiliteit en onzekerheid enerzijds en voorspelbaarheid en zekerheid anderzijds.

Meer zekerheid in de arbeid

Hiervoor is gewezen op de trend van flexibilisering van de arbeid.[15] Het aandeel werknemers met een flexibele arbeidsrelatie en het aantal zzp'ers is de afgelopen jaren sterk gestegen. We zagen dat relatief veel lager opgeleiden met deze trend te maken hebben, en dat geldt in mindere mate ook voor middengroepen. Deze trend van flexibilisering is in Nederland sterker dan elders in Europa. Nederland telt verhoudingsgewijs meer tijdelijke werknemers en meer zzp'ers dan gemiddeld in de EU-15. Op Spanje en Portugal na heeft Nederland het hoogste aandeel tijdelijke werknemers (CPB 2016: 21; Chkalova et al. 2015; Roeters et al. 2016: 86). Ook heeft Nederland in de periode 2004-2014 een sterke groei gekend van zowel zzp'ers als tijdelijk werkenden (Roeters et al. 2016: 86).

Opvallend is dat het aandeel flexibel werkenden met het economisch herstel en de afnemende werkloosheid in Nederland niet is gedaald, maar verder is toegenomen. Volgens het CPB ligt de oorzaak van deze stijging niet zozeer in de voorkeur van werkenden (veel flexibel werkenden prefereren juist een vaste baan c.q. een baan met vaste werktijden) en ook niet in dominante economische ontwikkelingen als globalisering en automatisering. Immers, deze processen spelen zich ook elders in Europa af en leiden daar niet tot meer flexibilisering. Het CPB stelt dat de sterke flexibilisering in Nederland vooral veroorzaakt wordt door bestaande institutionele regelingen, zoals het grote verschil in bescherming tussen vaste en flexibele contracten. Ook de financiële dekking van ziekte en arbeidsongeschiktheid in Nederland (de eerste twee jaar voor rekening van werkgevers) draagt er niet toe bij dat werkgevers mensen in vaste dienst nemen. Chkalova et al. (2015: 134) wijzen erop dat landen met een sterke ontslagbescherming voor vaste werknemers (zoals Nederland en Portugal) veel meer tijdelijke werkenden tellen dan landen met minder bescherming voor vaste werknemers (zoals het Verenigd Koninkrijk en Ierland). De Beer en Verhulp (2017) concluderen echter in een rapport over flexibel werk dat er "geen enkel systematisch verband" bestaat "tussen het aantal tijdelijke banen en het verschil in ontslagbescherming".

Er bestaat een groeiend politiek en maatschappelijk draagvlak voor meer zekerheid voor burgers in de arbeid. Bijna alle politieke partijen bepleitten in hun recente verkiezingsprogramma's dat de overheid bevordert dat werkgevers meer vaste contracten geven en minder gebruik maken van flexibele werkenden. Het gaat er vooral om dat werk alleen flexibel zou moeten zijn als dat past bij de aard van het werk. Bij het maken van een film is het logisch dat gebruikgemaakt wordt van allerlei tijdelijke krachten of zzp'ers. In de zorg of de schoonmaak waar continuïteit en voorspelbaarheid belangrijk zijn, is dat veel minder het geval (Kremer et al. 2017). Het temperen van flexibilisering kan door allerlei maatregelen, zoals het verkleinen van de juridische, financiële en fiscale verschillen tussen vaste contracten en zzp'ers en tijdelijke contracten, of het belonen van bedrijven die mensen zekerheid bieden (bijv. deze werkgevers een bonus geven in de vorm van premiekorting). Ook kan de nationale en lokale overheid het goede voorbeeld geven, bijv. door bij aanbestedingen niet alleen op prijs te laten concurreren, maar ook op arbeidsomstandigheden.

Tegelijkertijd zullen vormen van flexibele arbeid altijd blijven bestaan. Daarom zijn voor burgers nieuwe zekerheden nodig. Dat kan op de korte termijn, zoals het afspreken van minimumtarieven voor zzp'ers of het invoeren van een collectieve arbeidsongeschiktheidsverzekering. Voor de langere termijn is een fundamentele discussie nodig over nieuwe sociale zekerheid voor alle vormen van werk, ongeacht de contractvorm. Daarbij kunnen we leren van ervaringen in andere landen.

Investeren in onderwijs en scholing

Onderwijs en scholing zijn om meerdere redenen relevante beleidsopties voor het versterken van de positie en de maatschappelijke kansen van middengroepen. Ten eerste is het zaak om burgers optimaal toe te rusten om te kunnen functioneren in de flexibele samenleving van de 21ste eeuw. De toegenomen veranderlijkheid en risico's van de hedendaagse samenleving vragen om weerbare burgers die in staat zijn om te gaan met zich wijzigende omstandigheden. Het aspect van sociale veerkracht sluit aan bij het pleidooi van de WRR in de *Lerende economie* (2013: 14) voor een herzien onderwijs in Nederland dat zich erop toelegt om kinderen en volwassenen "(…) 21ste-eeuwse vaardigheden (leren leren, initiatief nemen, doorzettingsvermogen, samenwerken, enzovoorts)" bij te brengen. Men baseert zich hierbij onder andere op de OECD die stelt dat zulke *21st century skills* in het hedendaagse onderwijs te weinig aandacht krijgen (Ananiadou 2009).

Ten tweede zijn zulke vaardigheden van strategisch belang voor middengroepen. We zagen dat middelbaar opgeleiden op de arbeidsmarkt te maken hebben met sterke concurrentie van hoger opgeleide werkenden. Juist werkenden met een middelbare opleiding hebben daarom behoefte aan onderwijs en scholing om de

concurrentie met hoger opgeleiden aan te kunnen, bijvoorbeeld door het versterken van hun ICT-vaardigheden (The Economist 2017). Van belang daarbij is dat meer geïnvesteerd wordt in *learning on the job*. Hier ligt een taak voor werkgevers.

Ten derde is *lifelong learning*[16] essentieel voor middengroepen om hun kennis en vaardigheden up-to-date te brengen en te houden.[17] Uit een overzicht van het CBS over wie deelneemt aan een leven lang leren blijkt dat vooral een selectieve groep in de Nederlandse bevolking leeractiviteiten uitvoert in het kader van het een leven lang leren, namelijk hoogopgeleiden die werkzaam zijn in bepaalde sectoren waar bij- en nascholing verplicht is. Dan gaat het om beroepen als advocaat, huisarts, psycholoog, medisch specialist en fysiotherapeut (Pleijers en Hartgers 2016: 12). De SER (2017) pleit daarom in een recent advies dat het ook voor lager en middelbaar opgeleiden vanzelfsprekend moet worden om tijdens de loopbaan te blijven leren en zich te blijven ontwikkelen (zie ook Commissie vraagfinanciering mbo 2017). Zo stelt de SER (2017) een "individuele ontwikkelrekening" voor waarop werkenden fiscaal vriendelijk kunnen sparen voor een ontwikkeltraject. Op die rekening kunnen werkgevers, opleidings- en ontwikkelingsfondsen (O&O), overheden en ook de werkende zelf geld storten dat kan worden besteed voor een ontwikkeltraject naar eigen keuze.[18] Dit voorstel sluit aan bij een eerder voorstel van het CPB om vouchers te geven aan werkenden met een middelbare opleiding om hun vaardigheden te "upgraden" en/of belastingvoordelen voor werkgevers die hun personeel met een middelbare opleiding laten om- of bijscholen (Van den Berge en Ter Weel 2015: 15).

Herverdelende werking van de verzorgingsstaat behouden

De herverdelende werking van de verzorgingsstaat is van belang om krimp en achteruitgang van het middensegment in Nederland te voorkomen. Kijkt men enkel naar wat de mensen met een middeninkomen op de markt verdienen, dan blijkt dat zij zowel qua aantal als qua inkomensaandeel sterk zijn teruggelopen (zie hoofdstuk 5). Deze afkalving van het middensegment wordt grotendeels teniet-gedaan door de herverdelende werking van de Nederlandse verzorgingsstaat én door het feit dat midden- en hogere inkomens veelal grotere huishoudens hebben en ook over meerdere inkomens beschikken.

Het behouden van de herverdelende werking van de Nederlandse verzorgingsstaat kan op gespannen voet staan met het huidige beleidsuitgangspunt van meer eigen verantwoordelijkheid. Als bijvoorbeeld de overheid grotere eigen bijdragen van burgers vraagt voor bepaalde voorzieningen (onderwijs, gezondheidszorg, wonen), maar dat voor de laagste inkomens compenseert middels toeslagen (zorgtoeslag, huurtoeslag, aanvullende studiefinanciering voor kinderen van ouders met een laag inkomen), werken zulke maatregelen relatief gezien het meest negatief uit voor (met name de lagere) middeninkomens. Immers, voor de laagste inkomens worden grotere eigen bijdragen gecompenseerd door toeslagen en voor de hoogste

inkomens drukken eigen bijdragen relatief minder zwaar op het huishoudinkomen. Juist voor de middeninkomens werken hogere kosten voor onderwijs, zorg of wonen verhoudingsgewijs negatief uit.

Dit geldt niet alleen voor de bestedingen, maar ook voor de inkomens van middengroepen. Zo werkt de geleidelijke verkorting van de maximale duur van WW-uitkeringen van 3 naar 2 jaar voor de middeninkomens nadeliger uit dan voor andere inkomensgroepen. Immers, huishoudens uit de laagste inkomensgroep (met name de eenverdieners) vallen door het beëindigen van de WW-uitkering al snel onder de bijstandsgrens en maken daardoor aanspraak op een bijstandsuitkering. Dat geldt echter niet voor huishoudens uit de middelste inkomensgroep, vooral als sprake is van meerdere verdieners. Zulke huishoudens maken na afloop van de WW-uitkering een scherpe inkomensdaling door want ze hebben geen recht op bijstand als er in het huishouden een partnerinkomen is. Dit geldt weliswaar ook voor huishoudens uit de hoogste inkomensgroepen, maar zij hebben meer mogelijkheden om zo'n inkomensachteruitgang zelf op te vangen.

Samenvattend: tot dusver wordt de achteruitgang van de middeninkomens vooral gecompenseerd door de herverdelende werking van de Nederlandse verzorgingsstaat, maar dat maakt hen wel kwetsbaar voor politieke veranderingen. We zien in Nederland een trend om de onderkant te ontzien – bijvoorbeeld middels toeslagen en studiefinanciering – waardoor de middengroepen zich verhoudingsgewijs – ten opzichte van de onderkant – kwetsbaarder weten en voelen.

Steuntje in de rug voor gezinnen

Een belangrijke bevinding van deze verkenning is dat de inkomenspositie van huishoudens sterk samenhangt met hun huishoudsituatie. Hogere inkomensgroepen hebben gemiddeld grotere huishoudens en beschikken veelal over meerdere inkomens. Lagere inkomensgroepen zijn veel vaker alleenstaand of alleenstaande ouder en per definitie eenverdiener (zie bijdrage van Salverda in hoofdstuk 5). Bovendien hangt de inkomensdynamiek van huishoudens vaak samen met veranderende huishoudsamenstelling: relatievorming leidt veelal tot financiële verbetering, het uiteenvallen van relaties tot financiële achteruitgang (De Beer in hoofdstuk 6).

De huidige verzorgingsstaat is steeds meer gebaseerd op een tweeverdienersmodel. Uitgangspunt is dat mannen en vrouwen samen de kost verdienen. Deze verkenning laat zien dat het combineren van twee inkomens vaak noodzakelijk is om een positie in het maatschappelijk midden veilig te stellen. Indien dat niet mogelijk is – bijvoorbeeld door scheiding of doordat mensen alleenstaand zijn (inmiddels ruim een derde van de bevolking) – kan dat leiden tot financiële kwetsbaarheid van degene die er alleen voor staat, zeker als er kinderen in het geding zijn. De vraag is of met de verandering van kostwinnersmodel naar tweeverdie-

nersmodel wel voldoende rekening wordt gehouden met de kwetsbaarheid van de eenverdiener. Al eerder concludeerde de WRR dat alleenverdieners hard op weg zijn om een nieuwe kwetsbare groep te worden (Kremer et al. 2014).

Zowel tweeverdieners als alleenstaande ouders staan voor de opgave om arbeid en zorg te combineren. De mogelijkheid om dat adequaat te doen vergroot de weerbaarheid van de middengroepen. Volgens de OECD (2015: 37) zijn maatregelen die het combineren van werk en een gezinsleven makkelijker maken "(…) critical for men and women to participate in the labour market on an equal footing. The difficulty of combining work and family responsibilities very often results in women working part-time or dropping out of the labour force altogether". Men bepleit daarom een serie gezinsvriendelijke maatregelen (ouderschapsverlof, kinderopvang, buitenschoolse opvang, flexibele werkarrangementen) om ouders met kinderen te ondersteunen.

Voor ouders in het middensegment is stabiele en betaalbare kinderopvang van groot belang. Vanaf 2005 is in Nederland veel geïnvesteerd in de kinderopvang. De financiering was helder en het gebruik ervan nam alleen maar toe. Maar door bezuinigingen en de economische crisis op de arbeidsmarkt is vanaf 2010 het aantal kinderen dat in Nederland naar de kinderopvang gaat gestagneerd en zelfs afgenomen. Dat laatste geldt ook voor de middengroepen. De daling van het gebruik van kinderopvang tussen 2014 en 2015 was zelfs het sterkst bij ouders met inkomens tussen de 130 procent van het wettelijk minimumloon en modaal (SER 2016b: 59).

Voor gezinnen is de kinderopvang in Nederland relatief duur. Het niveau van de kosten voor ouders voor de opvang en educatie van tweejarigen is hoog in vergelijking met andere OECD-landen. Alleen in Luxemburg en Zwitserland liggen de kosten hoger (SER 2016b: 48). Een overgrote meerderheid van ouders – van het lagere tot het midden en hogere inkomenssegment – zegt dat "kinderopvang tegenwoordig niet meer te betalen is" (Roeters en Bucx 2016: 20). En veel ouders zeggen dat ze de laatste jaren negatiever over kinderopvang zijn gaan denken. Dat heeft niet alleen te maken met de kosten, maar ook met de kwaliteit en de talloze veranderingen in de financieringsstructuur.[19] Dat laatste aspect wijst opnieuw op de betekenis van zekerheid en voorspelbaarheid voor het goed kunnen combineren van werk en zorg.

Verwachtingsmanagement

De vier geschetste beleidsrichtingen beogen bepaalde onzekerheden van middengroepen te reduceren, hun weerbaarheid te versterken om zodoende een meer voorspelbare levensloop mogelijk te maken. Zal dat ertoe leiden dat – indien deze beleidsrichtingen nader worden geconcretiseerd – gevoelens van onzekerheid en onbehagen in het maatschappelijk midden zullen verdwijnen? Dat is maar zeer de vraag. De na de oorlog ontwikkelde verzorgingsstaat met zijn vaste banen en

waardevaste diploma's is een unieke periode geweest in de geschiedenis van Nederland (Schuyt en Taverne 2000). Die tijd komt niet meer terug. Het vermogen om te kunnen gaan met veranderingen en onbekendheden is een essentiële vaardigheid van moderne burgers. Beleid kan bijdragen aan onzekerheidsreductie, en daardoor nieuwe perspectieven bieden voor langetermijnplanning en sociale stijging. Maar realistisch verwachtingsmanagement is evenzeer op zijn plaats (zie ook Kremer et al. in hoofdstuk 8). Want sociale stijging is geen vanzelfsprekend gegeven meer voor het maatschappelijk midden.

1.6 OVERZICHT VAN DE VERKENNING

Na dit inleidende hoofdstuk vatten Engbersen en Snel de uitkomsten van de diverse analyses in deze verkenning uitgebreid samen en presenteren zij bovendien aanvullende empirische informatie over de ontwikkeling van het middensegment in Nederland in de afgelopen decennia. In hoofdstuk 2 verkennen zij zowel de sociaal-economische ontwikkeling van het middensegment (in termen van hun opleidings-, beroeps- en inkomenspositie) als sociaal-culturele processen die zich voordoen in het domein van attitudes (over de eigen positie en over belangrijke maatschappelijke kwesties) en in het politieke domein (in het bijzonder over politiek vertrouwen).

Vervolgens schetsen Tolsma en Wolbers de maatschappelijke positie van middelbaar opgeleiden in Nederland (hoofdstuk 3). Zij constateren dat de omvang van de groep middelbaar opgeleiden de afgelopen decennia redelijk constant bleef, terwijl het aandeel lager opgeleiden daalde en het aantal hoger opgeleiden groeide. Wel is er sprake van een verslechtering van de maatschappelijke positie van middelbaar opgeleiden, mede omdat ze vaker dan vroeger in laaggekwalificeerde beroepen terechtkomen. Door veranderingen op de Nederlandse arbeidsmarkt komen specifieke middenberoepen onder druk te staan. Ook lijken de lonen van de middengroepen te stagneren; dit betekent dat het rendement van een middelbare opleiding daalt.

Ganzeboom beschrijft het middensegment door naar hun beroepen te kijken (hoofdstuk 4). Is er in Nederland sprake van een polariserende beroepenhiërarchie en verdwijnen de middenberoepen? Het antwoord op deze vragen blijkt afhankelijk van hoe hogere en lagere beroepen worden geordend. Kijkt men enkel naar de beloning, dan is er inderdaad sprake van polarisatie: terwijl de aandelen hoog- én laagverdienende beroepen stijgen, daalt het aandeel van het middensegment. Deze ontwikkeling ziet men echter niet als men de beroepen anders ordent, bijvoorbeeld naar hun beroepsprestige of vereist opleidingsniveau.

Salverda analyseert de omvang en het inkomensaandeel van de groep middeninkomens in Nederland (hoofdstuk 5). Hij constateert dat de uitkomsten van de analyses sterk verschillen per gehanteerd inkomensbegrip. Als wordt uitgegaan van op de markt verdiende bruto-inkomens krimpt het middensegment sterk, zowel qua aandeel huishoudens als hun inkomensaandeel. Als men naar het gestandaardiseerde inkomen kijkt, blijft het middensegment lange tijd onveranderd groot (rond 80 % van alle huishoudens behoort tot de middeninkomens terwijl ook hun inkomensaandeel rond 80 % bedraagt). Alleen de laatste jaren zijn de middeninkomens (zowel qua aantal als qua inkomensaandeel) gaan dalen. Volgens Salverda betekent het effect van standaardisering dat deze huishoudens een hoger marktinkomen nodig hebben voor het levensonderhoud dat past bij de middenklasse. Ze bereiken dat hogere inkomen door meerdere verdieners in te zetten.

De Beer beschrijft de inkomensdynamiek van de middengroepen in de afgelopen decennia (hoofdstuk 6). Hij concludeert dat er geen aanwijzing is dat de koopkracht van individuele huishoudens die tot de middeninkomens behoren 'onder druk' staat. De koopkrachtontwikkeling is in de onderzochte periode gunstiger naarmate het inkomen van het huishouden lager is. Over het algemeen is de koopkrachtontwikkeling van de middeninkomens gunstiger geweest dan van de hogere inkomensgroep, maar minder gunstig dan bij de lagere inkomensgroep. De Beer constateert dat er een aanzienlijke spreiding van de koopkrachtontwikkeling is, die mede wordt verklaard door veranderingen in de huishoudsamenstelling. Gaan samenwonen, scheiding, een kind krijgen of een kind dat uit huis gaat, hebben effect op de koopkracht van huishoudens. Voor lagere inkomens resulteren zulke veranderingen veelal in koopkrachtstijging en voor hogere inkomens in koopkrachtdaling. De middeninkomens nemen hier een middenpositie in.

Van der Waal, De Koster en Van Noord analyseren in hoofdstuk 7 de positie die middelbaar opgeleiden innemen op twee aspecten van de sociaal-culturele scheidslijn tussen laag- en hoogopgeleiden, namelijk maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek. Zij laten zien dat qua maatschappelijk onbehagen middelbaar opgeleiden meer zijn gaan lijken op laagopgeleiden en minder op hoogopgeleiden. In geval van politiek wantrouwen laten zij zien dat middelbaar opgeleiden eerst het meest verschilden van laagopgeleiden, terwijl in 2010 het verschil met hoogopgeleiden het grootst was.

In hoofdstuk 8 maken Kremer, Das en Schrijvers een analyse van de focusgroepen die zijn gehouden met middengroepen. Uit hun analyse komt vooral het aspect van onzekerheid naar voren als kenmerkend voor de eigen maatschappelijke positie. Twee belangrijke pijlers onder een middenklassenbestaan, de zekerheid van werk en de zekerheid van overheidszorg, zijn wankeler geworden. Deze ontwikkeling leidt tot nieuwe risico's en onzekerheid en maakt het moeilijk om het eigen leven te plannen en een bepaalde levensstandaard te behouden.

NOTEN

1 Ook heeft de WRR op 19 juni 2015 een WRR-expert seminar georganiseerd *Middle classes under pressure? European perspectives,* met bijdragen van prof. dr. Steffen Mau (Humboldt Universiteit, Berlijn), prof. dr. Martin Kronauer (IPE, Berlijn), dr. Horacio Levy (OECD), prof. dr. Ive Marx (Universiteit van Antwerpen), prof. dr. Gabriël van den Brink (UvT) en prof. dr. Bas ter Weel (UM/CPB), alsmede de auteurs van de hoofdstukken van deze verkenning. Daarnaast heeft de WRR geprofiteerd van een plenaire conferentie *Onzeker in het midden: de staat van de middenklasse*, georganiseerd door de Sociaal-Wetenschappelijke Raad (SWR) van de KNAW (27 en 28 mei 2016) met bijdragen van prof. dr. Mark Bovens (UU/WRR), prof. dr. Monique Kremer (UvA/WRR), prof. dr. Godfried Engbersen (EUR/WRR), prof. dr. Bas ter Weel (UM/CPB), prof. dr. Paul Dekker (UvT/SCP) en prof. dr. Remieg Aerts (RU).

2 Ook Bas Heijne (2008) schreef voor deze gelegenheid een essay, en wel over de gemoedstoestand van de Nederlandse middenklasse. Daarbij stuitte hij op een Hollandse paradox. Tevredenheid met het eigen privébestaan gaat samen met een "apocalyptisch pessimisme" over de staat van Nederland. Zijn bijdrage sloot deels aan bij die van De Beer die constateerde dat er in materiële zin (nog) weinig aan de hand is. Maar die materiële stabiliteit gaat gepaard met een groot wantrouwen tegen de Europese Unie, afkeer van politieke instituties en onvrede over de sociale en economische gevolgen van de voortschrijdende immigratie. Materiële stabiliteit van de eigen positie vertaalde zich niet in sociaal-culturele stabiliteit.

3 Zie ook de meer recente studies van Huffington (2010), Murray (2012), Parker (2013), Madland (2015) en Putnam (2015). Er bestaat in Amerika een brede consensus dat de arbeidsmarkt- en inkomenspositie van de middenklasse is verslechterd in de afgelopen drie decennia. Ook wordt verondersteld dat de verslechterde positie van de middenklasse negatieve gevolgen heeft voor burgerparticipatie in de *civil society* en tot een afnemend vertrouwen leidt in de politiek.

4 Vergelijk van Lieshout (2016: 10-11) die schrijvend over Nederland spreekt van een ontwikkeling van “rising expectations” naar “fear of falling”.

5 Internationaal vergelijkend onderzoek wijst overigens uit dat er tussen landen grote verschillen bestaan in de mate waarin burgers zich economisch onzeker voelen. Belangrijke factoren zijn het niveau van economische welvaart binnen een land en de omvattendheid van sociale bescherming door de verzorgingsstaat. Uit dat onderzoek blijkt dat gevoelens van sociaal-economische onzekerheid in Nederland op een relatief laag niveau liggen (Mau et al. 2012).

6 Bij de berekening van het vermogen van huishoudens is uitgegaan van de gangbare methode van het CBS waarin eigen woningbezit wel wordt meegenomen als deel van het vermogen van huishoudens, maar gespaarde pensioenen niet. De ratio achter deze methode is dat gespaarde pensioenen niet vrij opneembaar zijn voor huishoudens. Een en ander wordt nader toegelicht in hoofdstuk 2 en in hoofdstuk 5 van Salverda.

7 Ook uit een recente analyse van maatschappelijk onbehagen door het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) blijkt dat er een duidelijke verwantschap bestaat tussen mensen met een laag opleidingsniveau (tot en met mbo-1) en mensen met een mbo-opleiding. Daarbij werd maatschappelijk onbehagen gedefinieerd als een combinatie van grote politieke onvrede en

groot maatschappelijk onbehagen (Dekker et al. 2017: 42). laten zien dat bij 16 procent van de lager opgeleiden en bij 13 procent van de mbo'ers sprake is van een sterk maatschappelijk onbehagen. Voor de opleidingscategorieën havo tot en met hbo en wo liggen de percentages substantieel lager, namelijk respectievelijk 5 en 2 procent.

8 Lauer (1981: 117) schrijft in *Temporal Man*: "When the future is perceived to offer uncertainty at worst, the rational course of action is to live for the present."

9 Schimank et al. schrijven (2014:32): "Wie ein Radfahrer, der das Treten lässt und dann irgendwann, noch bevor er ganz zum Stehen kommt, umfallt, riskiert ein Mittelschichtangehöriger, der die Statusarbeit schleifen lässt oder aufgibt, den sozialen Abstieg".

10 Een met flexibilsering samenhangende trend is hybridisering van werk. Hybridisering van werk heeft betrekking op nieuwe combinaties van ondernemen, werken en consumeren. Veel werkenden hebben meer arbeidsmarktposities tegelijkertijd. Zo zien we dat zzp'ers soms ook werknemer zijn (324.000), gepensioneerd (137.000) of een uitkering (53.000) hebben. Zie meer uitgebreid Kremer et al. (2017: 23-25).

11 Volgens gegevens van het CBS steeg het aantal zzp'ers tussen 2003 en 2016 van 641 duizend tot ruim 1 miljoen (een stijging met 60%). Zie: https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2016/46/toename-aantal-zzp-ers-stokt

12 Vgl. ook Senneth (1998) *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. New York/London: W. W. Norton & Company. Zie ook Zijderveld (1991) *Staccato cultuur, flexibele maatschappij en verzorgende staat*. Utrecht: Lemma.

13 Bauman schrijft (2005: 2-3): "In short: liquid life is a precarious life, lived under conditions of constant uncertainty. The most acute and stubborn worries that haunt such a life are the fears of being caught napping, of failing to catch up with fast moving-events, of being left behind (…) Life in a liquid modern society cannot stand still." Vergelijkbare observaties keren terug bij Buyung-Chul Han (2010) *Müdigkeitsgesellschaft*. Berlijn: Matthes & Seitz (deze studie werd in het Engels vertaald als *Burn-out society* en in het Nederlands als *De vermoeide samenleving*).

14 Hall en Lamont (2013: 2-13) spreken van 'social resilience' dat zij omschrijven als "(…) the capacity of groups of people bound together in an organization, class, racial group, community or nation to sustain and advance their well-being in the face of challenges to it (…) At issue is the capacity of individuals or groups to secure favourable outcomes (material, symbolic, emotional) under new circumstances and, if need be, by new means."

15 In het zogenoemde Mondriaanakkoord (een akkoord tussen vakbonden, werkgevers en kabinet) wordt gesteld dat "(…) in toenemende mate sprake is van 'doorgeschoten flexibiliteit', dat wil zeggen arbeidsrelaties waarvan de noodzaak dubieus is en/of waarbij de vormgeving volkomen onevenwichtig is ten nadele van de werknemer" (Stichting van de Arbeid 2013: 20).

16 The Economist (14 januari 2017) noemt een leven lang leren zelfs de belangrijkste beleidsuitdaging: "Unfortunately (…) the lifelong learning that exists today mainly benefits high achievers — and is therefore more likely to exacerbate inequality than diminish it. If 21st-century economies are not to create a massive underclass, policymakers urgently need to work out how to help all their citizens learn while they earn. So far, their ambition has fallen pitifully short."

17 Denk bijvoorbeeld aan personen in de werkzame leeftijd die een havo- of vwo-opleiding hebben afgerond, maar nooit een beroepsopleiding hebben gedaan (Van den Berge en Ter Weel 2015: 15).

18 Zie ook Commissie vraagfinanciering mbo (2017) die een "individuele leerrekening" bepleit. De individuele leerrekening voor postinitieel leren is een instrument voor iedere Nederlander. Mensen kunnen het geld zelf besteden aan scholing en hun verdere ontwikkeling bij een erkende aanbieder. De leerrekening wordt vanuit verschillende bronnen gevuld: overheid, werkgevers en werknemers. De commissie adviseert om een leerrekening te openen nadat iemand het initiële onderwijs met een startkwalificatie heeft verlaten of de leeftijd van 27 jaar heeft bereikt.

19 Niettemin zijn de relatief hoge kosten een belangrijke factor. Middengroepen lijken steeds meer op de lage inkomensgroep als ze zeggen dat ze "net zo goed thuis kunnen blijven als het loon net zo hoog is als de kosten van de kinderopvang" (Roeters en Bucx 2016: 20).

LITERATUUR

ABN AMRO (2014) *Kwetsbare klasse: de middenklasse op de mondiale snelweg,* www.abnamro.com/nl/newsroom/nieuws/verzwakking-middenklasse-bedreiging-voor-welvaart.html (gezien 25 maart 2015).

Ananiadou, K. (2009) *21st Century skills and competences for new millennium learners in OECD countries*, Paris: OECD (EDU Working paper no. 41).

Arndt, C. (2012) *Zwischen Stabilität und Fragilität: Was wissen wir über die Mittelschicht in Deutschland?*, Berlijn: Konrad-Adenauer Stiftung.

Atkinson, A. en A. Brandolini (2013) 'On the identification of the middle class', pp. 77-100 in J. Gornick en M. Jäntti (eds.) *Income Inequality: Economic Disparities and the Middle Class in Affluent Countries*, Stanford: Stanford University Press.

Bauman, Z. (2005) *Liquid life*, Cambridge: Polity Press.

Bauman, Z. (2007) *Liquid Times. Living in an Age of Uncertainty*, Cambridge: Polity Press.

Beck, U. en E. Beck-Gernsheim (1995) *The Normal Chaos of Love*, Cambridge: Polity Press.

Beck, U. en E. Beck-Gernsheim (2002) *Individualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences,* Londen: Sage.

Beer, P. de (2008) *De middenklasse onder druk,* pp. 15-42 in WRR (red.) *De kwetsbare middenklasse: Debattenreeks Hollands Spoor*, Den Haag: WRR/Strategieberaad Rijksbreed.

Beer, P. de (2015) 'Staat de middenklasse onder druk?', *Beleid en Maatschappij* 42, 2: 146-155.

Beer, P. de en E. Verhulp (2017) *Dertig vragen en antwoorden over flexibel werk*, Amsterdam: University of Amsterdam (AIAS).

Berge, W. van den en B. ter Weel (2015) *Baanpolarisatie in Nederland. Middensegment onder druk,* Den Haag: CPB Policy Brief 2015/13.

Berting, J. (1968) *In het brede maatschappelijke midden. Een studie over middelbare administratieve employés in 9 grote organisaties in Amsterdam*, Meppel: Boom.

Bijl, R., E. Boelhouwer, E. Pommer en I. Andriessen (2015) *De sociale staat van Nederland 2015,* Den Haag: SCP.

Blom, F., J.W. Maas en T. Steffens (2014) *Meer groei, minder middenklasse?,* The Boston Consulting Group, www.bcg.nl/documents/file172773.pdf (gezien 8 juni 2015).

Boutelier, H. (2011) *De improvisatiemaatschappij. Over de sociale ordening van een onbegrensde wereld*, Amsterdam: Boom Lemma uitgevers.

Bucx, F. (red.) (2011) *Gezinsrapport 2011: Een portret van het gezinsleven in Nederland*, Den Haag: SCP.

Burkhardt, C. et al. (2012) *Mittelschicht unter Druck?*, Gütersloh: Verlag Bertelsmann Stiftung.

Buyung-Chul Han (2010) *Müdigkeitsgesellschaft,* Berlijn: Matthes & Seitz.

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (2009) *Relatie en gezin aan het begin van de 21ste eeuw*, Den Haag/Heerlen: CBS.

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (2016a) 'Vinex-stellen minder vaak uit elkaar dan gemiddeld', www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2016/31/vinex-stellen-minder-vaak-uit-elkaar-dan-gemiddeld (gezien 19 april 2017).

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (2016b) 'Methodologische toelichting Relatieontbinding in Vinex-wijken', www.cbs.nl/-/media/_pdf/2016/31/relatieontbinding-in-vinex-wijken.pdf (gezien 19 april 2017).

Centraal Planbureau (CPB) (2016) *Onzekere wereld / Overheidstekort neemt af. Macro-economische verkenning 2017,* Den Haag: CPB.

Chauvel, l. (2006) *Les classes moyennes à la dérive*, Parijs: Le Seuil.

Chkalova, K., A. Goudswaard, J. Sanders en W. Smits (2015) *Dynamiek op de Nederlandse arbeidsmarkt. De focus op flexibilisering*, Den Haag: CBS.

Commissie vraagfinanciering mbo (2017) *Doorleren werkt. Samen investeren in nieuwe zekerheid, 4 april 2017.*

Dalen, R. van (2015) 'Op zoek naar de vergeten middenklassen', *Sociologie* 11, 3/4: 545-556.

Dekker, F. (2017) 'Flexibilisering in Nederland: trends, kansen en risico's', pp. 69-87 in M. Kremer et al. (red.) *Voor de zekerheid. De toekomst van flexibel werkenden en de moderne organisatie van arbeid*, Den Haag: WRR.

Dekker, P., R. van Dijk, P. van Houwelingen, W. Mensink en Y. Sol (2015) *Burgerperspectieven 2015-4,* Den Haag: SCP.

Dekker, P., J. den Ridder en P. van Houwelingen (2017) *Burgerperspectieven 2017-1,* Den Haag: SCP.

Economist, the (2017) 'Lifelong Learning. How to survive in the age of automation', *The Economist* 422, 9023, 14-20 januari 2017.

Ehrenreich, B. (1989) *Fear of falling. The inner life of the middle class,* New York: Pantheon Books.

Engelen, E, A. Hemerijck en W. Trommel (red.) (2007) *Van sociale bescherming naar sociale investering,* Den Haag: Lemma.

Erikson, R., J.H. Goldthorpe en L. Portocarero (1979) 'Intergenerational class mobility in three western European societies', *British Journal of Sociology* 30, 4: 415-441.

Eydems, E. (1998) *Werken voor weinig. Loyaliteit en uitkeringsnijd onder laag betaalden,* Amsterdam: UvA (dissertatie).

Fourquet, J., A. Mergier en C. Peugny (2013) *Le grand malaise. Enquête sur les classes moyennes*, Parijs: Jean Jaures Fondation.

Frank, R.H. (2007) *Falling behind. How Rising Inequality Harms the Middle Class*, Berkeley: University of California Press.

Goos M., A. Manning en A. Salomons (2014) 'Explaining job polarization: Routine-biased technological change and offshoring', *American Economic Review* 104, 8: 2509-2526.

Graaf, P.M. de en M. Kalmijn (2006) 'Change and stability in the social determinants of divorce. A comparison of marriage cohorts in the Netherlands', *European Sociological Review*, 22, 5: 561-572.

Hall, P. en M. Lamont (2013) (red.) *Social Resilience in the Neoliberal Era*, Cambridge: Cambridge University Press.

Heijne, B. (2008) *De Hollandse Paradox*, pp. 43-52 in WRR (red.) *De kwetsbare middenklasse: Debattenreeks Hollands Spoor*, Den Haag: WRR/Strategieberaad Rijksbreed.

Huffington, A. (2010*) Third World America: How Our Politicians Are Abandoning the Middle Class and Betraying the American Dream,* New York: Random House.

Kersbergen, K. van en B. Vis (2016) *De verzorgingsstaat*, Amsterdam: Amsterdam University Press.

Klein, M. van der (2017) 'Zoeken naar zekerheid, inkomen en eigen regie: de wensen van werkenden', pp. 123-127 in M. Kremer et al. (red.) *Voor de zekerheid. De toekomst van flexibel werkenden en de moderne organisatie van arbeid*, Den Haag: WRR.

Kremer, M. (2017) 'De verschillende gezichten van onzekerheid. Flexibel werkenden over werk, familie en sociale zekerheid', pp. 97-122 in M. Kremer et al. (red.) *Voor de zekerheid. De toekomst van flexibel werkenden en de moderne organisatie van arbeid*, Den Haag: WRR.

Kremer, M., M. Bovens, E. Schrijvers en R. Went (red.) (2014) *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid*, Amsterdam: Amsterdam University Press.

Kremer, M., R. Went en A. Knottnerus (red.) (2017) *Voor de zekerheid. De toekomst van flexibel werkenden en de moderne organisatie van arbeid*, Den Haag: WRR.

Lauer, R.H. (1981) *Temporal Man: The Meaning and Uses of Social Time,* New York: Praeger.

Lengveld, H. en J. Hirsche (2009) 'Die Angst der Mittelschicht vor dem sozialen Abstieg. Ein Längschnittsanalyse 1984-2007', *Zeitschrift für Soziologie* 38, 5: 379-398.

Lieshout, P. van (2016) 'De toekomst van de sociale (on)zekerheid', pp. 7-27 in P. van Lieshout (red.) *Sociale (on)zekerheid. De voorziene toekomst*, Amsterdam: Amsterdam University Press.

Madland, D. (2015) *Hollowed out, why the economy doesn't work without a strong middle class,* Oakland (Cal.): University of California Press.

Mau, S. (2012) *Lebenschancen. Wohin driftet die Mittelschicht?,* Berlijn: Suhrkamp.

Mau, S. (2013) 'European Middle Classes in Trouble?', *Perspectives on Europe* 43, 1: 27-31.

Mau, S. (2014) 'Mittelschicht: das unbekannte Wesen?', *Aus Politik und Zeitgeschichte* 64, 49: 3-10.

Mau, S., J. Mewes en J. Schöneck (2012) 'What Determines Subjective Socio-Economic Insecurity? Context and Class in Comparative Perspective', *Socio-Economic Review* 10, 4: 655–682.

Maurin, E. (2009) *La peur du déclassement. Une sociologie des récessions*, Parijs: Le Seuil.

Meer, T. van der (2017) *Niet de kiezer is gek*, Houten: Unieboek/Het Spectrum.

Murray, C. (2012) *Coming apart, the state of white America 1960-2010,* New York: Random House.

Newman, C. (1988) *Falling from Grace. The Experience of Downward Mobility in the American Middle Class,* New York: Vintage Books.

OECD (2015) *In it together: why less inequality benefits all. Overview of inequality trends, key findings and policy directions,* Parijs: OECD.

Olsthoorn, M., E. Pommer, M. Ras, A. van der Torre en J.M. Wildeboer Schut (2017) *Voorzieningen verdeeld. Profijt van de overheid,* Den Haag: SCP.

Peugny, C. (2009) *Le déclassement,* Parijs: Grasset.

Peugny, C. (2013) *Le destin au berceau. Inégalités et reproduction sociale,* Parijs: Le Seuil.

Parker, S. (red.) (2013) *The squeezed middle. The pressure on ordinary workers in America and Britain,* Bristol: The Policy Press.

Pleijers, A. en M. Hartgers (2016) 'Een leven lang leren in Nederland. Een overzicht' in CBS: *Sociaaleconomische trends*, februari 2016/02.

Pommer, E. (red.) (2011) *Minder voor het midden. Profijt van de overheid in 2007*, Den Haag: SCP.

Putnam, R. (2015) *Our kids. The American dream in crisis,* New York: Simon & Schuster.

Roeters, A., J.D. Vlasblom en E. Josten (2016) 'Groeiende onzekerheid? De toekomst van ons werk', pp. 76-107 in A. van den Broek et al. (red.) *De toekomst tegemoet. Leren, werken, zorgen, samenleven en consumeren in het Nederland van later. Sociaal en cultureel rapport 2016,* Den Haag: SCP.

Roeters, A. en F. Bucx (2016) *Het gebruik van kinderopvang door ouders met lagere inkomens. Beleidssignalement*, Den Haag: SCP.

Salverda, W. (2016) 'Stagnating incomes and the middle class in the Netherlands: running to stand still?', pp. 396-440 in D. Vaughan-Whitehead (red.) (2016) *Europe's Disappearing Middle Class? Evidence from the World of Work*, Cheltenham: Edward Elgar.

Savage, M. (2015) *Social class in the 21th century*, Milton Keynes: Penguin books.

Schimank, U., S. Mau en O. Groh-Samberg (2014) *Statusarbeit unter Druck? Zur Lebensführung der Mittelschichten*, Basel: Beltz Verlag.

Schmeets, H. (2017) *Vertrouwen in elkaar en in de samenleving*, Den Haag: WRR-Working Paper nr. 26.

Schuyt, C.J.M. en E. Taverne (2000) *1950. Welvaart in zwart-wit,* Den Haag: Sdu Uitgevers.

Senneth, R. (1998) *The Corrosion of Character, The Personal Consequences of Work In the New Capitalism,* New York/London: W.W. Norton & Company.

Sociaal-economische Raad (SER) (2016a) *Mens en technologie. Samen aan het werk.* SER Verkenning oktober 2016, Den Haag: SER.

Sociaal-economische Raad (SER) (2016b) *Gelijk goed van start: visie op het toekomstige stelsel van voorzieningen voor jonge kinderen*, Den Haag: SER.

Sociaal-economische Raad (SER) (2017) *Leren en ontwikkelen tijdens de loopbaan – een richtinggevend advies*, Den Haag: SER.

Standing, G. (2012) *The Precariat: The New Dangerous Class,* Londen & New York: Bloomsbury Academic.

Stegeman, H. (2016) '*De stagnerende middenklasse',* Reformatorisch Dagblad*, 6 augustus 2016.*

Stichting van de Arbeid (2013) 'Perspectief voor een sociaal én ondernemend land: uit de crisis, met goed werk, op weg naar 2020', beschikbaar op: www.stvda.nl/~/media/Files/Stvda/Convenanten_Verklaringen/2010_2019/2013/2 0130411-sociaal-akkoord.ashx.

Swaan, A. de (1990) 'Jealousy as a class phenomenon: the petty bourgeoisie and social security', pp. 168-181 in A. de Swaan (1990) *The management of normality*, Londen: Routledge.

Thomassen, J. (2010) *De permanente crisis van de democratie.* Afscheidsrede, 24 september 2010, Enschede: Universiteit van Twente.

Tolsma, J. en M.H.J. Wolbers (2010) *Naar een open samenleving. Recente ontwikkelingen in sociale stijging en daling in Nederland*, Den Haag: RMO.

Veen, R. van der (2016) 'Sociale zekerheid in een open samenleving. Postindustrialisering en de toekomst van de sociale zekerheid' pp. 89-112 in P. van Lieshout (red.) *Sociale (on)zekerheid. De voorziene toekomst,* Amsterdam: Amsterdam University Press.

Vrooman, C., M. Gijsberts en J. Boelhouwer (red.) (2014) *Verschil in Nederland. Sociaal en cultureel rapport 2014*, Den Haag: SCP.

Vrooman, C. (2016) *Meedoen in onzekerheid: verwachtingen over participatie en protectie* (Oratie), beschikbaar op: http://www.uu.nl/sites/default/files/fsw-vrooman-oratie.pdf.

Waard, P. de (2014) 'De val van de middenklasse', *De Volkskrant*, 20 juni 2015.

Weel, B. ter (2012) *Loonongelijkheid in Nederland stijgt. Banen in het midden onder druk,* Den Haag: CPB Policy Brief 2012/06.

Weel, B. ter (2015) 'De match tussen mens en machine', *Beleid en Maatschappij* 42, 2: 156-170.

Went, R., M. Kremer en A. Knottnerus (red.) (2015) *De robot de baas: De toekomst van werk in het tweede machinetijdperk*, Den Haag: WRR.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) (2008) (red.) *De kwetsbare middenklasse: Debattenreeks Hollands Spoor*, Den Haag: WRR/Strategieberaad Rijksbreed.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) (2013) *Naar een lerende economie*, Amsterdam: Amsterdam University Press.

Wöltgens (2008) 'Links moet zich weer met veel nadruk richten op het vraagstuk van de verdeling', *NRC Handelsblad* (Opinie & Debat), 12 & 13 april 2008.

Wijmans, L. (1987) *Beeld en betekenis van het maatschappelijk midden*, Amsterdam: Van Gennep.

Zijderveld (1991) *Staccato cultuur, flexibele maatschappij en verzorgende staat,* Utrecht: Lemma.

2 HET MAATSCHAPPELIJK MIDDEN VERKEND: OVERZICHT VAN BEVINDINGEN

Godfried Engbersen en Erik Snel

2.1 INLEIDING

In dit hoofdstuk vatten we de belangrijkste bevindingen uit de latere hoofdstukken van deze verkenning samen en vullen we ze aan met relevante inzichten en cijfers. Dat geldt in het bijzonder voor de inkomenspositie van het middensegment, waardoor dit hoofdstuk wat omvangrijker is. Ten eerste gaan we in op de conceptualisering en afbakening van het middensegment. Vervolgens kijken we naar ontwikkelingen bij middelbaar opgeleiden, middenberoepen en middeninkomens. Daarna besteden we aandacht aan de politieke en maatschappelijke opvattingen en attitudes van de middengroepen. We sluiten af met enkele conclusies.

2.2 CONCEPTUALISERING VAN HET MIDDENSEGMENT

Het begrip middenklasse of middengroep kent geen eenduidige definitie. In de negentiende eeuw viel het begrip middenklasse vaak samen met de categorie middenstanders of kleine zelfstandige ondernemers. Ook werden zelfstandige beoefenaren van intellectuele beroepen tot het midden gerekend, zoals artsen, advocaten, architecten en notarissen (Berting 1968; Wijnans 1987). In de loop van de twintigste eeuw vindt een verbreding plaats en wordt de middenklasse gesitueerd tussen de arbeidersklasse en de hogere klasse. Binnen de middenklasse werd dan weer een onderscheid gemaakt tussen mensen met een kantoorfunctie en handarbeiders met een leidinggevende functie.

Vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw kwamen er meer fijnmazige classificaties in zwang. Daarbij werd vooral gekeken naar de beroepspositie van mensen. Belangrijk in dit verband is het werk van de Britse socioloog Goldthorpe. Vooral zijn studie *The Affluent Worker* met David Lockwood was baanbrekend (Goldthorpe et al. 1969). In deze studie is een beroepenstructuur ontwikkeld, gebaseerd op twee principes: (1) een onderscheid tussen werkgevers (onder wie ook *self-employed*) en werknemers, en (2) een drieledig onderscheid tussen een klasse van managers en professionals, een intermediaire klasse, en een arbeidersklasse (*manual workers*). Deze indeling is in de loop van de jaren verfijnd en is nog altijd de toonaangevende benadering in de wetenschappelijke literatuur over ontwikkelingen in de beroepenstructuur.

Naderhand is dit beroepenperspectief aangevuld met benaderingen die de inkomens en vermogens van mensen en huishoudens of hun opleiding als uitgangspunt nemen. Recentelijk zijn ook *multidimensionele* benaderingen ontwikkeld die de ideeën van de Franse socioloog Bourdieu als leidraad nemen. We bespreken hier twee recente voorbeelden van zulke multidimensionele benaderingen meer in detail. Beide studies laten zien dat het maatschappelijk midden in de hedendaagse, geavanceerde economieën een heterogeen geheel vormt. Het eerste voorbeeld is het werk van Savage en collega's (2013; 2015), die in samenwerking met de BBC de *BBC's Great British Class Survey* ontwikkelde. Dit survey uit 2011 is door maar liefst 161.000 Britten ingevuld en is daarmee het grootste survey ooit over sociale klasse in Engeland. Op basis van dit survey werden zeven nieuwe klassen onderscheiden:[1]

1. elite (6 % van de bevolking);
2. established middle class (25 %);
3. technical middle class (6 %);
4. new affluent workers (15 %);
5. traditional middle class (14 %);
6. emerging service workers (19 %);
7. precariat (15 %).

Deze klassenindeling is gebaseerd op de mate waarin personen over drie soorten kapitaal beschikken: *economisch kapitaal* (inkomen en vermogen), *cultureel kapitaal* (opleiding en culturele smaak en preferenties) en *sociaal kapitaal* (aard van sociale netwerken). In Nederland heeft het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) een vergelijkbare survey uitgevoerd, waarbij een vierde vorm van kapitaal is geïntroduceerd, namelijk *persoonlijkheidskapitaal*. Anders dan Savage et al. onderscheidt het SCP (Vrooman et al. 2014) niet zeven, maar zes 'klassen' of 'groepen':

1. gevestigde bovenlaag (15 % van de bevolking);
2. jonge kansrijken (13 %);
3. werkende middengroep (27 %);
4. comfortabel gepensioneerden (17 %);
5. onzekere werkenden (14 %);
6. precariaat (15 %).

De resultaten van beide studies zijn lastig te vergelijken. Wel maken beide melding van het bestaan van twee uitersten (een elite of bovenlaag versus een precariaat) waartussen zich een heterogeen middensegment bevindt, of in de woorden van Savage (2015: 53) "*a patchwork of several other classes*". Het is dit brede, heterogene midden dat in deze verkenning centraal staat. Daarbij nemen we de bovenstaande kapitaalbenadering niet als uitgangspunt, die is daarvoor nog te weinig systematisch uitgewerkt (Elchardus 2015; Ganzeboom 2015). Wel hanteren we een multi-

dimensionele benadering, vandaar de focus op middelbaar opgeleiden, middeninkomens en middenberoepen. De eerste twee dimensies hebben een duidelijk verband met economisch en cultureel kapitaal.

In deze verkenning gaan we uit van de onderstaande afbakeningen van het middensegment van de Nederlandse samenleving (zie ook hoofdstuk 1).

Middelbaar opgeleiden

Wat betreft *opleiding* onderscheiden we *middelbaar opgeleiden* (personen met een mbo-, havo- of vwo-opleiding als hoogst behaald onderwijsniveau) van de *lager opgeleiden* (enkel basisonderwijs of vmbo) en de *hoger opgeleiden* (hbo- of academische opleiding). Dit is een gangbare driedeling in onderwijsniveaus (zie hoofdstuk 3 van deze verkenning). Het is tevens een historisch gegroeide categorisering. Voor oudere personen betekent een middelbare opleiding dat zij tot de bovenste helft van de opleidingsverdeling behoren (De Beer 2016). Door de naoorlogse onderwijsexpansie is het aandeel lager opgeleiden echter zodanig gedaald en dat van middelbaar en hoger opgeleiden zodanig gestegen dat elke categorie nu ongeveer een derde van de totale opleidingsverdeling uitmaakt.

Middenberoepen

Wat betreft *beroepen* gaan we uit van het EGP-beroepsklassenschema van Erikson, Goldthorpe en Portocarero (1979). Het beroepsklassenschema van Erikson et al. maakt strikt genomen geen hiërarchisch onderscheid tussen beroepsklassen. De beroepen zijn niet alleen gerangschikt van hoog naar laag, maar ook naar soort beroep (bijv. hoofd- versus handarbeid). Uitgangspunt van deze indeling is het onderscheid tussen verschillende typen beroepen (of andere economische activiteiten). Hogere beroepen zijn bijvoorbeeld hogere professionals of managers, lagere beroepen zijn geschoolde of ongeschoolde handarbeid. *Middenberoepen* hebben volgens Erikson et al. (1979) betrekking op routinematige dienstenberoepen (bijvoorbeeld administratief, verkoop of zorg), kleine werkgevers, zelfstandigen en zelfstandige boeren, supervisoren over handarbeid (‘voormannen’) en hooggeschoolde handarbeid.

Ganzeboom maakt in zijn bijdrage aan deze verkenning (hoofdstuk 4) duidelijk dat men de verschillende beroepsklassen ook op andere manieren hiërarchisch kan rangschikken, bijvoorbeeld naar het gemiddelde inkomen per beroepsklasse of hun beroepsprestige. Hij laat ook zien dat wanneer men de verschillende beroepsklassen rangschikt op basis van het gemiddelde inkomen, zoals in recente economische studies (Goos et al. 2014; Van Berge en Ter Weel 2015), men niet alleen tot een andere rangorde van beroepsklassen komt, maar ook tot andere antwoorden op de vraag of al dan niet sprake is van een afkalvend middensegment van de beroepenstructuur.

Middeninkomens

Wat betreft *inkomen* wordt het middensegment afgebakend door de afstand tot het mediane inkomen van huishoudens. Het mediane inkomen is het exacte midden van de inkomensverdeling, dat wil zeggen dat 50 procent van alle huishoudens (of personen) een hoger inkomen heeft en 50 procent een lager inkomen. De vraag is vervolgens wat de bandbreedte van de middeninkomens is, met andere woorden: waar ligt de grens tussen de middeninkomens, en de hogere en lagere inkomens? Hier is gekozen voor een ondergrens van 60 procent van het mediane inkomen, hetgeen overeenkomt met de armoedegrens uit veel internationaal armoedeonderzoek (volgens de Europese armoedegrens is een huishouden 'arm' indien het gestandaardiseerde huishoudinkomen lager is dan 60 procent van het mediane inkomen van een land). Dat betekent dus dat iedereen die volgens deze definitie niet arm is tot de middeninkomens of hogere inkomens wordt gerekend.

Daarnaast is gekozen voor een ruime bovengrens van het middensegment, namelijk huishoudens met een inkomen dat minimaal twee keer zoveel is als het mediane inkomen (200 % van het mediane inkomen). Deze grens is zo hoog gekozen om een duidelijk onderscheid te maken tussen de middeninkomens en de echt rijke huishoudens (vgl. Atkinson en Brandolini 2013; Vaughan-Whitehead 2016). Binnen deze brede categorie van middeninkomens onderscheiden we nog vier subcategorieën: 60 tot 80 procent van het mediane huishoudinkomen, 80 tot 100 procent, 100 tot 120 procent en 120 tot 200 procent. Met deze onderverdeling kan onderscheid gemaakt worden tussen de lagere en de hogere middeninkomens.

Overzicht Conceptualisering van het middensegment van de Nederlandse samenleving

Drie dimensies	Het middensegment van de Nederlandse samenleving
Middelbare opleidingen	Individuen met een opleiding in het mbo, havo of vwo. Subcategorie: mbo.
Middenberoepen	Beroepen die gerekend worden tot routinematige dienstenberoepen (administratief, verkoop, zorg), kleine werkgevers, zelfstandigen en boeren, supervisoren over handarbeid ('voormannen') en hooggeschoolde handarbeid.
Middeninkomens	Huishoudens met een huishoudinkomen tussen 60 procent en 200 procent van het mediane inkomen van huishoudens. Subcategorieën: 60 tot 80 procent, 80 tot 100 procent, 100 tot 120 procent en 120 tot 200 procent van het mediane huishoudinkomen.

Bij alle analyses in deze verkenning analyseren we personen tussen de 25 en 65 jaar, dus personen in de werkzame leeftijd, en in principe geen studenten en gepensioneerden. In de bijdrage van Salverda (hoofdstuk 5) is een iets ruimere leeftijdscategorie onderzocht (van 15 tot 65 jaar) en in de bijdrage van De Beer (hoofdstuk 6) een iets beperktere leeftijdscategorie (van 25 tot 60 jaar).

De heterogeniteit en de verschuivingen in het maatschappelijk midden rechtvaardigen dat we niet spreken van 'de' middenklasse, maar van het middensegment van de Nederlandse samenleving en van middengroepen. Hieraan kan nog worden toegevoegd dat de wijze waarop mensen zichzelf positioneren in de klassenstructuur van de samenleving, vaak niet overeenkomt met hun objectieve positie. Veel burgers hebben de neiging zichzelf te situeren in de middenrangen van de maatschappij, ook groepen die daarvoor te rijk of te arm zijn (vgl. Savage 2015: 61 en 90; Van Eijk 2011). Indien deze neerwaartse of opwaartse zelfidentificaties uitblijven, kan dat overigens duiden op een verslechtering van de statuspositie van het middensegment van de samenleving. Burgers willen dan niet tot het midden worden gerekend.

2.3 OPLEIDING: CONVERGENTIE VAN MIDDELBAAR OPGELEIDEN NAAR LAGER OPGELEIDEN

Wie het debat over de kloof tussen hoog- en laagopgeleiden overziet (Bovens en Wille 2011; Lange et al. 2015) zou bijna vergeten dat een derde van de Nederlandse bevolking een middelbare opleiding op het niveau van mbo, havo of vwo heeft. Er is geen sprake van een tweedeling of polarisatie in Nederland in de zin dat er steeds meer hoog- én laaggeschoolden zijn, en steeds minder mensen met een middelbare opleiding. Volgens Tolsma en Wolbers (hoofdstuk 3 van deze verkenning) staat de veronderstelling van een tweedeling op gespannen voet met de huidige opleidingsverdeling in Nederland. Door de naoorlogse onderwijsexpansie is het gemiddelde opleidingsniveau van de Nederlandse beroepsbevolking sterk gestegen. Zeker bij de jongste leeftijdscohorten heeft een ruime meerderheid van de bevolking een middelbaar opleidingsniveau of hoger. Er zijn alleen steeds minder laaggeschoolden.

In deze paragraaf bekijken we hoe het de middelbaar opgeleiden in Nederland vergaat in vergelijking met lager en hoger opgeleiden. We vergelijken de positie van middelbaar opgeleiden (met havo, vwo of mbo als hoogst voltooide opleiding) met die van lager opgeleiden (enkel basisonderwijs of vmbo) en hoger opgeleiden (hbo, wo). We bekijken hier zowel de ontwikkeling van de omvang van deze drie categorieën in de afgelopen decennia (1979-2011) als de ontwikkeling van hun arbeidsmarktpositie. Op grond van beschouwingen over de verslechterde maatschappelijke positie van het middensegment kan men verwachten dat ook hun arbeidsmarktpositie (in termen van arbeidsmarktdeelname en beroepsstatus) in de loop der jaren verslechterd is. Met andere woorden, de veronderstelling is dat middelbaar opgeleiden qua arbeidsmarktpositie meer op lager opgeleiden zijn gaan lijken en minder op hoger opgeleiden. We gaan na of deze aanname klopt. Later in dit inleidende hoofdstuk wordt ook ingegaan op het politieke gedrag en attitudes van middelbaar opgeleiden in vergelijking met lager en hoger opgeleiden.

Omvang van de groep middelbaar opgeleiden

De ontwikkeling van de onderverdeling naar de drie opleidingscategorieën in de afgelopen drie decennia (1979-2011) is samengevat in figuur 2.1.

Figuur 2.1 Aandeel van de groep lager, middelbaar en hoger opgeleiden in Nederland (1979-2011) (personen ouder dan 25 jaar)

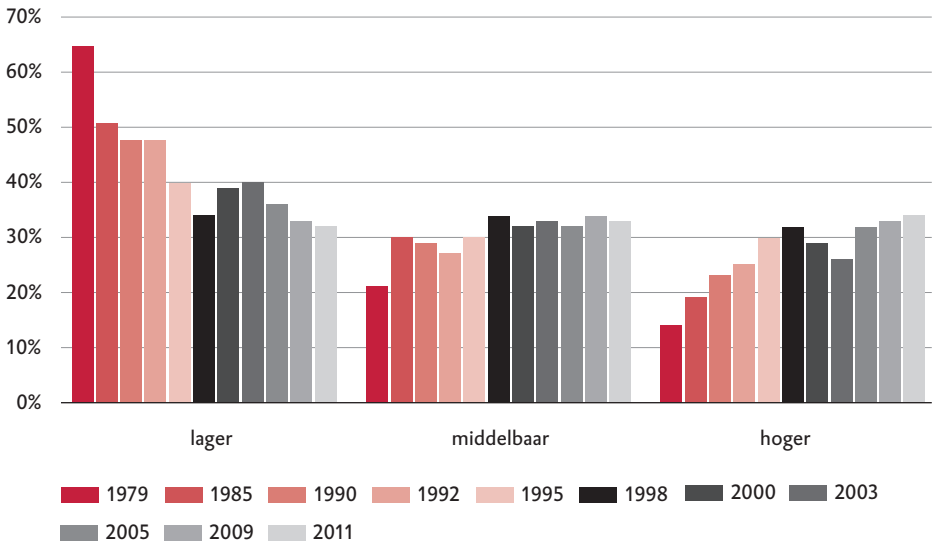

Bron: Wolbers en Tolsma (zie hoofdstuk 3) (eigen bewerking)

Uit de bovenstaande figuur zijn de volgende effecten van de naoorlogse onderwijsexpansie af te lezen:

- Er is sprake van een sterke daling van het aandeel lager opgeleiden onder de bevolking. Dit aandeel halveerde tussen 1979 en 2011 (van 65 naar 32 %).
- Het aandeel van middelbaar opgeleiden steeg van 21 naar 33 procent, bij hoger opgeleiden was deze stijging nog sterker (van 14 naar 34 %). De stijging van het onderwijsniveau deed zich dus in sterkere mate voor aan de bovenkant van de opleidingsverdeling dan in het midden. Toch kan men niet zeggen dat het aandeel van middelbaar opgeleiden afkalft. Hooguit groeit hun aandeel minder sterk dan dat van de hoger opgeleiden.
- De drie opleidingscategorieën zijn anno 2011 qua omvang bijna even groot. De verwachting is dat het aandeel middelbaar opgeleiden in de nabije toekomst relatief stabiel zal blijven (zie hoofdstuk 3).

Dalend beroepsniveau voor middelbaar opgeleiden

Wat betekent de groei van de aandelen middelbaar en hoger opgeleiden in Nederland nu voor hun arbeidsmarktposities? Is ook het gemiddelde beroepsniveau van Nederlanders navenant gestegen overeenkomstig hun toegenomen opleidingsni-

veau? Dit zou in overeenstemming zijn met het meritocratisch ideaal, dat maatschappelijke posities in toenemende mate verdeeld worden op basis van persoonlijke 'verdiensten' (in dit geval onderwijsprestaties) en niet op basis van afkomst (sociale of etnische herkomst, geslacht).

Tolsma en Wolbers laten echter zien dat de waarde van een middelbare opleiding op de arbeidsmarkt is afgenomen. Een middelbare opleiding geeft minder dan vroeger toegang tot hogere posities. Dit heeft verschillende oorzaken. Enerzijds is er door technologische ontwikkelingen minder vraag naar bepaalde middenberoepen (verkopers, administratief personeel, etc.). Anderzijds is er sprake van verdringing van middelbaar opgeleiden door hoger opgeleiden die geen functie op hun eigen niveau kunnen krijgen. Dit verschijnsel wordt 'diploma-inflatie' genoemd, dat wil zeggen dat je 'minder beroep' krijgt voor je opleiding. Behalve door een tekort aan hogere functies kan dit ook komen doordat werkgevers steeds hogere eisen aan hun personeel stellen en dus meer diploma's vragen voor dezelfde functies. Het effect is dat middelbaar opgeleiden, die voorheen waren aangewezen op het middensegment van de arbeidsmarkt, zich óf moeten 'opscholen' óf met lager opgeleiden moeten concurreren om een minder gekwalificeerde baan (Van der Veen 2016).

De toegenomen kwetsbaarheid van de arbeidsmarktpositie van middelbaar opgeleiden

Tolsma en Wolbers laten verder zien dat de arbeidsmarktdeelname van alle drie de opleidingscategorieën in de periode 1985-2011 is gestegen, maar dat deze stijging bij middelbaar en hoger opgeleiden sterker is dan bij lager opgeleiden. Qua arbeidsdeelname zijn middelbaar en hoogopgeleiden dus sterker op elkaar gaan lijken, terwijl lager opgeleiden achterblijven. Ook gaan ze na of de drie opleidingscategorieën in de onderzochte periode vaker parttime (minder dan 32 uur per week) zijn gaan werken. Hier blijkt een andere ontwikkeling. Terwijl hoger opgeleiden het vaakst een grote baan hebben (32 uur of meer), zijn juist lager opgeleiden meer op hen gaan lijken. Middelbaar opgeleiden, met name vrouwen in deze categorie, werken daarentegen steeds vaker in een kleinere baan.

De auteurs concluderen dan ook dat de arbeidsmarktpositie van middelbaar opgeleiden de afgelopen decennia kwetsbaarder is geworden. Vooral middelbaar opgeleide vrouwen hebben tegenwoordig minder vaak een grote baan dan laagopgeleide vrouwen en het gemiddelde beroepsniveau van middelbaar opgeleiden is sterker gedaald dan bij de overige categorieën. Wat betreft dit laatste zijn middelbaar opgeleiden sterker op laagopgeleiden gaan lijken.

2.4 BEROEPEN: PROFESSIONALISERING EN POLARISATIE VAN DE BEROEPENSTRUCTUUR NAAR VERDIEND INKOMEN

Er bestaan twee dominante opvattingen over de ontwikkeling van de middenberoepen in geavanceerde westerse economieën. Volgens de *skills based technological change*-theorie zou er door technologische ontwikkelingen veel laaggeschoold werk verdwijnen, terwijl er veel hooggekwalificeerde werkgelegenheid bijkomt. Dit wordt wel de *professionaliseringstendens* op de arbeidsmarkt genoemd. Recent wordt echter ook gewezen op economische en technologische ontwikkelingen die tot een *polarisatie van de beroepenstructuur* zouden leiden. Onder invloed van automatisering verdwijnt veel routinematig dienstenwerk, zoals kantoorfuncties, terwijl door mondialisering hele industrietakken naar lagelonenlanden worden verplaatst waardoor ook geschoolde fabrieksarbeid verloren gaat in westerse landen. Daardoor verdwijnen specifieke middenberoepen. Tegelijkertijd zou sprake zijn van een groei van zowel hooggeschoolde arbeid (managers, professionals, technici) als laaggeschoold werk (met name laaggeschoold werk in de zorg, bewaking, horeca of schoonmaak). Het effect van dit alles is een gepolariseerde beroepenstructuur met groei aan de bovenkant én aan de onderkant, maar met een krimpend middensegment. De centrale vraag in deze paragraaf is in hoeverre er sprake is van professionalisering dan wel van polarisatie van de beroepenstructuur.

De polarisatietendens is voor het eerst vastgesteld in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk (Autor et al. 2006; Goos en Manning 2007). In latere publicaties tonen Goos et al. (2009; 2014) aan dat deze *job polarization* ook zichtbaar is in andere Europese landen, waaronder Nederland. Zij laten zien dat de aandelen van zowel de hoogst als de laagst betaalde beroepsgroepen in Europa groeiden, terwijl het aandeel van de middenberoepen afnam. Zo steeg in Nederland in de periode 1993-2006 het aandeel van de hoogst betaalde beroepen met 5,6 procentpunt en dat van de laagst betaalde beroepen met 2,0 procentpunt, terwijl het aandeel banen in het middensegment in dezelfde periode derhalve daalde met 7,6 procentpunt (Goos et al. 2014: 2515). Ook het CPB constateerde dat het middensegment van de Nederlandse arbeidsmarkt onder druk staat. Een belangrijke reden is dat door de opkomst van ICT veel routinematig dienstenwerk, dat vaak door middelbaar opgeleiden werd uitgevoerd, is verdwenen. Doordat degenen die voorheen in middenberoepen werkten nu in lager betaalde banen aan de onderkant van de arbeidsmarkt terechtkomen, staan de werkgelegenheid en lonen ook hier onder druk (Van den Berge en Ter Weel 2015).

De analyse van Ganzeboom over de middenberoepen in Nederland (zie hoofdstuk 4) vult die van Goos et al. en het CPB aan. Ganzeboom neemt een langere onderzoeksperiode in ogenschouw (1970-2014), waardoor de gehele periode van de-industrialisering in Nederland binnen de reikwijdte van zijn analyse valt. Ten tweede onderzoekt hij niet een selectie van beroepen, maar alle beroepen. Daarbij

maakt hij ook een onderscheid tussen handarbeidberoepen en dienstenberoepen. Ten derde rangschikt hij de verschillende beroepsgroepen op verschillende manieren, niet alleen naar inkomensniveau, maar ook naar andere criteria, zoals het vereiste opleidingsniveau of het beroepsprestige.

Polarisatie of professionalisering op de Nederlandse arbeidsmarkt?

Het uitgangspunt van de analyse van Ganzeboom is het EGP-beroepsklassenschema van Erikson, Goldthorpe en Portocarero (1979). Dit schema classificeert verschillende beroepen op basis van diverse kenmerken, zoals arbeidsmarktpositie, plaats in de productieverhoudingen (loondienst versus zelfstandige, leidinggevende versus uitvoerende) en aard van het werk (dienstenarbeid versus handarbeid). In de oorspronkelijke vorm onderscheidt het EPG-schema zeven beroepsklassen in een min of meer hiërarchische volgorde:

I – hogere professionals, leidinggevenden en eigenaren;
II – middelbare professionals, managers en eigenaren;
III – routinematige dienstenberoepen (administratief, verkoop, zorg, etc.);
IV – kleine werkgevers, zelfstandigen en boeren;
V – supervisoren handarbeid ('voormannen') en hooggeschoolde handarbeid;
VI – geschoolde handarbeiders;
VII – half- en ongeschoolde handarbeiders, landarbeiders.

Omdat dit EPG-schema vaak in onderzoek is gebruikt, is het in de loop van de jaren nader gespecificeerd. Ganzeboom onderscheidt in zijn analyse 21 'miniklassen'. Voor deze inleiding hebben we zijn gegevens teruggebracht tot de oorspronkelijke zeven beroepsklassen.

Figuur 2.2 laat ingrijpende verschuivingen in de Nederlandse beroepenstructuur zien. We vatten ze kort samen (zie verder hoofdstuk 4):

- Er is sprake van een sterke groei van de hoogste beroepsklasse I ('hogere professionals en managers, grote eigenaren'). Het aandeel van deze klasse in de totale beroepenverdeling verdubbelde van 12,0 procent in de periode 1970-1990 tot 26,2 procent in de periode 2009-2014. Binnen deze categorie nam het aandeel van de subcategorie 'hogere professionals' nog sneller toe (niet af te lezen in de figuur).
- Ook beroepsklasse II ('middelbare professionals en managers') groeide in de onderzochte periode (van 21,9 % in de periode 1970-1990 tot 24,9 % in de periode 2009-2014), maar beduidend minder dan de hoogste beroepsklasse.
- De omvang van beroepsklasse III (routinematige dienstenberoepen, zoals lagere professionals, administratief personeel, verkopers en verzorgenden) daalde licht (van 27,0 % in de periode 1970-1990 tot 25,8 % in de periode 2009-2014), maar het is belangrijk om op te merken dat er binnen deze categorie verschillende tendensen zichtbaar zijn. Terwijl het aandeel van administratieve functies fors daalde (door nieuwe technologieën), groeiden de aandelen

van lagere professionals (medische assistenten, hulpverpleegkundigen, kleuterleidster, etc.) en van werkers in de persoonlijke dienstverlening (zie hoofdstuk 3).

- Het aandeel van beroepsklasse IV (kleine zelfstandigen met of zonder personeel) slonk aanzienlijk (van 9,1 % in de periode 1970-1990 tot 5,3 % in de periode 2009-2014). Dit wordt vooral veroorzaakt door het gedaalde aandeel zelfstandige boeren (zie hoofdstuk 3).
- Ook het aandeel van beroepsklasse V (supervisors, hooggeschoolde handarbeid) daalde in de onderzochte periode, al was dit aandeel nooit heel groot. Het aandeel daalde van 4,1 procent in de periode 1970-1990 tot 1,9 procent in de periode 2009-2014.
- Het aandeel van beroepsklasse VI (geschoolde handarbeid) liep sterk terug: van 11,3 procent in de periode 1970-1990 tot 5,5 procent in de periode 2009-2014.
- Het aandeel van beroepsklasse VII (half- en ongeschoolde handarbeid) daalde van 14,7 procent in de periode 1970-1990 tot 10,4 procent in de periode 2009-2014. Binnen deze categorie nam vooral het aandeel van halfgeschoolde beroepen (fabrieksarbeiders) sterk af, wat samenhangt met het proces van de-industrialisering in de jaren zeventig en tachtig. Het aandeel landarbeiders bleef gelijk, maar was ook in de eerste periode al miniem.

Figuur 2.2 Verdeling van respondenten naar EGP-beroepsklassen in Nederland (1970-2014)

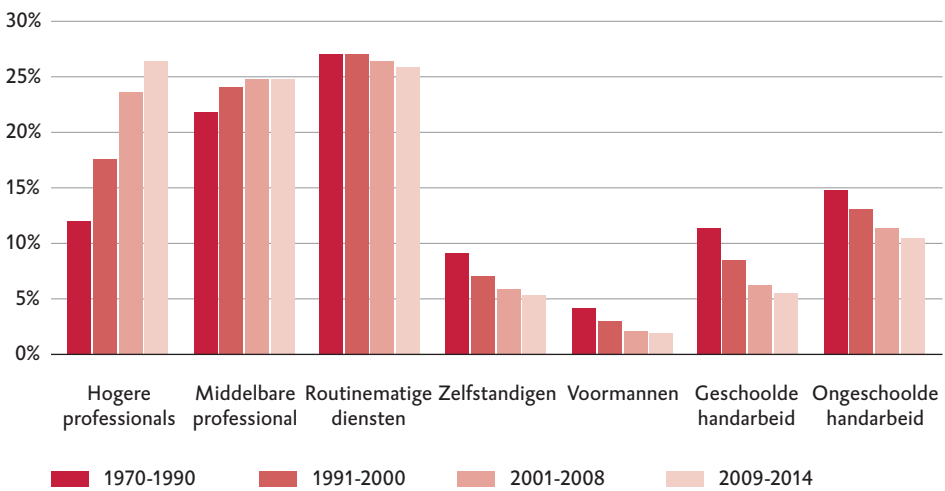

Bron: Ganzeboom (hoofdstuk 4) (eigen bewerking)

Deze uitkomsten ondersteunen de veronderstelde polarisatie van de Nederlandse beroepenstructuur niet (vgl. ook Vrooman et al. 2014). Integendeel, er is over deze hele periode (1970-2014) gezien vooral sprake van een sterke groei aan de bovenkant van de beroepenstructuur (klassen I en in mindere mate II). Het aandeel van

de lagere beroepen (klassen VI en VII) daalde aanzienlijk en ook het aandeel van de middenberoepen (klassen III t/m V) nam af. Er is dus eerder sprake van een tendens van professionalisering op de Nederlandse arbeidsmarkt (groei aan de top en afname van de lagere beroepen) en niet van polarisatie.[2]

Een economische versus een sociologische visie op polarisatie

Eerder onderzoek van Goos et al. (2014) en van het CPB (Van den Berge en Terweel 2015) constateerde een polarisatietendens in de beroepenstructuur, zowel in Nederland als in andere westerse landen. Beide studies zijn gebaseerd op een rangschikking van beroepsklassen naar inkomen. Ganzeboom vult dit economisch perspectief aan met een sociologisch perspectief. Ervan uitgaande dat de zeven beroepsklassen van het EPG-schema (die hij differentieert naar 21 'miniklassen') geen inherente rangorde vormen, rangschikt hij de beroepsklassen op vijf verschillende manieren en gaat vervolgens per rangordening na of er sprake is van polarisatie van de beroepenstructuur. Hij komt daarbij tot de volgende uitkomsten:

- Indien beroepsklassen vanuit een economisch perspectief worden gerangschikt naar het gemiddeld *verdiende inkomen* per beroepsklasse, is er inderdaad sprake van een polarisatie van de Nederlandse beroepenstructuur. Het aandeel goedverdienende én het aandeel laagbetaalde beroepen groeien, terwijl er krimp is in het middensegment. Dit bevestigt dus de eerdere bevindingen van Goos et al. (2014) en van Van den Berge en Terweel (2015).
- Worden de beroepsklassen echter op een meer sociologische manier gerangschikt, bijvoorbeeld naar het vereiste opleidingsniveau of naar beroepsprestige, dan blijkt echter dat er geen sprake is van polarisatie. Het verschil wordt volgens Ganzeboom vooral gemaakt door de groeiende groep verzorgenden. Zij verdienen relatief weinig en staan onderaan in de inkomenshiërarchie. Maar verzorgenden plaatsen zichzelf niet op de onderste treden van de sociale ladder, zij vormen naar hun eigen idee juist een lagere middengroep. Gegevens over hun opleidingsniveau en andere sociologische kenmerken van deze categorie geven hen gelijk; in al deze opzichten behoort de snelgroeiende groep verzorgenden eerder tot het middensegment dan tot de onderkant.

2.5 INKOMEN: STABILITEIT EN DALING

Het vraagstuk van inkomensongelijkheid staat de laatste jaren hoog op de wetenschappelijke en politieke agenda, mede door toonaangevende publicaties over dit onderwerp (Wilkinson en Pickett 2009; Piketty 2014; Atkinson 2014). De centrale boodschap daarvan is dat er na de decennialange daling van inkomensongelijkheid tijdens de hoogtijdagen van de verzorgingsstaat weer sprake is van groeiende inkomensverschillen (zie ook Kremer et al. 2014). Atkinson (2014) spreekt van de "*inequality turn*", die rond 1980 met name in de Angelsaksische wereld zijn beslag kreeg.

Deze groeiende ongelijkheid heeft diverse oorzaken, waaronder de stijgende topinkomens. Ook andere factoren spelen echter een rol, zoals de toegenomen arbeidsdeelname van vrouwen en veranderende relatiepatronen. In de naoorlogse decennia huwden goedverdienende mannen veelal een partner die niet werkte of minder verdiende en dit drukte het gezamenlijke huishoudinkomen. Sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw is er echter steeds meer gelijkwaardigheid: hoogopgeleide en goedverdienende mannen huwen dito partners. Sociologen spreken van toenemende 'homogamie' (zie ook hoofdstuk 4).

Voor Nederland constateerde de WRR dat de vermogensverschillen in ons land naar internationale maatstaven vrij hoog zijn, maar dat de inkomensverschillen beperkt blijven door de herverdelende werking van de Nederlandse verzorgingsstaat (Kremer et al. 2014; Van Bavel 2014). Salverda (2014) constateerde wel dat het verschil tussen de hoogste en laagste inkomens in Nederland was toegenomen, maar andere studies lieten zien dat de inkomensongelijkheid in Nederland de afgelopen jaren vrij stabiel is gebleven (Caminada et al. 2014; CBS, 2014; Soede et al. 2014). Wel wordt gewezen op een "groter wordend armoedeprobleem", doordat lagere inkomens door de recente economische crisis zijn achtergebleven (Vrooman, Wildeboer en Schut 2015: 359).

Met alle wetenschappelijke én politieke aandacht voor de top en de onderkant van de inkomensverdeling rijst de vraag hoe het de Nederlandse middeninkomens de afgelopen decennia is vergaan. Deze vraag staat centraal in deze paragraaf. We kijken naar vijf aspecten:

1. De ontwikkeling van de omvang en het inkomensaandeel van de middeninkomens in vergelijking met zowel de hogere als de lagere inkomens. Is er sprake van een afkalvend middensegment en zijn de middeninkomens er vergeleken met de andere inkomensgroepen op achteruitgegaan?
2. De koopkrachtontwikkeling van de middeninkomens in vergelijking met die van de hogere en lagere inkomens.
3. De dynamiek van de inkomensverdeling. In hoeverre hebben middeninkomens in de loop van de tijd te maken met neerwaartse inkomensmobiliteit?
4. De ontwikkeling van de vermogenspositie van middeninkomens vergeleken met die van de hogere en lagere inkomens.
5. De bestedingen van de middeninkomens: we gaan na of de vaste lasten (met name de woonlasten) van de middeninkomens in de periode 2012-2015 zijn toegenomen.

Zoals gezegd, hanteren we hier een relatieve definitie van de middeninkomens, waarbij wordt uitgegaan van het mediane huishoudinkomen in Nederland in een bepaald jaar. Huishoudens met een inkomen tot 60 procent van het mediane inkomen rekenen we tot de *onderkant,* huishoudens met een inkomen tot 60 procent van het mediane inkomen zijn de *middeninkomens*, en huishoudens met een inko-

men van meer dan 200 procent van het mediane inkomen vormen de *bovenkant*. Bij sommige analyses onderscheiden we bovendien vier subsegmenten van de middeninkomens (de lagere en de hogere middeninkomens, en twee inkomensgroepen daartussenin).

Alle analyses in deze verkenning zijn gebaseerd op gegevens van het CBS. Bij de analyses voor de punten 1 t/m 4 wordt gebruikgemaakt van gegevens van het Inkomenspanelonderzoek. Bij punt 5 maken we gebruik van de data van het Budgetonderzoek.

Omvang en inkomensaandeel van het middensegment

De eerste vraag betreft de omvang van de categorie middeninkomens. Is er in Nederland sprake van een afkalvend middensegment? Dit zou het geval zijn als meer huishoudens dan voorheen in de hogere en lagere inkomensklassen zouden vallen. Het effect zou zijn dat het aandeel van de middeninkomens onder alle Nederlandse huishoudens c.q. het inkomensaandeel van de middeninkomens daalt. De bijdrage van Salverda aan deze verkenning (hoofdstuk 5) laat zien of dit het geval is.

Zijn centrale boodschap is dat de omvang en ontwikkeling van de middeninkomens pas goed begrepen kunnen worden, als er op verschillende manieren – vanuit verschillende inkomensbegrippen – naar wordt gekeken. Hij onderscheidt daarbij drie inkomensbegrippen: het bruto-huishoudinkomen, het netto- of besteedbaar huishoudinkomen en het gestandaardiseerd besteedbaar huishoudinkomen.[3] Het *bruto-huishoudinkomen* is het totale inkomen dat alle leden van een huishouden verwerven op de markt (uit arbeid, onderneming of vermogen) dan wel uit een overheidsuitkering. Het *netto- of besteedbaar huishoudinkomen* is inkomen dat huishoudens overhouden na afdracht van belasting en sociale premies. Ten slotte wordt bij het *gestandaardiseerde huishoudinkomen* rekening gehouden met verschillen in de omvang en samenstelling van huishoudens. Een alleenstaande heeft bijvoorbeeld minder inkomen nodig dan een paar om dezelfde levenstandaard te bereiken, maar vanwege schaalvoordelen heeft dat paar niet tweemaal zoveel inkomen nodig. Door standaardisering wordt het inkomen van paren en paren met kinderen vergelijkbaar gemaakt met het inkomen van een alleenstaande.

Hoewel het gestandaardiseerde huishoudinkomen meestal wordt gebruikt (ook in de bijdragen aan deze verkenning), betoogt Salverda dat het van belang is om verschillende inkomensbegrippen te gebruiken, omdat daardoor de mechanismen die op de ontwikkeling van de inkomensverdeling van invloed zijn, zichtbaar worden.

Uit figuur 2.3A blijkt dat de ontwikkeling van het middensegment verschilt per gehanteerd inkomensbegrip. De figuur schetst de ontwikkeling van het aandeel huishoudens dat tot het middensegment en de bovenkant van de inkomensverdeling behoort (de onderkant komt hier niet in beeld) tussen 1990 en 2014. Uit de figuur kan het volgende worden opgemaakt:

- Wanneer we uitgaan van *bruto-huishoudinkomens* (dus vóór afdracht van belasting en sociale premies), dan is het middensegment relatief klein en krimpt het van 68 procent van alle huishoudens in 1990 naar 57 procent in 2014. Dit kan men aflezen op de linkeras van figuur 2.3A. Dit bevestigt het beeld van de 'afkalvende middenklasse'.
- Kijkt men naar de *netto-huishoudinkomens* (na afdracht van belasting en premies), dan is het middensegment wat groter en krimpt het ook minder (van 71 % naar 66 %).
- Uitgaande van *gestandaardiseerde huishoudinkomens* (gecorrigeerd voor verschillen in huishoudomvang), is het middensegment niet alleen zeer omvangrijk (rond 80 % van alle huishoudens), maar bovendien vrij stabiel. Alleen in de jaren na 2006 is sprake van een lichte daling van het aandeel middeninkomens (van 80 % van alle huishoudens in 2006 naar 76 % in 2014). Uitgaande van gestandaardiseerde inkomens is dus nauwelijks sprake van een afkalvend midden, hooguit in de laatste jaren.
- De ontwikkeling van de *bovenkant* (rechteras van figuur 2.3A) is complementair aan dit beeld. Kijkt men naar de bruto-huishoudinkomens, dan ziet men een sterk groeiend aandeel bovenkant-huishoudens (van 9 % in 1990 naar 14 % in 2014). Kijkt men naar de netto-inkomens, dan is deze groei al veel minder en uitgaande van gestandaardiseerde huishoudinkomens is het aandeel bovenkant-huishoudens niet alleen vrij klein, maar neemt het ook nauwelijks toe. Uitgaande van het gestandaardiseerde huishoudinkomen, schommelt het aandeel van de bovenkant door de jaren heen tussen 5 en 6 procent van alle Nederlandse huishoudens.

Figuur 2.3 Omvang en inkomensaandeel (in %) van inkomensgroepen, naar inkomensbegrip, 1990-2014*

A. Aandeel huishoudens

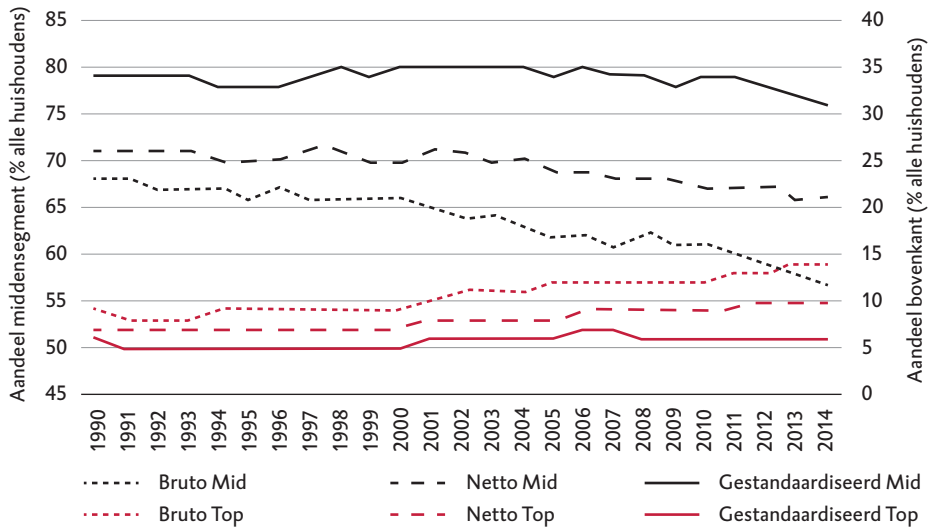

B. Inkomensaandeel van huishoudens als % van totale inkomen (bruto-inkomens)

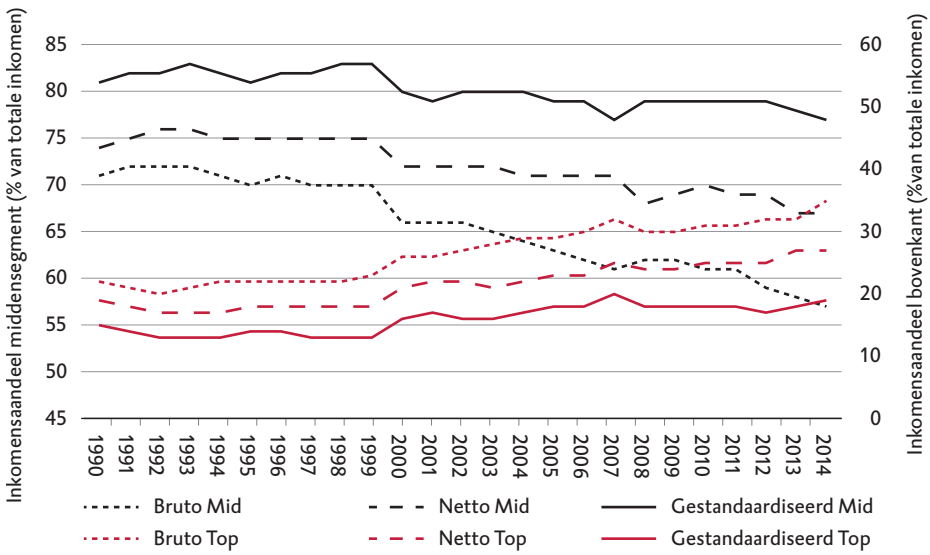

* De aandelen van de middeninkomens (aandeel middenhuishoudens en hun inkomensaandeel) zijn af te lezen op de linkeras van de figuren. De aandelen van de hoogste inkomensgroepen (>200 % van de mediaan) zijn af te lezen op de rechteras. NB: In 2000 is sprake van een reeksbreuk vanwege veranderde definities en waarnemingen.

Bron: Bijdrage Salverda aan deze Verkenning (hoofdstuk 5) op basis van microdata CBS, Inkomenspanelonderzoek (IPO)

Figuur 2.3B beschrijft de ontwikkeling van het inkomensaandeel van het middensegment en de bovenkant in het totale inkomen van de huishoudens tussen 1990 en 2014. Deze ontwikkelingen zijn geprononceerder.

- Uitgaande van *bruto-huishoudinkomens* lag het inkomensaandeel van het middensegment begin jaren negentig op zijn hoogst. Dit aandeel daalde aanzienlijk, namelijk van 71 procent van het totale inkomen in 1990 naar 57 procent in 2014 (linkeras van figuur 2.3B).
- Kijkt men naar *netto-inkomens en gestandaardiseerde inkomens* van huishoudens, dan is de daling van het inkomensaandeel van het middensegment veel geringer. Uitgaande van gestandaardiseerde inkomens daalde het inkomensaandeel van het middensegment van 81 procent in 1990 tot 77 procent in 2014.
- Het inkomensaandeel van de *bovenkant* steeg sterk als men uitgaat van brutoinkomens (van 22 % van het totale inkomen in 1990 tot 35 % in 2014; rechteras van figuur 2.3B). Kijkt men echter naar gestandaardiseerde inkomens, dan is de stijging van het inkomensaandeel van de bovenkant weer geringer (van 15 % in 1990 via 16 % in 2000 naar 19 % in 2014).
- Sinds de millenniumwisseling is sprake van een lichte verschuiving in de inkomensaandelen van de middeninkomens en de bovenkant: het inkomensaandeel van de middeninkomens daalde met 3 procentpunt (van 80 naar 77 %), dat van de bovenkant steeg met 3 procentpunt (van 16 naar 19 %).

Figuur 2.3 brengt veranderingen in het aandeel huishoudens en het inkomensaandeel van de onderkant niet in dit beeld. Maar in het algemeen overheerst hier het beeld van stabiliteit, al verschilt dit enigszins per inkomensbegrip (zie bijdrage Salverda in hoofdstuk 5).

Figuur 2.3 zegt evenmin iets over hoe de subsegmenten van het middensegment zich de afgelopen decennia ontwikkelden. Is er wellicht *binnen* het brede maatschappelijke midden, dat uitgaande van gestandaardiseerde inkomens het merendeel (rond 80 %) van alle huishoudens omvat, sprake van verschuivingen? Salverda biedt hiervan een overzicht in hoofdstuk 5, maar ook hier overheerst het beeld van stabiliteit. Uitgaande van bruto-huishoudinkomens neemt het huishoudaandeel van de hoogste middengroepen (120 tot 200 % van de mediaan) wel iets toe, maar dit effect verdwijnt grotendeels als men naar gestandaardiseerde inkomens kijkt. Ook het aandeel van de lagere middengroepen (60 tot 80 % van de mediaan) is opmerkelijk stabiel. Dit aandeel schommelt, onafhankelijk van het inkomensbegrip, steeds rond 20 procent van alle huishoudens.

De algemene trend is dus dat als men naar de bruto-inkomens van huishoudens kijkt, zowel het aandeel huishoudens in het middensegment als hun inkomensaandeel de afgelopen decennia is gedaald, terwijl het aandeel huishoudens en het inkomensaandeel van de bovenkant is gestegen. Deze ontwikkelingen zijn echter veel minder pregnant als men uitgaat van de netto- of gestandaardiseerde huis-

houdinkomens. Deze uitkomst is interessant, omdat het zicht biedt op de mechanismen die de inkomensontwikkelingen mede beïnvloeden. Kijkt men louter naar bruto-inkomens, dan is sprake van een afkalvend middensegment en een dalend inkomensaandeel van deze groep. Deze ontwikkeling wordt echter grotendeels ongedaan gemaakt door herverdelende werking van de Nederlandse belasting- en premieheffing en vooral door verschillen in huishoudomvang. Huishoudens van de bovenkant zijn gemiddeld groter dan huishoudens van het middensegment en van de onderkant. Gecorrigeerd voor het effect van de belasting- en premieheffing én voor de verschillen in huishoudomvang (dus door uit te gaan van gestandaardiseerde huishoudinkomens) blijven zowel de omvang van het middensegment als zijn inkomensaandeel over de jaren heen vrij stabiel. Alleen in de laatste jaren is sprake van een lichte daling, zowel in het aandeel huishoudens van het middensegment (dit daalde tussen 2008 en 2014 met 4 procentpunt) als in het inkomensaandeel van het middensegment (dit daalde tussen 2000 en 2014 met 3 procentpunt).

Ten slotte betoogt Salverda dat een groeiend aandeel huishoudens – waaronder veel tweeverdieners met kinderen – een hoger bruto-inkomen behalen en zelfs tot de 'topklasse' van de bruto-inkomensverdeling behoren, die echter na belasting- en premieheffing en als we rekening houden met verschillen in de omvang en samenstelling van huishoudens toch weer terugvallen in het middensegment. Vandaar zijn conclusie: "… leden van het huishouden hollen samen harder op de arbeidsmarkt, maar hun huishouden staat uiteindelijk stil in de klassenverdeling" (Salverda, hoofdstuk 5).

Koopkrachtontwikkeling van huishoudens met een middeninkomen

Een tweede relevant aspect is de koopkrachtontwikkeling van de middeninkomens in vergelijking met de onder- en bovenkant. In de media en politieke debatten wordt vaak gesteld dat de rijken de afgelopen decennia rijker zijn geworden en dat zowel de lagere als de middeninkomens zijn achtergebleven. De vraag of de middeninkomens er qua koopkracht op voor- of achteruit zijn gegaan ten opzichte van de andere inkomensgroepen staat centraal in de bijdrage van De Beer aan deze verkenning (hoofdstuk 6).

Zijn bevindingen zijn echter anders dan die in de gebruikelijke beeldvorming. Veranderingen in de koopkracht worden vaak samengevat met uitspraken als "de hogere inkomens zijn er meer op vooruitgegaan dan de laagste inkomens" of "de middeninkomens staan onder druk". Dergelijke uitspraken wekken de indruk dat men de ontwikkeling van het inkomen van individuele huishoudens met elkaar vergelijkt. Dit is echter niet juist. Men vergelijkt alleen het *gemiddelde* inkomen van bepaalde categorieën op twee opeenvolgende momenten, bijvoorbeeld het inkomen van de armste en de rijkste 10 procent van de bevolking. Dit zijn echter vaak niet dezelfde huishoudens. Wie in het ene jaar tot de armste of rijkste 10 pro-

cent behoort, zit het volgend jaar misschien in een andere inkomensgroep. De inkomensontwikkeling van individuele huishoudens kan dus heel anders zijn dan de ontwikkeling van het gemiddelde inkomen van de inkomensgroep waartoe zij in het eerste jaar behoren. De koopkracht van huishoudens wordt mede bepaald door toevallige factoren, zoals veranderingen in de huishoudsamenstelling. Zo daalt de koopkracht als er een kind wordt geboren, omdat dan meer personen van hetzelfde inkomen moeten rondkomen. Omgekeerd stijgt de koopkracht van huishoudens als een kind het huishouden verlaat.[4] In de analyse van De Beer worden individuele huishoudens elk jaar opnieuw ingedeeld in een bepaalde inkomensklasse.

Verder gebruikt De Beer, anders dan Salverda, maar één inkomensbegrip in zijn analyse, namelijk het gestandaardiseerd huishoudinkomen (het huishoudinkomen na afdracht van premies en belastingen, gecorrigeerd voor verschillen in huishoudomvang en -samenstelling). Met dit alles komt De Beer tot de volgende bevindingen:

- Juist de huishoudens met de hogere inkomens (>200 % van de mediaan) gingen er sinds begin jaren negentig in vrijwel alle jaren (behalve in 1992 en in 2007) qua koopkracht op achteruit. Gemiddeld daalde de koopkracht van de hoogste inkomens sinds begin jaren negentig met 3,3 procent per jaar.
- Armere huishoudens (<60 % van de mediaan) gingen er qua koopkracht jaarlijks op vooruit. Sinds begin jaren negentig verbeterde de koopkracht van de huishoudens met de laagste inkomens met gemiddeld ruim 5 procent per jaar.
- De huishoudens met een middeninkomen nemen een tussenpositie in. Zij gingen er in koopkracht minder op vooruit dan lagere inkomens, maar er meer op vooruit dan hogere inkomens. Gemiddeld gingen zij er 1,2 procent per jaar in koopkracht op vooruit. Binnen het middensegment was de ontwikkeling gunstiger voor de lagere inkomens (onder de mediaan) dan voor hogere inkomensgroepen (boven de mediaan). Waar de lagere middeninkomens er doorgaans in koopkracht op vooruitgingen, ondervonden de hogere middeninkomens in veel jaren – net als de hoogste inkomens – een koopkrachtdaling.

Al met al concludeert De Beer dat er geen aanwijzing is dat de middeninkomens wat betreft hun koopkracht 'onder druk' staan. De middeninkomens zijn niet achterop geraakt ten opzichte van de hogere inkomens, maar kregen het relatief gezien juist beter. [5]

Inkomensdynamiek van de middengroepen

Een derde ontwikkeling die bedreigend zou zijn voor het midden is de toegenomen inkomensonzekerheid als gevolg van enerzijds de toegenomen dynamiek en flexibiliteit op de arbeidsmarkt en anderzijds de groeiende instabiliteit van relaties. Sommige auteurs betogen dat deze toegenomen onzekerheid en veranderlijkheid typerend zijn voor de hedendaagse risicosamenleving, die tot nieuwe – zij het

veelal tijdelijke – armoederisico's leidt (Beck 1992; Giddens 2000). Kenmerkend is dat deze nieuwe armoederisico's niet alleen traditionele marginale groepen raken, maar ook de middengroepen. Zoals Leisering en Leibfried (1999: 27) stellen:

> (…) the experience of poverty as a temporary situation and latent risk extends well into the middle classes, and it is not confined (if, in fact, it ever was) to traditional marginal groups or to an excluded bottom third of society.

Deze veronderstelling roept de vraag op of huishoudens met een middeninkomen tegenwoordig meer met inkomensonzekerheid geconfronteerd worden en een grotere kans hebben om in armoede te geraken dan enkele decennia geleden.[6] De bijdrage van De Beer in deze verkenning biedt gegevens om deze vraag te beantwoorden. De Beer onderzoekt de mobiliteit tussen inkomensklassen en laat zien er juist bij de middeninkomens weinig dynamiek optreedt. Er is meer inkomensdynamiek tussen de diverse segmenten van het midden (zie tabel 2.1). In de tabel vallen drie zaken op:

- In alle inkomensklassen verandert een meerderheid van alle huishoudens (variërend van 58 tot 74 %; vetgedrukte waarden in de tabel) niet van klasse. Dat niet-stabiele huishoudens aan de onderkant enkel stijgen en die aan de bovenkant enkel dalen, ligt voor de hand: ze kunnen immers niet verder dalen resp. stijgen.
- Huishoudens uit de lagere middengroepen (tot 100 % van de mediaan) kennen eerder opwaartse dan neerwaartse mobiliteit (respectievelijk 27,4 en 24,8 % versus 12,3 en 17,1 %), terwijl bij huishoudens uit de hogere middengroepen (100 tot 200 % van de mediaan) het tegendeel het geval is (respectievelijk 10,5 en 12,0 % versus 15,4 en 27,6 %).
- De meeste mutaties vinden plaats over korte afstand, naar een aangrenzende inkomensklasse.[7] Zo komen de meeste huishoudens uit de laagste inkomensklasse die opwaartse mobiliteit ervaren, terecht in het laagste middensegment (60-80 % van de mediaan). Daarnaast komt één op de acht huishoudens uit dit laagste middensegment (namelijk alle huishoudens uit deze klasse die neerwaartse mobiliteit ervaren) terecht in de categorie van arme huishoudens (<60 % van de mediaan). Bij de hogere inkomensklassen (vanaf 80 % van de mediaan) komt zo'n duikeling in armoede nauwelijks voor. Dit bevestigt nogmaals dat de door auteurs als Beck (1992), en Leisering en Leibfried (1999) ontwaarde trend dat middengroepen in toenemende mate armoederisico's lopen, wat Nederland betreft vooralsnog overdreven is.

Tabel 2.1 Verandering van inkomensklasse na een jaar (in %)

	Inkomensklasse in eerste jaar t.o.v. mediaan					
	Laag	Middensegment				Hoog
Inkomensklasse in tweede jaar	<60%	60-80%	80-100%	100-150%	150-200%	>200%
Stabiel	**67,0**	**60,2**	**58,1**	**74,1**	**60,4**	**68,7**
Opwaartse mobiliteit	33,0	27,4	24,8	10,5	12,0	-
Neerwaartse mobiliteit	-	12,3	17,1	15,4	27,6	31,3

Bron: hoofdstuk De Beer (hoofdstuk 4) (eigen bewerking)

Verder concludeert De Beer dat er geen aanwijzingen zijn dat de inkomensonzekerheid van de middeninkomens is toegenomen. Eind jaren negentig nam de spreiding in koopkrachtontwikkeling van de middeninkomens wel licht toe, maar sinds 2005 is er weer een dalende trend. Dit betekent dat méér huishoudens uit het middensegment in de eigen inkomensklasse blijven. Dit geldt ook voor jongeren die vaker aangewezen zijn op flexibel werk. Verder constateert hij dat veranderingen in de koopkrachtontwikkeling van huishoudens vaak samenhangen met min of meer vrijwillige veranderingen in hun situatie, zoals de overstap naar een andere (veelal beter verdienende) baan of verandering van de huishoudsamenstelling (kind krijgen, scheiden, gaan samenwonen). Zelfs als het besteedbaar inkomen niet verandert, leiden zulke veranderingen in de samenstelling van huishoudens soms tot aanzienlijke veranderingen in het gestandaardiseerde inkomen (oftewel koopkracht).

Koopkrachtveranderingen als gevolg van veranderingen in de huishoudsamenstelling pakken bij lagere inkomensgroepen veelal positief uit en bij hogere inkomensgroepen negatief, hetgeen weer bijdraagt aan de eerder geconstateerde koopkrachtstijging van lagere inkomensgroepen en koopkrachtdaling van hogere inkomens. In mindere mate leiden ook transities op de arbeidsmarkt tot veranderingen in de koopkracht van huishoudens. Vooral zelfstandigen die stoppen met hun bedrijf en een uitkering krijgen of in loondienst treden, gaan er in koopkracht fors op achteruit, evenals werknemers die in een uitkering terechtkomen.

Al met al luidt de conclusie dat er weliswaar een aanzienlijke variatie is in de jaarlijkse koopkrachtveranderingen, maar er zijn geen aanwijzingen dat deze variatie de afgelopen decennia is toegenomen. Ook de vaak gehoorde veronderstelling dat de inkomensonzekerheid juist bij het middensegment toeneemt, wordt niet door de feiten ondersteund – ook niet bij jongeren, bij wie men dit wellicht het meest zou verwachten. Wel zien we enige neerwaartse mobiliteit. Tussen 12 en 28 procent van alle huishoudens in het middensegment maakt in de loop van een jaar tijd

een inkomensdaling mee en komt in een lagere inkomensklasse terecht. Eén op de acht huishoudens uit de laagste middengroep (60-80 % van het mediane inkomen) kwam daardoor onder de armoedegrens terecht.

Vermogens van de middeninkomens

Een vierde aspect is de vermogenspositie van middeninkomens. De laatste jaren ligt het accent in het wetenschappelijke én politieke debat over ongelijkheid eerder op vermogensongelijkheid dan op inkomensongelijkheid (Piketty 2014; Van Bavel 2014; Soede et al. 2014). Wat Nederland betreft lieten deze publicaties zien dat hoewel de inkomensongelijkheid hier gering is, de vermogensverschillen ook naar internationale maatstaven relatief groot zijn. Zo liet Van Bavel (2014) zien dat maar liefst 61 procent van al het vermogen in Nederland in handen is van de 10 procent meest vermogende huishoudens. De 60 procent minst vermogende huishoudens in Nederland daarentegen heeft vrijwel geen vermogen of een negatief vermogen (schulden) als we vermogen en schulden tegen elkaar wegstrepen.

Ook hier spelen overigens discussies over hoe vermogens worden berekend. Het CBS berekent vermogen als het geheel van alle bezittingen (bank- en spaartegoeden, effecten, eigen woning, enz.) van huishoudens minus (hypotheek)schulden. Van Bavel en ook Salverda in deze verkenning volgen deze definitie. Het CBS rekent gespaarde pensioenen niet mee als deel van het vermogen, omdat deze gelden niet direct opneembaar zijn en ook niet vererfd kunnen worden. Pensioenen worden gezien als 'beklemd vermogen'. Eerder onderzoek maakte al duidelijk dat de vermogensverdeling in Nederland aanzienlijk gelijker is als men de gespaarde pensioenen wel als deel van het vermogen van huishoudens zou zien.[8]

Een ander methodologisch discussiepunt betreft de positie van zelfstandigen. Zo hebben sommige zelfstandigen (bijvoorbeeld boeren) wellicht een laag inkomen, maar een aanzienlijk vermogen in de vorm van een boerderij met land of een ander bedrijf. Andere zelfstandigen (zoals laaggeschoolde zzp'ers) hebben wellicht ook een laag inkomen, maar bovendien geen pensioen opgebouwd. Kortom, zelfstandigen blijken een lastige categorie in inkomens- en vermogensonderzoek. Desondanks zijn ze in de hier gepresenteerde analyses wel meegenomen.

Salverda betoogt in zijn bijdrage aan deze verkenning dat de verdeling van vermogens over de diverse inkomensgroepen veel gelijker is dan wanneer men de meesten minst-vermogenden met elkaar vergelijkt (zoals Van Bavel (2014) deed). Zo beschikken de laagste inkomensgroepen (met een huishoudinkomen tot 60 % van het mediane inkomen) over 5 à 11 procent van het totale vermogen in Nederland (dit verschilt per jaar en per gehanteerd inkomensbegrip). Een laag inkomen kan samengaan met een aanzienlijk vermogen, bijvoorbeeld bij zelfstandige boeren of bij ouderen met een afbetaald huis. De hoogste inkomensgroepen (de 'bovenkant' met minstens tweemaal het mediane inkomen) beschikken over tussen 27 en

45 procent van het totale vermogen in Nederland. Ook dit verschilt per jaar en per gehanteerd inkomensbegrip. Uitgaande van bruto-huishoudinkomens is het vermogensaandeel van de hoogste inkomensgroep groter dan uitgaande van gestandaardiseerde inkomens. Voor zover er een trend is in de vermogensaandelen van de hoogste inkomensgroep, dan is die slechts licht stijgend. Uitgaande van bruto-inkomens steeg het vermogensaandeel van de hoogste inkomens van 38 procent in 2005 tot 45 procent in 2013. Uitgaande van gestandaardiseerde inkomens is ook het vermogensaandeel van de hoogste inkomens geringer; dit steeg van 28 procent in 2005 tot 32 procent in 2013.

Het vermogensaandeel van de middeninkomens schommelt tussen 55 en 47 procent (uitgaande van bruto-inkomens) en tussen 68 en 60 procent (uitgaande van gestandaardiseerde inkomens), met in alle gevallen een licht dalende tendens. Hiermee is het vermogensaandeel van de huishoudens in het middensegment weliswaar lager dan hun aandeel onder alle huishoudens (dit laatste schommelde in de onderzochte jaren (2005-2013) tussen 62 en 58 procent uitgaande van bruto-huishoudinkomens en tussen 79 en 77 procent uitgaande van gestandaardiseerde inkomens). Maar het is vooral belangrijk te constateren dat de verdeling van vermogens in Nederland per inkomensgroep veel gelijker is dan vaak wordt gedacht.[9] Wel moet worden opgemerkt dat de hier genoemde uitkomsten gemiddelden per inkomensklasse zijn, waarbij de vermogensverdeling binnen de afzonderlijke klassen zeer ongelijk is. Verreweg de meeste lagere- en middeninkomenshuishoudens hebben geen vermogen.

Geconcludeerd kan worden dat de vermogensverschillen in Nederland minder groot zijn als ze gerelateerd worden aan de verschillende inkomensgroepen. Wel merkt Salverda op dat de vermogensverdeling wat meer gepolariseerd is dan de inkomensverdeling: het aandeel van het midden in de vermogensverdeling is wat kleiner dan hun aandeel in het totaal aan inkomens.

Vaste lasten van de middeninkomens

Tot dusver ging het in deze paragraaf alleen om het inkomen, het vermogen en de koopkracht van de middeninkomens in vergelijking met andere inkomensgroepen. De financiële positie van huishoudens wordt echter niet alleen bepaald door hun inkomen, maar ook door hun bestedingen. Hierbinnen nemen de vaste lasten van huishoudens een bijzondere positie in. Immers, de vaste lasten (woonlasten en andere vaste lasten) van huishoudens bepalen mede hoeveel van hun inkomen zij vrij kunnen besteden aan andere consumptiegoederen (zoals voedsel, kleding en vermaak). Wellicht vloeit de onrust over de financiële positie van de middengroepen niet zozeer voort uit hun achterblijvende inkomens, maar uit de toegenomen druk van de vaste lasten (met name woonlasten) op het huishoudinkomen.

Er is in Nederland vrij weinig bekend over de ontwikkeling van de woonlasten en andere vaste lasten van huishoudens. Wel kunnen we hier survey-gegevens uit het Budgetonderzoek van het CBS presenteren over de ontwikkeling van de vaste lasten van de middeninkomens in vergelijking met die van de overige inkomens in de periode 2012-2015.

In de hiernavolgende analyse zijn de middeninkomens en andere inkomensgroepen anders gedefinieerd dan hiervoor. We maken hier gebruik van een vijfdeling van alle Nederlandse huishoudens op basis van hun gestandaardiseerd besteedbaar inkomen. Uitgaande van deze vijfdeling kan men de middelste categorie (de derde 20%-groep of kwintiel) zien als de representant bij uitstek van de middeninkomens. In de hierna volgende analyses vergelijken we hun positie en ervaringen met die van de 20 procent laagste én van de 20 procent hoogste inkomens (oftewel het eerste en het vijfde kwintiel). Het tweede en het vierde kwintiel van de inkomensverdeling kunnen echter ook relevant zijn. Zij kunnen gezien worden als respectievelijk het lagere en het hogere middensegment.

De vaste lasten van huishoudens, met name woonlasten, maar ook kosten voor onderwijs en zorg, zijn een voortdurend punt van politiek debat. Mede door bezuinigingen van de overheid zijn de lasten die burgers zelf moeten dragen voor huisvesting, onderwijs en zorg gestegen. Men kan zich afvragen of juist de middeninkomens extra hard worden geraakt door deze beweging. Immers, de overheid probeert de stijging van de vaste lasten voor lagere inkomens te beperken, terwijl de hogere inkomens de gestegen vaste lasten makkelijker kunnen dragen. Kortom, hoe hebben de woonlasten en andere vaste lasten van de inkomensgroepen zich de afgelopen jaren ontwikkeld?

Figuur 2.4 laat de ontwikkeling van de vaste lasten van diverse inkomenscategorieën zien:

- Het beslag van vaste lasten op het totale inkomen is het hoogst bij de laagste inkomens. In 2015 gaven de laagste inkomens gemiddeld bijna 48 procent van hun inkomen uit aan vaste lasten, bij de hoogste inkomens was dit beduidend minder (bijna 29 %). Het beslag van de vaste lasten op de totale bestedingen van huishoudens is tussen 2012 en 2015 bij alle inkomensgroepen gestegen, maar bij de laagste inkomens sterker dan bij de hoogste inkomens (resp. 2 en 1 procentpunt).
- Bij de middeninkomens (het tweede en derde kwintiel) is het beslag van de vaste lasten op de totale bestedingen weliswaar wat lager dan bij de laagste inkomensgroep, maar ook bij hen is het aandeel van de vaste lasten licht toegenomen (namelijk 1,3 procentpunt bij het tweede deciel en 1,9 procentpunt bij het derde deciel).

- Voor alle inkomensgroepen geldt dat het groeiende aandeel van de vaste lasten alleen het gevolg is van de toegenomen woonlasten tussen 2012 en 2015, dat wil zeggen de werkelijke huur van woningen en de huurwaarde van koopwoningen. Het aandeel van de overige vaste lasten daalde licht tussen 2012 en 2015 bij alle inkomensgroepen.
- Ook bij huishoudens uit de hoogste inkomensgroepen (vierde en vijfde kwintiel) is het aandeel van de vaste lasten licht gestegen. Echter, bij hen drukken de vaste lasten verhoudingsgewijs minder op hun bestedingen dan bij de middeninkomens.

Figuur 2.4 Ontwikkeling van woonlasten en overige vaste lasten* van huishoudens naar inkomenspositie (als % van totale bestedingen) (2012, 2013, 2015)

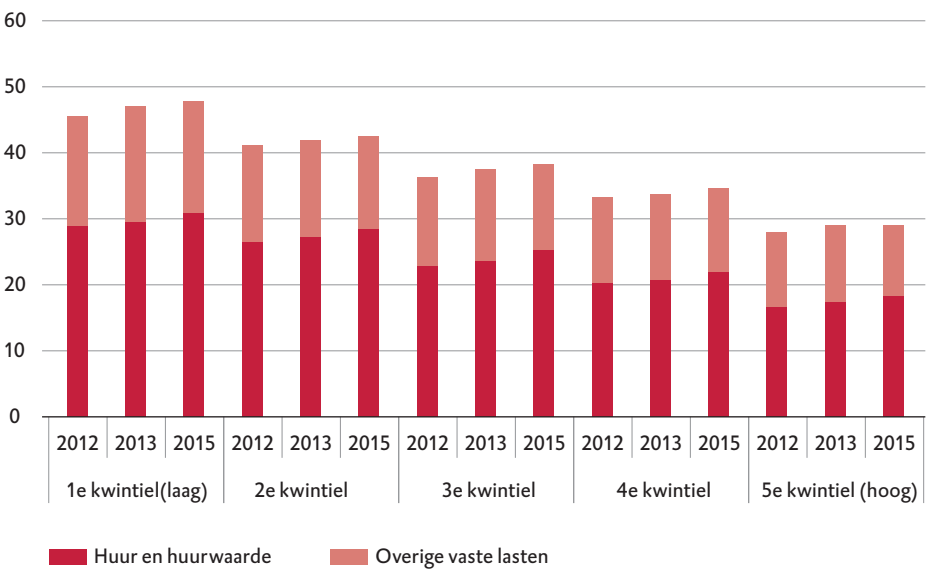

*Overige vaste lasten: water, energie, telefoon- en internet, verzekeringen, riool- en reinigingsrechten, afvalstoffen- en zuiveringsheffing, overheidsdiensten, boetes
Bron: CBS, Budgetonderzoek 2012, 2013, 2015

2.6 OPVATTINGEN EN POLITIEKE ATTITUDES VAN HET MIDDEN

In de voorgaande paragrafen is de sociaal-economische positie van het middensegment van de Nederlandse samenleving in kaart gebracht. Dat levert een wisselend beeld op. Er zijn geen aanwijzingen voor een uitholling van het midden van de Nederlandse samenleving. Wel zien we dat bepaalde subsegmenten een zeker risico lopen op een verslechtering van hun sociaal-economische positie.

De vraag is nu welke processen zich voordoen in het domein van *attitudes* en in het *politieke domein* (in het bijzonder politiek vertrouwen). Door aandacht te besteden aan deze twee domeinen krijgen we inzicht in de gevoelens en houdingen van groepen die zich in het middensegment van de samenleving bevinden. Daarbij onderkennen we dat er niet altijd een relatie bestaat tussen de objectieve situatie waarin burgers zich bevinden en hun gevoelens. Internationale studies wijzen uit dat een stabiele sociaal-economische middenpositie samen kan gaan met zorgen over diverse maatschappelijke kwesties en de eigen toekomst. Ook de focusgroepen met middengroepen wijzen dat uit (zie Kremer et al., hoofdstuk 8 van deze verkenning). Veel respondenten zijn tevreden met hun financiële positie, maar ervaren wel veel meer onzekerheid en hebben het gevoel dat hun maatschappelijke positie onder druk staat.

In deze paragraaf zijn we vooral geïnteresseerd in de vraag hoe middelbaar opgeleiden zich verhouden tot lager en hoger opgeleiden. Nemen ze een middenpositie in? Of bewegen ze zich juist in de richting van lager of hoger opgeleiden? We besteden eerst kort aandacht aan opvattingen over de rol van overheid, enkele maatschappelijke kwesties en aan hoe men de eigen positie ziet. Tot slot besteden we aandacht aan het politieke domein.

Houdingen over overheid, maatschappij en de eigen positie

Tolsma en Wolbers laten in hoofdstuk 3 zien dat de middelbaar opgeleiden in termen van beroepsstatus meer op de lager opgeleiden zijn gaan lijken. Als het gaat om de attitudes, tekent zich een minder eenduidig proces af. Wel is duidelijk dat de relatieve positie van middelbaar opgeleiden is veranderd. Als het gaat om opvattingen over de *Europese Unie* en *etnische minderheden*, dan zijn de middelbaar opgeleiden in de afgelopen decennia (1985-2011) intoleranter geworden dan hoogopgeleiden, maar blijven ze wel een middenpositie innemen. Wat betreft *gezondheidsbeleving* nemen ze eveneens een middenpositie in en als het gaat om het nemen van *overheidsmaatregelen* komen ze meer overeen met hoger opgeleiden.

Ook Van der Waal et al. wijzen er in hun bijdrage (hoofdstuk 7) op dat in de periode 1970-2010 de relatieve positie van middengroepen is veranderd. Wat betreft *maatschappelijk onbehagen* (de mate waarin men de samenleving als onvoorspelbaar en betekenisloos ervaart) zijn de middelbaar opgeleiden meer op lager opgeleiden gaan lijken en minder op hoger opgeleiden.

De analyses van Tolsma en Wolbers en die van Van der Waal et al. zijn gebaseerd op een indeling in drie onderwijsniveaus (hoog, midden en laag), waarbij de categorie middelbaar opgeleiden uit personen met een mbo-, havo- of vwo-opleiding bestaat. We hebben echter gezien dat er aanwijzingen zijn dat vooral de positie van mensen met een achtergrond in het middelbaar beroepsonderwijs wordt bedreigd (mbo). Recentelijk hebben Dekker en collega's van het SCP de positie van deze

categorie nader onderzocht (Dekker et al., 2015). Hun bevindingen wijzen erop dat de mbo'ers in hun opvattingen sterk lijken op lager opgeleiden, bijvoorbeeld als het gaat over grip hebben op de eigen toekomst, opvattingen over politiek en overheid, en globaliseringskwesties. Zo ontstaat binnen het middensegment qua opvattingen een kloof tussen enerzijds mbo'ers en anderzijds de overige middelbaar opgeleiden.

Onderstaande tabel geeft een overzicht van enkele bevindingen. Daaruit blijkt dat in bijna alle gevallen mbo'ers meer overeenkomen met lager opgeleiden dan met de overige middelbaar opgeleiden en hoger opgeleiden. De overige middelbaar opgeleiden nemen een middenpositie in ten opzichte van lager en hoger opgeleiden. Opvallend is overigens dat ook bijna de helft (48 %) van de hoger opgeleiden meent geen invloed te hebben op wat de regering doet. Nadere analyses binnen de categorie hoger opgeleiden wijzen uit dat dit percentage voor mensen met een universitaire opleiding op 38 procent ligt (Dekker et al. 2016: 161).

Tabel 2.2 Opvattingen over grip hebben op de eigen toekomst, politiek en overheid en globaliseringkwesties, bevolking 18+, 2014-2015 (in %)

	Lager opgeleiden	Mbo	Middelbaar opgeleiden	Hoger opgeleiden
Grip op de eigen toekomst				
Heeft het gevoel weinig grip te hebben op de eigen toekomst	40	35	29	24
Vindt dat het in het algemeen de verkeerde kant op gaat in Nederland	63	65	56	51
Politiek en overheid				
De overheid doet onvoldoende voor mensen zoals ik	51	54	43	31
Kamerleden en ministers geven niet veel om wat mensen zoals ik denken	61	64	52	38
Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet	70	66	65	48
Globaliseringkwesties				
Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen	51	51	34	26
Mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van de economie	33	33	22	14
Het lidmaatschap van de EU is een goede zaak	25	28	44	61

Bron: P. Dekker et al., 2015: 41-47

In de focusgroepen die zijn gehouden met diverse middengroepen (met een laag, midden en hoog inkomen), kwam vooral het aspect van *onzekerheid* naar voren als een dominant kenmerk van het leven van middengroepen, alsmede het gevoel

geen grip te hebben op de vormgeving van het eigen leven (zie Kremer et al., hoofdstuk 8). Er is sprake van een afnemende gemoedsrust over het eigen bestaan. Daarbij verwees men in het bijzonder naar de flexibilisering van werk, afname van werkgelegenheid door automatisering, diploma-inflatie, toename van werkdruk en nieuwe banen onder verslechterde omstandigheden. Deze ontwikkelingen leiden tot stress en onzekerheid, en maken het moeilijk om het eigen leven te plannen en een bepaalde levensstandaard te behouden.

Een tweede bron van onzekerheid is de zich terugtrekkende overheid. De verzorgingsstaat is er volgens de deelnemers bij uitstek voor de lagere klasse, degenen die van een minimuminkomen of uitkering moeten rondkomen. Zij kunnen een beroep doen op toeslagen en subsidies, kunnen een woning in de sociale huursector betrekken, kortom, de lagere klasse wordt ondersteund. De middengroepen moeten het doen met een minder groot vangnet en steeds meer eigen verantwoordelijkheid dragen, zoals in de zorg (hoger eigen risico, duurdere ziektekostenverzekering, verplichting tot mantelzorg), in het onderwijs (het nieuwe leenstelsel), waardoor het leven duurder en zwaarder wordt.

Middengroepen lijken met meer onzekerheid te moeten leren leven. Die onzekerheid leidt tot zorgen over de eigen toekomst en die van hun kinderen. Dit lijkt op het eerste gezicht strijdig met onder meer de uitkomsten over de inkomenspositie van middengroepen. Die wijzen uit dat er sprake is van een behoorlijke mate van stabiliteit. Maar om die stabiliteit in inkomenspositie te verwerven, zijn wel vaker twee banen nodig, en steeds vaker betreft het flexibele banen. Met andere woorden: de toegenomen noodzaak tot 'statusarbeid' om een middenpositie veilig te stellen brengt nieuwe onzekerheden met zich mee. Onzekerheden die niet alleen betrekking hebben op de meer flexibele arbeidsmarkt, maar die ook op het combineren van arbeid en zorg, het verwerven van een eigen woning of het stichten van een gezin (zie Engbersen et al., hoofdstuk 1 en Kremer et al., hoofdstuk 8).

Politieke volatiliteit en politiek vertrouwen

Na de Tweede Wereldoorlog hebben grote politieke middenpartijen, ondersteund door middengroepen, het politieke landschap gedomineerd en de Nederlandse samenleving vormgegeven. Die grote middenpartijen hebben plaatsgemaakt voor meer middelgrote partijen en de vraag dringt zich op in hoeverre sociaal-economische veranderingen in het middensegment gevolgen hebben gehad voor de houding van middengroepen ten aanzien van de politiek.

De middengroepen wordt een belangrijke rol toegedicht in het realiseren van een stabiel en evenwichtig politiek systeem en democratische machtsverhoudingen. Klassiek is de verwijzing naar Aristoteles (1986), die van mening was dat een stabiele middenklasse een noodzakelijke voorwaarde was voor het realiseren van een evenwichtige politiek. Als de middenklasse groter is dan de top en de onderkant

samen, of in elk geval omvangrijker dan een van beide, is er minder kans op radicale politieke veranderingen. De econoom Thurow (1984) formuleert het als volgt: "A healthy middle class is necessary to have a healthy political democracy. A society made up of rich and poor has no mediating group either politically or economically."

Een breed middensegment draagt bij aan een constructieve politieke dialoog: het voorkomt dat hogere en lagere inkomensgroepen tegenover elkaar komen te staan en scherpe belangentegenstellingen de politieke besluitvorming gaan domineren. Uitholling van het middensegment zou tot een verdamping van het politieke midden kunnen leiden, en daarmee de politieke stabiliteit kunnen ondermijnen. Er is echter geen sprake van een verdamping of uitholling van het midden in Nederland, zoals we in de vorige paragrafen hebben gezien. Wel worden bepaalde subsegmenten in het midden in hun sociaal-economische positie bedreigd en heeft een omvangrijk deel van de middelbaar opgeleiden het gevoel dat zij niet gezien en gesteund worden door Kamerleden en regering (zie tabel 2.2).

De onvrede onder middengroepen met politieke partijen en regering is een mogelijke verklaring voor het feit dat zij het meest geneigd zijn om bij verkiezingen van partij te wisselen (*politieke volatiliteit of beweeglijkheid*).[10] Daarbij bewandelen middengroepen zelden ideologische extremen. Het zijn vooral de laagst opgeleiden en de laagste inkomensgroepen (inkomens beneden modaal) die bewegen tussen partijen die relatief ver van elkaar afstaan. Van der Meer (2017: 37) schrijft: "Switchgedrag komt in alle bijna alle maatschappelijke groepen voor, maar nog iets vaker in de middengroepen. Die veranderlijke kiezer heeft iets vaker een middeninkomen en middelbare opleiding. Hij houdt zich vaker op in het politieke midden dan in de extremen." (zie ook Van der Brug en Van de Meer 2015; Van der Meer et al. 2012).

De politieke bewegelijkheid van kiezers wordt door Van der Brug en Van der Meer (2015), in navolging van Thomassen (2010), niet als een bedreiging gezien, maar als een emancipatie van de kiezer die rationeel in plaats van wispelturig stemgedrag vertoont. Een grote mate van volatiliteit onder middengroepen is weliswaar een teken van onvrede met sommige politieke middenpartijen, maar duidt niet noodzakelijkerwijs op onvrede met het functioneren van het politieke stelsel.

Dat brengt ons op het thema van *politiek vertrouwen*. Thomassen (2010) heeft over de periode 1971-2006 vastgesteld dat er geen sprake is van een daling van politiek vertrouwen onder respectievelijk lager, middelbaar en hoger opgeleiden. Van der Waal en De Koster komen tot een vergelijkbare conclusie over de periode 1995-2010 (zie hoofdstuk 7). Wel blijkt uit hun tijdreeks dat middelbaar opgeleiden in de jaren negentig sterk verschilden van laagopgeleiden, terwijl in 2010 het verschil ten opzichte van hoogopgeleiden het grootst was (vergelijk ook Thomassen

2010: 27).[11] Recente gegevens over de periode 2013-2016 laten zien dat het vertrouwen in de Tweede Kamer en ook in de Europese Unie nauwelijks in een duidelijke richting is veranderd. Tussen 2012 en 2013 daalde het vertrouwen met vijf procentpunten, waarna het zich weer herstelde. Het vertrouwen in de politiek is niet geërodeerd in de afgelopen vijf jaar (zie Schmeets 2017).

Uit internationaal vergelijkend onderzoek blijkt verder dat het vertrouwen in de politiek relatief hoog is in Nederland. Een analyse onder 29 Europese landen wijst uit dat het vertrouwen in de politiek het grootst is in Noorwegen: 48 procent heeft vertrouwen in politici, 47 procent in politieke partijen en 76 procent in het parlement. Nederland zit daar vlak achter. In Nederland heeft 46 procent vertrouwen in politici, 45 procent in politieke partijen en 53 procent in het parlement (Schmeets 2017).

Maar deze algemene cijfers geven onvoldoende inzicht in de trend die hiervoor ook is gesignaleerd, namelijk dat mbo-opgeleiden en lager opgeleiden een duidelijke verwantschap zijn gaan vertonen als het gaat om opvattingen over politiek en maatschappij. Uit recente gegevens over de periode 2013-2016 – waarbij een nog gedetailleerder onderscheid naar opleidingscategorieën is gemaakt – blijkt dat er een verwantschap is tussen personen met basisonderwijs, vmbo'ers en mbo'ers als het gaat om vertrouwen in de Tweede Kamer en de EU (vgl. Arends en Schmeets 2015; Dekker et al. 2016, zie tabel 2.3).

Tabel 2.3 Vertrouwen in de Tweede Kamer en de EU, bevolking 18+, 2013-2016 (in %) (N=28.705)

	Basis-onderwijs	Vmbo	Mbo	Havo, Vwo	Hbo	Wo, doctor	Totaal
Vertrouwen in de Tweede Kamer							
2013	22	22	28	34	39	49	31
2014	24	26	28	42	43	51	35
2015	25	23	29	42	41	51	34
2016	25	25	30	44	47	54	36
Vertrouwen in de EU							
2013	23	25	30	40	38	54	33
2014	22	28	30	44	41	54	35
2015	25	27	30	44	41	49	34
2016	28	27	28	45	40	51	35

Bron: Schmeets, 2017; Enquête Sociale Samenhang en Welzijn (eigen bewerking)

Schmeets (2017), die ten behoeve van dit WRR-project een working paper heeft geschreven over *Vertrouwen in elkaar en in de samenleving,* wijst ook op de verschillen tussen mbo'ers en de overig middelbaar opgeleiden. Hij concludeert: "indien echter meer gedetailleerd wordt gekeken naar de middelbaar opgeleiden, dan is er een duidelijk verschil tussen de mbo'ers en de overige middelbaar opgeleiden: de personen met een havo- of vwo-diploma. Het vertrouwen van de mbo'ers in de medemens en de meeste (politieke) instituties is aanzienlijk lager dan van de havo/vwo-groep. Soms is het vertrouwen van de mbo'ers zelfs lager dan dat van de vmbo'ers. Voor de periode 2013-2016 blijkt bovendien dat de mbo'ers voor een aantal vertrouwensaspecten de vmbo'ers naderen. Dit is een indicatie dat de mbo'ers steeds meer op de vmbo'ers zijn gaan lijken".

Het middensegment als een lappendeken

In de studie *Gescheiden werelden* zijn twee sociaal-culturele families geïntroduceerd (Bovens et al. 2014). De ene *universalistische familie* bestaat overwegend uit hoger opgeleide mensen die redelijk positief staan tegenover open grenzen en het toelaten van immigranten. De leden ervan zijn pro-EU, zijn cultureel zeker en hebben vertrouwen in politieke instituties. De andere *particularistische familie* is overwegend lager opgeleid en heeft vooral oog voor de nadelen van open grenzen en immigratie. De leden ervan zijn cultureel onzeker, eurosceptisch en wantrouwen de politiek. De auteurs schrijven dat beide families de uiteinden van een continuüm bezetten, en dat er ook grote middengroepen zijn. Dit roept de vraag op hoe het middensegment van de samenleving zich verhoudt tot deze twee families.

Het materiaal van deze verkenning wijst enerzijds uit dat middelbaar opgeleiden vaak een *typische middenpositie* innemen als het gaat om thema's als grip hebben op de eigen toekomst, overheid en politiek en politiek vertrouwen, maar binnen de groep middelbaar opgeleiden zien we wel dat mensen met een mbo-opleiding sterk lijken op lager opgeleiden. Ook als het gaat om op opvattingen over globaliseringskwesties, waaronder de multiculturele samenleving en de EU, zien we hetzelfde beeld.

Het middensegment is dus geen homogene familie, maar eerder een lappendeken of *patch work family,* waarin universalistische en particularistische tendensen zichtbaar zijn. Deze bevinding stemt overeen met de studie *Verschil in Nederland* van het SCP (Vrooman et al. 2014) waarin een zeer divers beeld is geschetst van de wereldbeelden van groepen die zich in het maatschappelijk midden bevinden. Maar een belangrijke tendens is wel dat een deel van de middelbaar opgeleiden (in het bijzonder de mbo'ers) meer is gaan lijken op lager opgeleiden. Naar onze overtuiging hangt dat samen met de bedreigingen die zij op sociaal-economisch terrein ervaren en met veranderingen die plaatsvinden in de verantwoordelijkheidsverdeling tussen burgers en overheid.

2.7 CONCLUSIE: HET STABIELE EN KWETSBARE MIDDEN

In dit hoofdstuk is een beeld geschetst van de sociaal-economische en sociaal-culturele positie van het middensegment van de Nederlandse samenleving. De schets die we hebben gegeven, stemt niet overeen met veel van de alarmistische geluiden over het bedreigde of afkalvende middensegment in Nederland. Onze uitkomsten laten zien dat als we naar de opleidings-, beroeps- en inkomenspositie van het middensegment kijken, we vooral veel stabiliteit zien. We spreken in dit verband van 'het stabiele midden'. Tegelijkertijd zagen we echter ook enkele bedreigende ontwikkelingen die zich voordoen in de sferen van onderwijs, beroepen en inkomen. We noemen dit 'het kwetsbare midden'. In het navolgende maken we eerst de sociaal-economische balans op en vatten we de bevindingen over het 'het stabiele midden' en 'het kwetsbare midden' samen (zie overzicht 2.2).

Daarna maken we de sociaal-culturele balans op basis van de bevindingen over attitudes en politiek vertrouwen. Hierbij is het maken van een onderscheid tussen een stabiel en een kwetsbaar midden niet relevant. Wat we vooral zien, is dat bepaalde middengroepen zich onzekerder voelen en dat hun wereldbeeld meer overeenkomsten is gaan vertonen met dat van lager opgeleiden.

Sociaal-economische balans: het stabiele midden

Wie het middensegment vanuit een *opleidingslens* analyseert, ziet dat het aandeel volwassenen (tussen 25 en 65 jaar) met een middelbare opleiding sinds eind jaren zeventig niet is afgenomen, maar is gestegen. Er is vooral sprake van een sterke daling van het aandeel laagopgeleiden onder de Nederlandse volwassenen.

Hetzelfde blijkt wanneer we vanuit een *beroepenlens* naar veranderingen binnen het middensegment kijken. Als we de beroepen in Nederland ordenen volgens de beroepenclassificatie van Erikson et al. (1979), zien we geen afkalvend aandeel van de middenberoepen. Er is vooral een groeiend aandeel hogere beroepen en een sterke krimp van het aandeel lagere beroepen (gedefinieerd als geschoolde en ongeschoolde handarbeid). Het aandeel van de middenberoepen daalde licht. Uitgaande van deze veelgebruikte beroepenclassificatie kent Nederland geen polarisatie van de beroepenstructuur (groei aan de top én de onderkant van de beroepenstructuur en krimp van het midden), maar eerder een *professionaliseringstendens*. Deze bevinding is in lijn met de analyse van Ganzeboom (hoofdstuk 4), die ook laat zien dat er geen polarisatie van de beroepenstructuur waarneembaar is wanneer deze wordt bezien in sociologische termen, zoals opleidingsniveau, beroepsprestige, homogamie en intergenerationele mobiliteit.

Ook als we door de *inkomenslens* kijken, zien we veel stabiliteit. Uitgaande van gestandaardiseerde huishoudinkomens is het *aandeel huishoudens* met een middeninkomen omvangrijk en vrij stabiel. Alleen na 2006 tekent zich een lichte

daling van het aandeel van de middeninkomens af: van 80 naar 76 procent van alle huishoudens. Ook het *inkomensaandeel* van de middeninkomens is over de jaren heen vrij stabiel, al daalde ook dit tussen 2000 en 2014 licht (van 80 % naar 77 %).

Wat betreft de *koopkrachtontwikkeling* hebben juist de hogere inkomens en in mindere mate de hogere middeninkomens de afgelopen decennia aan koopkracht ingeboet, terwijl de lagere inkomens én de lagere middeninkomens er jaarlijks op vooruit zijn gegaan. We bekeken ook de *dynamiek van inkomens*. Bezien over een periode van een jaar is de inkomenspositie van de meerderheid van alle huishoudens (tussen 58 en 74 %) stabiel. De overige huishoudens stegen óf daalden een klasse, waarbij de lagere inkomens eerder een neiging tot opwaartse mobiliteit vertoonden en hogere inkomens een neiging tot neerwaartse mobiliteit. Neerwaartse mobiliteit bleef in bijna alle gevallen tot één inkomensklasse beperkt. Dit betekent dat terugval in armoede vanuit het middensegment – behalve bij de laagste middeninkomens – in Nederland weinig voorkomt.

Salverda onderzocht ook de verdeling van *vermogens* over de inkomensgroepen. Zijn analyse wijst uit dat ook lage-inkomenshuishoudens soms aanzienlijke vermogens hebben. Huishoudens uit de laagste inkomensgroep beschikken over 5 tot 10 procent van het totale vermogen in Nederland. De middeninkomens beschikken over ongeveer twee derde van het totale vermogen in Nederland.

Deze uitkomsten, die wijzen op een stabiele positie van het middensegment, staan samengevat in de linkerkolom van het onderstaande overzicht 2.2. Daarnaast vonden we echter ook aanwijzingen dat de positie van het middensegment op sommige punten bedreigd wordt. Deze indicaties van het kwetsbare midden staan samengevat in de rechterkolom van overzicht 2.2.

Overzicht **Sociaal-economische balans: het stabiele en kwetsbare midden**

	Het stabiele midden	Het kwetsbare midden
Middelbare opleidingen	Lichte stijging van het aandeel volwassenen met een middelbare opleiding.	*Diploma-inflatie:* het gemiddelde beroepsniveau is bij middelbaar opgeleiden sterker gedaald dan bij lager- en hoger opgeleiden. Qua *beroepsstatus* is sprake van *convergentie* tussen middelbaar en lager opgeleiden.
Middenberoepen	*Professionalisering van de beroepenstructuur:* er is vooral sprake van een groei aan de bovenkant en krimp aan de onderkant van de beroepenstructuur. Het aandeel middenberoepen neemt licht af. *Geen polarisatie van de beroepenstructuur* in termen van opleidingsniveau, beroepsprestige, homogamie en intergenerationele mobiliteit (sociologisch perspectief). De *groei* van specifieke middenberoepen (lagere professionals in onderwijs, zorg en persoonlijke dienstverlening) compenseert in belangrijke mate het verlies van specifieke middenberoepen (routinematige administratieve functies).	*Polarisatie van de beroepenstructuur* in termen van verdiend inkomen (economisch perspectief): de aandelen hoogbetaalde en laagbetaalde beroepen groeien, terwijl er een *krimp* plaatsvindt in het middensegment. Het *verdwijnen* van specifieke middenberoepen (vooral routinematig dienstenwerk), verricht door middelbaar opgeleiden (vooral mbo'ers). *Flexibilisering van de arbeid:* in alle lagen van de arbeidsmarkt is sprake van flexibilisering (meer tijdelijke en onzekere banen, meer zelfstandigen). Bij de lagere beroepen is deze tendens nog wat sterker dan bij midden- en hogere beroepen.
Middeninkomens	Uitgaande van het *gestandaardiseerde huishoudinkomen* is het aandeel huishoudens in het middensegment relatief *stabiel*. Na 2006 tekent zich een zekere krimp af: van 80 naar 76 procent. Uitgaande van het *gestandaardiseerde huishoudinkomen* is het inkomensaandeel van huishoudens in het middensegment in het nationaal inkomen relatief *stabiel*. Er vindt een lichte krimp plaats van 80 procent in 2000 naar 77 procent in 2014. De *koopkrachtontwikkeling* van middeninkomens is sinds het begin van de jaren negentig beter dan die van de hogere inkomens. De *inkomensonzekerheid* (in termen van neerwaartse inkomensmobiliteit) bij het middensegment is *niet toegenomen*. Relatief weinig huishoudens uit het middensegment maken een terugval in armoede mee. Huishoudens met een middeninkomen beschikken over een aanzienlijk deel (rond twee derde) van het totale vermogen van alle Nederlandse huishoudens.	Uitgaande van het *bruto-inkomen krimpt* het aandeel huishoudens in het middensegment: van 68 procent in 1990 naar 57 procent in 2014. Uitgaande van het *bruto-inkomen daalt* ook het inkomensaandeel van huishoudens in het middensegment in het nationaal inkomen: van 71 procent in 1992 naar 57 procent in 2014. De *koopkrachtontwikkeling* van middeninkomens is sinds begin jaren negentig *slechter* dan die van de lagere inkomens. Tussen 12 en 28 procent van alle huishoudens in het middensegment maakt in de loop van een jaar tijd een *inkomensdaling* mee en komt in een lagere inkomensklasse terecht. Tussen 2011 en 2013 daalde het aandeel van de middeninkomens in het totale vermogen in Nederland van 66 tot 60 procent. Het aandeel van de vaste lasten op het totale bestedingen ligt bij middeninkomens lager dan bij de laagste inkomens, maar is in de periode 2012-2015 licht gestegen.

Sociaal-economische balans: het kwetsbare midden

Een belangrijke bedreigende ontwikkeling voor het middensegment – kijkend door de *opleidingslens* – is het verschijnsel van *diploma-inflatie*. Het aandeel volwassenen met een middelbare opleiding steeg de afgelopen decennia, maar hun gemiddeld beroepsniveau nam niet navenant toe. Door technologische ontwikke-

lingen én door de concurrentie van hoger opgeleiden, die onder hun niveau werken, komen middelbaar opgeleiden vaker in lagere functies terecht waar ze concurreren met laagopgeleiden. De daling van de beroepsstatus van middelbaar opgeleiden is sterker dan bij lager opgeleiden. Middelbaar en lager opgeleiden zijn qua beroepsstatus sterker op elkaar gaan lijken, terwijl de afstand tot hoger opgeleiden groter wordt.

Ook wanneer we door de *beroepenlens* kijken, zien we enkele bedreigende ontwikkelingen voor het middensegment. Hoewel in het algemeen geen sprake lijkt van polarisatie op de Nederlandse arbeidsmarkt, maar eerder van professionalisering, geldt dit niet wanneer we de diverse beroepsklassen indelen naar hun verdiende inkomen. Wanneer we beroepsklassen indelen naar hun verdiende inkomen, is wel sprake van een zekere *polarisatie* van de beroepenstructuur: terwijl de aandelen van hoog- én laagbetaalde beroepen in de totale beroepenstructuur groeien, daalt het aandeel van beroepen in het middensegment.

Een andere ontwikkeling voor het middensegment is dat specifieke middenberoepen (vooral *routinematige administratieve functies*) dreigen te verdwijnen. Deze ontwikkeling zal zich verder doorzetten (denk aan de huidige reorganisaties van het bank- en verzekeringswezen in Nederland). Deze krimp van het middensegment werd tot dusver gecompenseerd door de groei van andere middenberoepen (lagere professionals in onderwijs, zorg en persoonlijke dienstverlening).

Wanneer we het middensegment vanuit de *inkomenslens* analyseren, tekenen zich enkele bedreigende ontwikkelingen af voor het middensegment. Uitgaande van bruto-huishoudinkomens is er sprake van een vrij sterke *krimp* van zowel het *aandeel huishoudens* met een middeninkomen als hun *inkomensaandeel*. Het aandeel middeninkomenshuishoudens daalde tussen 1990 en 2014 van 68 naar 57 procent, hun inkomensaandeel van 71 naar 57 procent. Weliswaar worden deze dalende tendensen grotendeels tenietgedaan door de herverdelende werking van de Nederlandse verzorgingsstaat en door het feit dat hogere inkomens veelal grotere huishoudens hebben (dus een lager gestandaardiseerd inkomen), maar dit toont ook de kwetsbaarheid van het middensegment. Zodra de herverdelende werking vermindert, komen de middeninkomens meer onder druk te staan.

Een andere ontwikkeling voor de middeninkomens betreft de koopkrachtontwikkeling. De hogere en hogere middeninkomens gaan er al jaren qua koopkracht op achteruit terwijl de lagere inkomens erop vooruitgaan. De middeninkomens zijn qua koopkrachtontwikkeling dus achtergebleven bij de lagere inkomens. Deze relatieve verslechtering van de financiële situatie van de middeninkomens ten opzichte van de lagere inkomens blijkt ook uit enkele andere bevindingen. Zo daalde het aandeel van de middeninkomens in het totale vermogen tussen 2011 en 2013 van 66 naar 60 procent.

Een andere bedreigende ontwikkeling voor de middeninkomens is de kans op inkomensdaling. De meeste op- en neerwaartse inkomensdynamiek ontstaat door veranderende persoonlijke omstandigheden zoals samenstelling van het huishouden (samenwonen, scheiding, kind krijgen, kind uit huis) of werk (verlies van werk of nieuwe baan). Zulke veranderingen hebben aanzienlijke gevolgen voor het inkomen van huishoudens. Tussen 12 en 28 procent van alle huishoudens met een middeninkomen had te maken met neerwaartse mobiliteit (in de zin dat ze in een jaar tijd in een lagere inkomensklasse terechtkwamen). Deze neerwaartse mobiliteit is in het algemeen over geringe afstand: weinig huishoudens vallen meerdere inkomensklassen terug. Dat middeninkomens terugvallen in armoede (de onderste inkomensklasse), komt niet vaak voor.

Ten slotte zagen we dat het aandeel van de vaste lasten op de totale bestedingen van de middeninkomens (tweede en derde kwintiel van de inkomensverdeling) in de periode 2012-2015 licht is gestegen. Dit kwam vooral door de gestegen woonlasten.

Sociaal-culturele balans: toename van onzekerheid

Tot zover onze weergave van de voornaamste bevindingen over de veranderende opleidings-, beroeps- en inkomenspositie van het middensegment. We zagen stabiliteit, maar ook enkele bedreigende ontwikkelingen voor de sociaal-economische positie van het middensegment. Dit lijkt ook gevolgen te hebben voor opvattingen over de eigen positie, de houding ten aanzien van belangrijke maatschappelijke kwesties, alsmede voor hun vertrouwen in de politiek. Enkele opvallende bevindingen zijn:

- Middelbaar opgeleiden zijn in de afgelopen decennia intoleranter geworden over de Europese Unie en etnische minderheden dan hoogopgeleiden, maar blijven wel een middenpositie innemen.
- Mbo'ers zijn wat betreft *maatschappelijk onbehagen* (de mate waarin men een samenleving als onvoorspelbaar en betekenisloos ervaart) meer gaan lijken op lager opgeleiden en minder op hoger opgeleiden.
- Mbo'ers lijken in hun opvattingen sterk op lager opgeleiden, bijvoorbeeld als het gaat over grip hebben op de eigen toekomst, opvattingen over politiek en overheid, vertrouwen in Kamerleden en de EU, en globaliseringkwesties (waaronder de immigratiesamenleving).

Ten slotte kwam uit de focusgroepen met middengroepen vooral het aspect van *onzekerheid* naar voren als een dominant kenmerk van de eigen maatschappelijke positie. Er is sprake van verbroken verwachtingen. Een diploma halen en hard werken bieden geen garanties op een stabiel bestaan. Twee belangrijke pijlers onder een middenklassenbestaan, de zekerheid van werk en de zekerheid van overheidszorg, zijn wankeler geworden. Er wordt meer gevraagd van de veerkracht en het

leervermogen van burgers om hun positie in het middensegment van de samenleving – en daarmee hun middenklassenstatus – te behouden. In deze verkenning is daarvoor het begrip 'statusarbeid' gebruikt (zie hoofdstuk 1). De resultaten wijzen uit dat veel middengroepen over die veerkracht en dat leervermogen beschikken, maar het gaat wel gepaard met een groeiende onzekerheid.

NOTEN

1 Met behulp van een interactieve *Class Calculator* konden Britten zelf uitzoeken tot welke klasse ze behoorden (zie: http://www.bbc.com/news/magazine-22000973). In de eerste week na de introductie van deze calculator maakten maar liefst 7 miljoen personen daarvan gebruik.

2 Deze uitkomsten komen gedeeltelijk overeen met eerdere bevindingen van De Beer (2015). Ook hij bestudeerde de verschuivingen in de beroepenstructuur, zij het over een kortere periode (1990-2010). Hij concludeerde dat er vooral sprake was van groei aan de top. Hoewel het aantal middenberoepen in Nederland wel steeg, groeide de hogere klasse sterker en daardoor daalde het aandeel van de middenberoepen in de totale werkgelegenheidsstructuur. De Beer (2015: 151) concludeert dat er, in ieder geval tot 2009, qua beroepen "geen sprake was van een krimp van de middenklasse".

3 Salverda onderscheidt ook nog het 'primaire inkomen', dat wil zeggen het inkomen dat huishoudens op de markt (arbeid, onderneming of vermogen) verwerven (dus exclusief overheidsuitkeringen). Hier gaan we in deze inleiding niet op in.

4 Uitgaande van gestandaardiseerde inkomens (zoals De Beer doet) wordt het inkomen van huishoudens gecorrigeerd voor verschillen in de omvang en samenstelling van het huishouden.

5 Wel benadrukt De Beer dat deze jaarlijkse koopkrachtcijfers weinig zeggen over de ontwikkeling van de gemiddelde inkomensverschillen van diverse categorieën huishoudens in Nederland. Bovendien is er sprake van 'regressie naar het gemiddelde': huishoudens uit een lagere inkomensgroep hebben louter om statistische redenen een grotere kans om qua inkomen te stijgen, en huishoudens uit een hogere inkomensgroep hebben meer kans op inkomensdaling. Ook het feit dat alleen huishoudens tussen 25 en 60 jaar in de analyse worden meegenomen, kan de uitkomsten vertekenen. Huishoudens van ouderen hebben immers vaak meer inkomen dan jongeren, die vaker alleenstaand (en dus eenverdiener) zijn, hun arbeidscarrière nog moeten starten en daarbij vaak afhankelijk zijn van tijdelijk of flexibel werk. Door deze leeftijdsafbakening verdwijnen jaarlijks ouderen (60+) met gemiddeld een hoger inkomen uit de analyse, terwijl jongeren (25+) met een lager inkomen, maar grote stijgingskansen, erbij komen.

6 Achterberg en Snel (2008: 64) lieten overigens zien dat in Nederland in de voorbije decennia (1984-2000) geen sprake was van een toename van tijdelijke armoede, maar juist van toegenomen langdurige armoede, met name onder lager opgeleiden en vrouwen. Het SCP kwam in een recent armoedeonderzoek tot vergelijkbare conclusies (Wildeboer Schut en Hoff 2016).

7 Dit blijkt niet uit tabel 2.1, maar wel uit tabel 6.2, uit de bijdrage van De Beer (zie hoofdstuk 6).

8 Zie de brief van het kabinet aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal, d.d. 16 september 2014 betreffende De Nederlandse vermogensverdeling. Tweede Kamer, vergaderjaar 2014-2015, 32 140, nr. 5. 16 september 2014.

9 In het onderzoek van Van Bavel (2014: 83) beschikte het middensegment (d.w.z. het tweede, derde en vierde kwintiel van de vermogensverdeling in Nederland, dus 60 procent van alle huishoudens) over slechts 23 procent van het totale vermogen. Overigens maakte ook de eerder geciteerde kabinetsbrief over vermogens het punt dat de vermogensverdeling naar inkomensgroep gelijker is dan vaak wordt gedacht: "(…) opvallend [is] dat een substantieel deel van de hogere vermogens bestaat uit huishoudens met een laag inkomen: van de 10 procent meest vermogende huishoudens heeft een kwart een laag inkomen. Het gaat hier vooral om gepensioneerden met een klein pensioen en een groot vermogen." (Brief van het kabinet aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal, d.d. 16 september 2014 betreffende 'De Nederlandse vermogensverdeling').

10 Van der Brug en Van der Meer (2015: 173) definiëren middengroepen op basis van opleidingscriteria, inkomenscriteria en politieke voorkeuren.

11 Andere indicatoren van politiek gedrag hebben betrekking op *stemintenties* en *lidmaatschap van politieke partijen*. Tolsma en Wolbers laten in hun bijdrage zien (hoofdstuk 3) dat stemintenties in de periode 1979-2009 niet zijn veranderd onder lager opgeleiden, zijn toegenomen onder hoger opgeleiden en gedaald onder middelbaar opgeleiden. Daardoor vertonen middelbaar opgeleiden meer overeenkomst met lager opgeleiden. Eenzelfde trend tekent zich af voor partijlidmaatschap. Bij alle drie de opleidingsgroepen neemt het lidmaatschap van een politieke partij af, maar vooral bij middelbaar en hoger opgeleiden. Als gevolg daarvan stemmen middelbaar opgeleiden meer overeen met lager opgeleiden.

LITERATUUR

Achterberg, P. en E. Snel (2008) 'Het einde van duurzame armoede? Over 'vertijdelijking' en 'verduurzaming' van armoede', *Sociologie* 4, 1: 53-68.

Aristotle (1986) *The Politics*, Harmondsworth: Penguin Books.

Atkinson, A. (2014) *Inequality: What Can Be Done?,* Harvard University Press.

Atkinson, A. B. en A. Brandolini (2013) On the identification of the middle class, pp. 77-100 in J. Gornick en M. Jäntti (red.) *Income Inequality: Economic Disparities and the Middle Class in Affluent Countries,* Stanford: Stanford University Press.

Autor, D., L.F. Katz en M.S. Kearney (2006) *The polarization of the US labor market* (nr. w11986), National Bureau of Economic Research, verkregen op 2 juni 2015 van www.nber.org/papers/w11986.

Bavel, van B. (2014) 'Vermogensongelijkheid in Nederland, de vergeten dimensie', pp. 79-100 in M. Kremer et.al (red.) *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid*, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Beck, U. (1992) *Risk society. Towards a new modernity*, Londen: Sage.

Beer, P. de (2015) 'Staat de middenklasse onder druk?', *Beleid en Maatschappij* 42, 2: 146-155.

Berge, W. van en B ter Weel (2015) *Middensegment onder druk. Baanpolarisatie in Nederland*, Den Haag: CPB Policy Brief 2015/13.

Berting, J. (1968) *In het brede maatschappelijke midden. Een studie over middelbare administratieve employés in 9 grote organisaties in Amsterdam*, Meppel: Boom.

Bovens, M. en A.C. Wille (2011) *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie*, Amsterdam: Prometheus.

Bovens, M., P. Dekker en W. Tiemeijer (red.) (2014) *Gescheiden werelden. Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland,* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau & Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Brief van het Kabinet aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal, d.d. 16 september 2014 betreffende De Nederlandse vermogensverdeling, Tweede Kamer, vergaderjaar 2014-2015, 32 140, nr. 5. 16 september 2014.

Brug, van der W. en T. van der Meer (2015) 'De volatiliteit van de middengroepen', *Beleid en Maatschappij* 42, 2: 171-180.

Caminada, K., J. Been, K. Goudswaard en M. de Graaf-Zijl (2014) *De ontwikkeling van inkomensongelijkheid en inkomensherverdeling in Nederland 1990-2012*, Research Memoradum. Leiden: Universiteit van Leiden.

Centraal Bureau voor Statistiek (2014) *Welvaart in Nederland. Inkomen, bestedingen en vermogens van huishoudens en personen*, Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.

Dekker, P., R. van Dijk, R.P. van Houwelingen, W. van Mensink en Y. Sol (2015) *Burgerperspectieven 2015-4,* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Dekker, P., W. Tiemeijer en M. Bovens (2016) 'Het zijn de academici: opleiding als sociale en politiek-culturele scheidslijn', pp. 153-168 in A.E. Bronner et. al (red.) *Ontwikkelingen in het marktonderzoek: Jaarboek MarktOnderzoekAssociatie*, dl. 41, Haarlem: Spaar en Hout.

Eijk, G. van (2011) 'Klassenverschillen in Nederland: percepties, ontkenning en moraliteit', *Sociologie* 7, 3: 248-269.

Elchardus, M. (2015) 'Dubieuze merite, reëel precariaat: een sociaal en cultureel rapport dat het verschil zou kunnen maken', *Sociologie* 11, 3/4: 576-582.

Erikson, R. en J.H. Goldthorpe (1992) *The constant flux: A study of class mobility in industrial societies*, Oxford: Clarendon Press.

Erikson, R., J.H. Goldthorpe en L. Portocarero (1979) 'Intergenerational class mobility in three Western European societies: England, France and Sweden', *British Journal of Sociology*, 30, 4 : 415-441.

Ganzeboom, H. (2015) 'Wel verschillen, geen verbanden: een gemiste kans?', *Sociologie* 11, 3/4: 583-586.

Giddens, A. (2000) *The Third Way and Its Critics*, Cambridge: Polity Press.

Goldthorpe, J.H., D. Lockwood, F. Bechhofer en J. Platt (1969) *The Affluent Worker*, Cambridge: Cambridge University Press.

Goos, M. en A. Manning (2007) 'Lousy and lovely jobs: The rising polarization of work in Britain', *Review of Economics and Statistics* 89, 1: 118-133.

Goos, M., A. Manning en A. Salomons (2009) 'Job polarization in Europe', *The American Economic Review* 99, 2: 58-63.

Goos M., A. Manning en A. Salomons (2014) 'Explaining job polarization: Routine-biased technological change and offshoring', *American Economic Review* 104, 8: 2509-2526.

Kremer, M., M. Bovens, E. Schrijvers en R. Went (red.) (2014) *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid*, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Lange, M. de, J. Tolsma en M. Wolbers (red.) (2015) *Opleiding als sociale scheidslijn: Een nieuw perspectief op een oude kloof*, Antwerpen/Apeldoorn: Garant.

Leisering, L. en S. Leibfried (1999) *Time and poverty in Western welfare states. United Germany in perspective*, Cambridge (VK): Cambridge University Press.

Meer, T. van der (2017) *Niet de kiezer is gek*, Houten: Unieboek/Het Spectrum.

Meer, T. van der, E. van Elsas, R. Lubbe enW. van der Brug (2012) 'Kieskeurige kiezers. Een panelstudie naar de veranderlijkheid van partijvoorkeuren', *Beleid en Maatschappij* 39, 2: 153-178.

Piketty, T. (2014) *Capital in the Twenty-First Century*, Harvard: Harvard University Press.

Salverda, W. (2014) 'De tektoniek van inkomensongelijkheid in Nederland', pp.39-58 in M. Kremer et al. (red.) *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid.* Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Savage, M. (2015) *Social class in the 21th century*, Milton Keynes: Penguin.

Savage, M., F. Devine, N. Cunningham, M. Taylor, Y. Li, J. Hjellbrekke en A. Miles (2013) 'A new model of social class? Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment', *Sociology 47*, 2: 219-250.

Schmeets, H. (2017) *Vertrouwen in elkaar en in de samenleving*, WRR-Working Paper nr. 26.

Soede, A., S. Hoff en J. Kullberg (2014) 'Kapitale tegenstellingen? De maatschappelijke betekenis van financiële ongelijkheid', pp. 105-138 in C. Vrooman, M. Gijsberts en J. Boelhouwer (red.) *Verschil in Nederland. Sociaal en cultureel rapport 2014*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Thomassen, J. (2010) *De permanente crisis van de democratie*, afscheidsrede, 24 september 2010, Enschede: Universiteit van Twente.

Thurow, L. (1984) 'The Disappearance of the Middle Class', *New York Times*, F.3, februari 1984.

Vaughan-Whitehead, D. (red.) (2016) *Europe's Disappearing Middle Class? Evidence from the World of Work*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.

Veen, R. van der (2016) 'Sociale zekerheid in een open samenleving. Postindustrialisering en de toekomst van de sociale zekerheid', pp. 89-112 in P. van Lieshout (red.) *Sociale (on)zekerheid. De voorziene toekomst*, Amsterdam: Amsterdam University Press.

Vrooman, C., M. Gijsberts en J. Boelhouwer (2014) *Verschil in Nederland: Sociaal en Cultureel Rapport 2014,* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Vrooman, C. en J.M. Wildeboer Schut (2015) 'Op rozen zitten of op zwart zaad. Twee decennia inkomensongelijkheid', *Mens & Maatschappij* 90, 4: 343-378.

Weel, B. ter (2012) *Loonongelijkheid in Nederland stijgt. Vraag naar hoger opgeleiden stijgt verder; banen in het midden onder druk,* CPB Policy brief nr. 6, Den Haag: Centraal Planbureau.

Wildeboer Schut, J.M. en S. Hoff (2016) *Een lang tekort. Langdurige armoede in Nederland*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Wilkinson, R. en K. Pickett (2009) *The Spirit Level. Why Equality is Better for Everyone*, Londen: Penguin Books.

3 ONTWIKKELINGEN IN DE MAATSCHAPPELIJKE POSITIE VAN MIDDELBAAR OPGELEIDEN IN NEDERLAND

Jochem Tolsma en Maarten Wolbers

3.1 ACHTERGROND EN PROBLEEMSTELLING

"Middenklasse staat onder druk", kopte NOS teletekst op 24 september 2015 naar aanleiding van de Willem Drees-lezing die minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en vicepremier Lodewijk Asscher die dag uitsprak. Door afkalvende werknemersrechten, een toename in flexwerk en steeds minder banen voor middelbaar opgeleiden zouden steeds meer mensen afzakken naar de lagere inkomens dan dat er werknemers doorgroeien naar de hogere inkomens. Asscher schetste het beeld van een toekomstige samenleving zonder middenklasse, een "kopvoetermaatschappij", met alleen een boven- en onderlaag.

Dat de werkgelegenheid in het middensegment van de arbeidsmarkt onder druk staat en wellicht zelfs verdwijnt op termijn, is recent al vaker gesuggereerd (Ter Weel 2012). Door technologische ontwikkelingen zoals automatisering neemt de vraag naar middelbaar geschoold werk structureel af, terwijl voor hoog- en laaggeschoolde arbeid werkgelegenheid blijft (Goos et al. 2014). Maar ook de recente economische crisis heeft het middensegment op de arbeidsmarkt hard geraakt (De Beer 2015). Waar tot 2008 de werkloosheid van middelbaar opgeleiden gelijk of iets hoger was dan die van hoger opgeleiden, is tijdens de huidige crisis de werkloosheid onder middelbaar opgeleiden sterker gestegen. In de periode 2008-2013 steeg de werkloosheid onder middelbaar opgeleiden van 3,5 naar 8,7 procent, terwijl de werkloosheid onder hoger opgeleiden in dezelfde periode van 2,6 naar 5,1 procent groeide. Een soortgelijke ontwikkeling geldt in vergelijking met lager opgeleiden: verhoudingsgewijs steeg de werkloosheid onder middelbaar opgeleiden sterker dan onder lager opgeleiden.

Deze polarisatie op de arbeidsmarkt staat op gespannen voet met de huidige opleidingsverdeling. De groep van middelbaar opgeleiden is de grootste opleidingscategorie in de (beroeps)bevolking. Ruim 40 procent van de Nederlanders beschikt tegenwoordig over een opleiding op het niveau van het mbo, havo of vwo (De Graaf en Wolbers 2015). En door de nog altijd voortdurende onderwijsexpansie, mede als gevolg van de huidige leer- en kwalificatieplicht, kan zelfs een verdere toename in het aandeel middelbaar opgeleiden worden verwacht. Het bieden van gelijke(re) kansen aan generaties van naoorlogse kinderen heeft velen van hen de mogelijkheid geboden vooruit te komen in het leven, zodat ze tot de middenklasse konden opklimmen, maar het tij lijkt nu te keren (Tolsma en Wolbers 2010). Door

de bedreigde werkgelegenheidssituatie van middelbaar opgeleiden (niet alleen door de afnemende vraag naar arbeid, maar ook door toenemende verdringing door hoger opgeleiden) is het verheffingsideaal onder druk komen te staan. Ondanks het feit dat steeds meer kinderen hoger opgeleid zijn dan hun ouders, komt de huidige generatie (van mannen) in termen van beroepspositie vaker lager uit op de maatschappelijke ladder dan de vorige (Thijssen en Wolbers 2014). Ofwel, de dubbeltjes die kwartjes zijn geworden, dreigen zelf weer dubbeltjes voort te brengen.

Op basis van bovengenoemde veranderingen wint de vraag naar het ontstaan en bestaan van een scheidslijn tussen middelbaar opgeleiden enerzijds en lager- en hoger opgeleiden anderzijds aan belang, nadat tot nog toe vooral de kloof tussen hoger- en lager opgeleiden centraal heeft gestaan (Boven en Wille 2011; SCP/WRR 2014; De Lange et al. 2015; Van de Werfhorst 2015). Is er sprake van een duidelijk te onderscheiden derde (midden)groep in de Nederlandse samenleving en lijken de middelbaar opgeleiden (steeds meer) op de hoger opgeleiden wat betreft hun maatschappelijke positie dan wel (steeds meer) op de lager opgeleiden?

Gezien de ontwikkelingen in het onderwijs (onderwijsexpansie) en op de arbeidsmarkt (polarisatie) lijkt het meest aannemelijke scenario dat de arbeidsmarktpositie van middelbaar opgeleiden is verslechterd en dat zij steeds meer het patroon van lager opgeleiden volgen. De verwachting is vervolgens dat dit doorwerkt op andere maatschappelijke domeinen. Vanuit de gedachte dat werk de sleutel is voor maatschappelijke participatie (Gallie en Paugam 2000), valt af te leiden dat wanneer de arbeidsmarktpositie van middelbaar opgeleiden steeds meer op die van lager opgeleiden gaat lijken, zij ook in andere opzichten op elkaar gaan lijken. Denk bijvoorbeeld aan steun voor de verzorgingsstaat of de ervaren dreiging van minderheden. Als middelbaar opgeleiden kwetsbaar worden in termen van werk- en inkomenszekerheid, zullen zij naar verwachting, net als lager opgeleiden, meer willen rekenen op steun van de overheid wat betreft sociale zekerheid en uitkeringen, en voelen zij zich meer bedreigd in hun positie door de aanwezigheid van allochtone Nederlanders en de massale komst van vluchtelingen. Al met al verwachten we dat de maatschappelijke positie van middelbaar opgeleiden is verslechterd in de loop van de tijd en dat zij steeds meer verwant zijn geraakt aan lager opgeleiden.

In deze bijdrage onderzoeken we voor uiteenlopende maatschappelijke domeinen hoe in Nederland middelbaar opgeleiden zich verhouden tot lager- en hoger opgeleiden en welke ontwikkelingen zich hierin sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw hebben voorgedaan. Het gaat daarbij om de domeinen arbeidsmarkt, attitudes, politieke participatie en gezondheid. Voor elk van deze domeinen onderscheiden we meerdere indicatoren. We hebben voor deze domeinen (en indicatoren) gekozen om een zo breed mogelijk perspectief te schetsen en vast te stellen of het onderwijs in toenemende mate sociale groepen definieert en afzondert. In de regel

bestuderen sociologen slechts één dimensie van sociale ongelijkheid tegelijkertijd (bijvoorbeeld de stratificerende rol van het onderwijs op de arbeidsmarkt), maar als blijkt dat diverse opleidingsgroepen niet alleen wat betreft hun positie op de arbeidsmarkt verschillen, maar zich ook op andere maatschappelijke domeinen onderscheiden, dan geeft dit een completer beeld van de (lage) mate van sociale cohesie in de samenleving.

Onderzoeksopzet

Voor de empirische analyse maken we gebruik van bestaande, grootschalige dataverzamelingen. Het betreft gegevens afkomstig van twee langlopende, herhaaldelijk gehouden enquêtes onder steekproeven van leden van de Nederlandse samenleving die een representatieve afspiegeling vormen van de totale bevolking op dat moment, te weten de Familie-enquête Nederlandse Bevolking (FNB) 1992, 1998, 2000, 2003 en 2009 en Sociaal-culturele Ontwikkelingen in Nederland (SOCON) 1979, 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011. In de empirische analyse hanteren we een leeftijdsselectie van 25 jaar en ouder, aangezien de meeste individuen doorgaans hun onderwijsloopbaan pas op die leeftijd hebben afgerond. Dit is van belang, omdat we verschillen tussen uiteenlopende opleidingsgroepen bestuderen en personen die nog in opleiding zijn, mogelijk later nog een hoger opleidingsniveau behalen en daardoor de resultaten kunnen vertekenen. We onderscheiden drie opleidingsgroepen, gebaseerd op het hoogst voltooide opleidingsniveau van individuen: lager opgeleiden (basisonderwijs, vmbo), middelbaar opgeleiden (mbo, havo, vwo) en hoger opgeleiden (hbo, wo). Voor alle indicatoren uitgezonderd het aantal werkuren geldt dat we mannen en vrouwen gezamenlijk analyseren. In tabel 3.1 is per maatschappelijk domein aangegeven welke indicatoren zijn bestudeerd (zie de bijlage voor de operationalisering hiervan).

Tabel 3.1 Een overzicht van de onderzochte maatschappelijke domeinen en onderliggende indicatoren

Maatschappelijk domein	Indicator
Arbeidsmarkt	arbeidsmarktdeelname
	aantal werkuren
	huidige beroepsstatus
Attitudes	houding ten aanzien van:
	– traditionele opvoeding
	– overheidsmaatregelen
	– etnische minderheden
	– autoritarisme
	– de Europese Unie
Politieke participatie	stemintentie
	lidmaatschap politieke partij
Gezondheid	subjectieve algemene gezondheid
	overgewicht

Voorafgaand aan de feitelijke analyse schetsen we ontwikkelingen in de omvang van de groep middelbaar opgeleiden en beschrijven we de sociale samenstelling van deze groep (naar geslacht, leeftijd en sociale herkomst, afgemeten aan het gemiddelde opleidingsniveau van beide ouders).

3.2 DE OMVANG EN SAMENSTELLING VAN DE GROEP MIDDELBAAR OPGELEIDEN

Door de onderwijsexpansie is het gemiddelde opleidingspeil in de Nederlandse samenleving sterk gestegen (De Graaf en Wolbers 2015). In tabel 3.2 zien we duidelijk – hoewel de percentages licht schommelen door steekproefafwijkingen – dat het aandeel lager opgeleiden in de samenleving is afgenomen en het aandeel hoger opgeleiden is toegenomen. Het aandeel middelbaar opgeleiden is sinds 1985 redelijk constant gebleven. Momenteel zijn de drie onderscheiden opleidingsgroepen van gelijke omvang. Te verwachten valt dat de middelbaar opgeleiden in omvang een duidelijk grotere groep zullen gaan vormen dan de lager opgeleiden.

Tabel 3.2 De omvang van de groep van lager-, middelbaar en hoger opgeleiden

	Aantal ondervraagden in de steekproef				Percentage			
Periode	lager	middelbaar	hoger	totaal	lager	middelbaar	hoger	Totaal
1979	573	182	121	876	65%	21%	14%	100%
1985	1315	768	483	2566	51%	30%	19%	100%
1990	973	577	466	2016	48%	29%	23%	100%
1992	822	456	422	1700	48%	27%	25%	100%
1995	718	546	532	1796	40%	30%	30%	100%
1998	648	638	599	1885	34%	34%	32%	100%
2000	929	756	674	2359	39%	32%	29%	100%
2003	821	673	536	2030	40%	33%	26%	100%
2005	446	390	390	1226	36%	32%	32%	100%
2009	1049	1081	1058	3188	33%	34%	33%	100%
2011	294	305	315	914	32%	33%	34%	100%

Bron: FNB 1992, 1998, 2000, 2003 en 2009; SOCON 1979, 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011

Binnen de groep van hoger opgeleiden waren de mannen lange tijd oververtegenwoordigd (zie tabel 3.3). Tegenwoordig studeren er echter meer vrouwen af aan de universiteit en het hoger beroepsonderwijs dan mannen. Dit zien we weerspiegeld in de zogenoemde periodetrend voor de samenstelling van de verschillende opleidingscategorieën: het percentage vrouwen binnen de groep hoger opgeleiden is voor latere perioden nagenoeg gelijk aan het totale percentage vrouwen dat is ondervraagd. Vrouwen noch mannen zijn oververtegenwoordigd binnen de groep middelbaar opgeleiden. Tabel 3.3 laat verder zien dat er met betrekking tot leeftijd geen duidelijke verschuivingen zijn opgetreden tussen de onderscheiden opleidingsgroepen. De middelbaar en hoger opgeleiden waren en zijn enkele jaren jonger dan de lager opgeleiden. Tot slot toont tabel 3.3 aan dat door de onderwijsexpansie niet alleen het eigen opleidingsniveau van individuen is gestegen, maar ook dat van hun ouders. De stijging van het ouderlijk opleidingsniveau is echter het minst zichtbaar onder de middelbaar opgeleiden. Met betrekking tot sociale herkomst, hier geoperationaliseerd als het opleidingsniveau van beide ouders, gaan de middelbaar opgeleiden dus steeds meer lijken op de lager opgeleiden.

Tabel 3.3 De samenstelling van de groep van lager-, middelbaar en hoger opgeleiden naar geslacht, leeftijd en opleidingsniveau ouders

	Geslacht (% vrouwen)				Leeftijd (in jaren)				Opleidingsniveau ouders (in jaren)			
Periode	lager	middel-baar	hoger	totaal	lager	middel-baar	hoger	totaal	lager	middel-baar	hoger	totaal
1979	55%	41%	26%	48%	44,61	42,66	39,16	43,45	-	-	-	-
1985	59%	49%	42%	53%	45,78	42,53	41,16	43,94	-	-	-	-
1990	54%	45%	39%	48%	44,97	41,27	40,78	42,94	7,32	9,12	10,62	8,67
1992	54%	49%	42%	50%	44,93	39,91	41,38	42,70	7,28	8,97	10,53	8,56
1995	58%	49%	45%	51%	48,11	41,72	42,95	44,64	7,41	9,55	10,81	9,09
1998	57%	50%	43%	50%	47,66	39,62	42,38	43,26	7,68	9,26	11,02	9,29
2000	53%	53%	43%	50%	49,55	42,56	43,65	45,63	7,61	9,43	11,26	9,25
2003	54%	50%	48%	51%	49,63	41,41	43,05	45,17	8,05	9,37	11,17	9,32
2005	60%	52%	49%	54%	54,13	44,68	44,85	48,17	7,82	9,68	11,64	9,66
2009	54%	54%	46%	51%	53,43	47,21	46,64	49,07	8,07	9,49	11,49	9,70
2011	61%	54%	57%	57%	50,86	45,67	45,18	47,17	8,11	9,74	11,78	9,95

Bron: FNB 1992, 1998, 2000, 2003 en 2009; SOCON 1979, 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011.
- cijfers onbekend

3.3 ONTWIKKELINGEN IN DE MAATSCHAPPELIJKE POSITIE VAN MIDDELBAAR OPGELEIDEN

Om (ontwikkelingen in) de maatschappelijke positie van middelbaar opgeleiden vast te stellen en deze vervolgens te vergelijken met die van lager- en hoger opgeleiden is een multivariate analyse uitgevoerd. We hebben daarbij te maken met twee soorten indicatoren als afhankelijke variabele. Ten eerste bestuderen we indicatoren die gemeten zijn op een vaste schaal, bijvoorbeeld de houding ten aanzien van de stelling "dat een vrouw geschikter is om kleine kinderen op te voeden dan een man", op een schaal van 'helemaal niet mee eens' (1) tot 'helemaal mee eens' (5). Dit noemen we lineaire indicatoren. Voor deze indicatoren kunnen we eenvoudig vaststellen hoe groot het verschil in score op de bijbehorende schaal is tussen de diverse opleidingsgroepen en of deze verschillen zijn veranderd in de loop van de tijd.

Ten tweede bestuderen we indicatoren waarbij de uitkomst twee mogelijkheden kent, bijvoorbeeld in het geval van arbeidsmarktdeelname 'wel of niet werkzaam zijn'. Dit noemen we dichotome indicatoren. We berekenen in dat geval de kans op een van beide uitkomsten, bijvoorbeeld de kans om werkzaam te zijn. Verschillen tussen de opleidingsgroepen worden bepaald door kansverhoudingen te vergelijken. Dit houdt in dat we de kansverhouding (*odds*) om wel versus niet werkzaam te zijn voor bijvoorbeeld hoger opgeleiden vergelijken met de overeenkomstige kansverhouding voor middelbaar opgeleiden.

Tabel 3.4 Ontwikkelingen in de maatschappelijke positie van de groep van lager-, middelbaar en hoger opgeleiden

	Trend lager			Trend middelbaar			Trend hoger		
	b	se	Significant afwijkend van:	b	se	Significant afwijkend van:	b	se	Significant afwijkend van:
Arbeidsmarkt									
Arbeidsmarktdeelname*	0,51	0,04	Middelbaar en hoger	0,60	0,05	Lager	0,69	0,05	Lager
Aantal werkuren (totaal)*	0,31	0,07	Middelbaar	0,15	0,06	Lager	0,25	0,07	
Aantal werkuren (mannen)*	-0,32	0,15		-0,10	0,15		-0,04	0,13	
Aantal werkuren (vrouwen)*	0,55	0,08	Middelbaar en hoger	0,25	0,07	Lager	0,32	0,08	Lager
Huidige beroepsstatus	-0,62	0,34	Middelbaar	-1,49	0,32	Lager	-0,81	0,34	
Attitudes									
Houding ten aanzien van…									
…traditionele opvoeding	-0,22	0,02	Middelbaar en hoger	-0,10	0,03	Lager	-0,06	0,03	Lager
…overheidsmaatregelen*	0,10	0,05		0,09	0,05		0,05	0,06	
…etnische minderheden	0,25	0,03	Hoger	0,24	0,03	Hoger	0,15	0,03	Lager en middelbaar
…autoritarisme	0,29	0,02		0,30	0,02		0,30	0,03	
…de Europese Unie	0,10	0,03	Middelbaar en hoger	0,02	0,03	Lager en hoger	-0,08	0,03	Lager en middelbaar
Politieke participatie									
Stemintentie*	-0,01	0,07	Middelbaar en hoger	-0,17	0,08	Lager en hoger	0,25	0,11	Lager en middelbaar
Lidmaatschap politieke partij*	-0,05	0,05	Middelbaar	-0,65	0,08	Lager	-0,55	0,08	
Gezondheid									
Subjectieve gezondheid	-0,25	0,04	Hoger	-0,23	0,04		-0.14	0,05	Lager
Overgewicht*	0,10	0,10		0,22	0,10		0.17	0,10	

*dichotome indicatoren (de geschatte coëfficiënten betreffen logodds effecten).

Bron: FNB 1992, 1998, 2000, 2003 en 2009; SOCON 1979, 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011

Op basis van lineaire (bij de lineaire indicatoren) en logistische (bij de dichotome indicatoren) regressie-analyse zijn per opleidingsgroep periodetrends geschat waarbij rekening is gehouden met de invloed van geslacht, leeftijd en sociale herkomst, afgemeten aan het gemiddelde opleidingsniveau van beide ouders. Tevens zijn statistische interactietermen tussen deze variabelen en de (lineaire) periode-variabele opgenomen in de regressiemodellen. De resultaten van deze modellen staan samengevat in tabel 3.4, waar ook is aangegeven of de trends van de middelbaar opgeleiden significant afwijken van de trends van de lager- en hoger opgeleiden. De meest spraakmakende resultaten zijn eveneens in figuren weergegeven, waarbij op de Y-as de geschatte kansverhouding wordt weergeven (in het geval van een dichotome indicator) dan wel de geschatte schaalscore op de lineaire afhankelijke variabele. Op de X-as staat de periode aangegeven.

Arbeidsmarkt

Voor het domein arbeidsmarkt hebben we de arbeidsmarktdeelname, het aantal gewerkte uren en de huidige beroepsstatus van individuen bestudeerd. Wat betreft de arbeidsmarktdeelname geldt dat de participatiegraad van de middelbaar opgeleiden valt tussen die van de lager- en hoger opgeleiden, waarbij de laatste opleidingsgroep het vaakst werkzaam is (zie figuur 3.1). Daarnaast blijkt uit deze figuur dat de arbeidsmarktdeelname voor alle drie de opleidingsgroepen is gestegen in de periode 1985-2011. Tabel 3.4 laat zien dat deze stijging sterker is voor de middelbaar en hoger opgeleiden, in vergelijking met de lager opgeleiden. Tussen de middelbaar en hoger opgeleiden is er geen significant verschil gevonden in de opwaartse trend voor arbeidsmarktdeelname. Er heeft zich met andere woorden een divergentie van de lager opgeleiden ten opzichte van de middelbaar en hoger opgeleiden voltrokken.

Figuur 3.1 Trends in de arbeidsmarktdeelname per opleidingsgroep (kansverhoudingen)

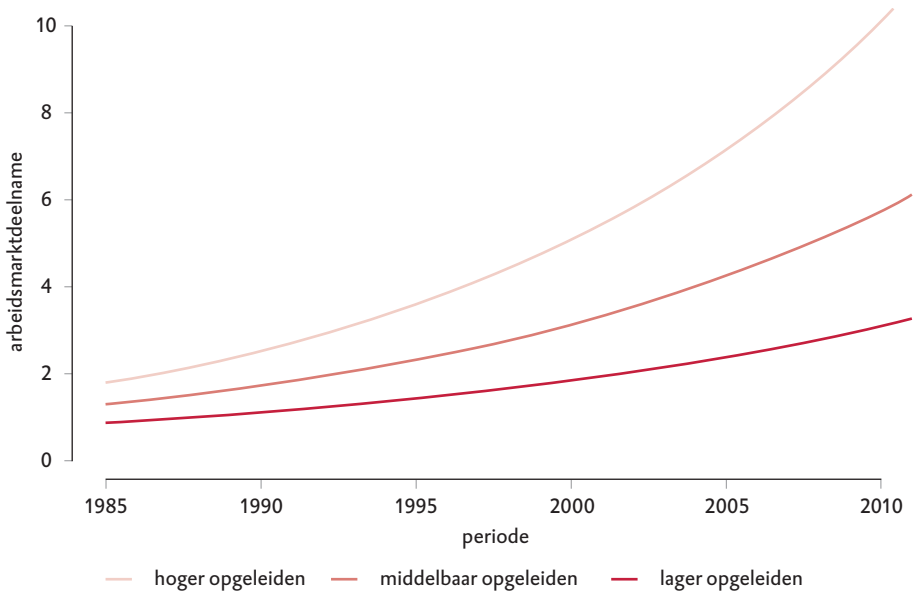

Bron: FNB 1992, 1998, 2000, 2003 en 2009; SOCON 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011

Onder de actieven op de arbeidsmarkt is een baan van 32 uur of meer per week nog steeds het frequentst. Dit geldt voor alle drie de onderscheiden opleidingsgroepen. Voor een groot deel komt dit op het conto van de mannen die nagenoeg allemaal 32 uur of meer werken. Hoger opgeleiden hebben het vaakst een baan van 32 uur of meer. Maar waar de lager opgeleiden steeds meer op de hoger opgeleiden zijn gaan lijken, zijn het juist de middelbaar opgeleiden die minder vaak een baan hebben van 32 uur of meer. Tegenwoordig is dat zelfs nog minder vaak dan de lager opgelei-

den. We merken op dat deze laatste trend alleen zichtbaar is onder vrouwen. Voor hen geldt dat de stijging in het aandeel met een baan van 32 uur of meer groter is onder de lager opgeleiden dan de middelbaar en hoger opgeleiden (zie tabel 3.4). De afstand tussen lager opgeleiden enerzijds en middelbaar en hoger opgeleiden anderzijds is daarmee verkleind in de loop van de tijd. Of anders gezegd, de middelbaar opgeleiden zijn meer op de lager opgeleiden gaan lijken.

De gemiddelde beroepsstatus van de hoger opgeleiden is hoger dan de beroepsstatus van de middelbaar opgeleiden, die op haar beurt weer hoger is dan de beroepsstatus van de lager opgeleiden (zie figuur 3.2). Hoewel het in deze figuur niet duidelijk waarneembaar is, nemen we voor alle groepen een daling in beroepsstatus waar. Alleen voor de lager opgeleiden is deze daling niet significant. De daling in beroepsstatus voltrekt zich het snelst onder de middelbaar opgeleiden; deze daling is significant sterker dan onder de lager opgeleiden (zie tabel 3.4). In termen van huidige beroepsstatus zijn lager- en middelbaar opgeleiden meer op elkaar gaan lijken, waarbij er convergentie van de groep van middelbaar opgeleiden naar de groep van lager opgeleiden is opgetreden.

Figuur 3.2 Trends in de huidige beroepsstatus per opleidingsgroep (schaalscores)

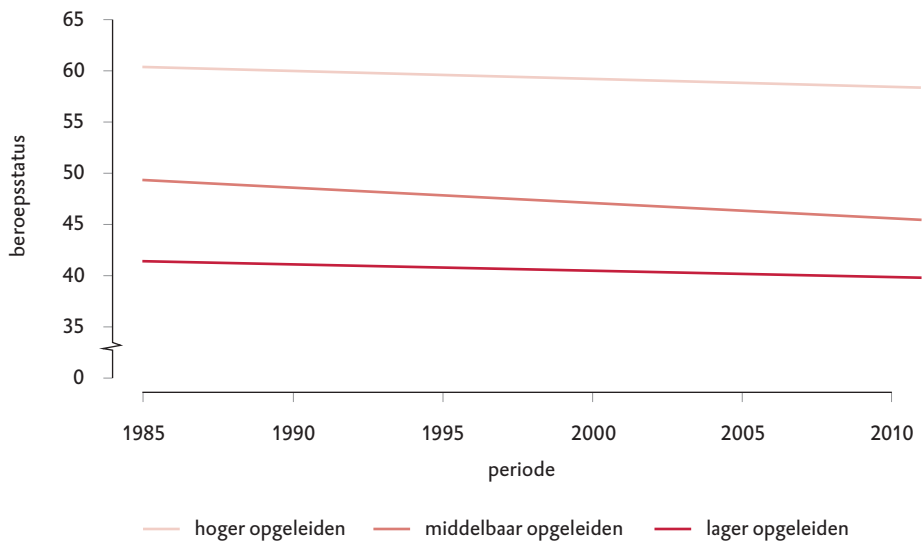

Bron: FNB 1992, 1998, 2000, 2003 en 2009; SOCON 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011

In het algemeen kunnen we concluderen dat de middelbaar opgeleiden een steeds kwetsbaardere positie op de arbeidsmarkt innemen. Hoewel de arbeidsmarktdeelname van de middelbaar opgeleiden sneller is gestegen dan die van de lager opgeleiden, hebben middelbaar opgeleide vrouwen tegenwoordig minder vaak dan de

lager opgeleide vrouwen een baan van 32 uur of meer, en is de gemiddelde beroepsstatus het sterkst gedaald onder de middelbaar opgeleiden, waardoor zij in termen van beroepssucces steeds meer op de lager opgeleiden zijn gaan lijken.

Attitudes

Voor wat betreft het domein attitudes hebben we onderzocht wat de houding van burgers is tegenover traditionele opvoeding, overheidsmaatregelen, etnische minderheden, autoritarisme en de Europese Unie. Het blijkt dat er een negatieve samenhang is tussen het opleidingsniveau van individuen en hun houding tegenover een traditionele opvoeding (zie figuur 3.3). Hoger opgeleiden zijn het minst traditioneel, gevolgd door de middelbaar opgeleiden. Daarnaast laat deze figuur zien dat de Nederlandse bevolking in de loop van de tijd steeds minder positief is komen te staan tegenover een traditionele opvoeding. Voor een deel wordt deze daling verklaard door een compositie-effect (door de onderwijsexpansie zijn er steeds meer hoger opgeleiden bijgekomen, voor wie geldt dat zij een minder traditionele opvoedingsstijl aanhangen), maar ook binnen elke opleidingsgroep is er een significante afname in de houding tegenover een traditionele opvoeding (zie tabel 3.4). Deze afname is overigens sterker onder de lager opgeleiden dan onder de middelbaar en hoger opgeleiden. Daarmee zijn de lager opgeleiden in de loop van de tijd naar de middelbaar en hoger opgeleiden toegegroeid. Tussen de middelbaar en lager opgeleiden bestaat er tegenwoordig zelfs geen verschil meer in hun houding tegenover een traditionele opvoeding.

Wat betreft de houding tegenover overheidsmaatregelen geldt dat middelbaar en hoger opgeleiden sterk op elkaar lijken. Lager opgeleiden scoren beduidend hoger op deze attitude; zij zijn er vaker voor dat de overheid ingrijpende maatregelen neemt, bijvoorbeeld om de inkomensongelijkheid in de samenleving te verkleinen. In de onderzochte periode heeft een lichte stijging plaatsgevonden in de steun voor overheidsingrijpen, met name onder de lager opgeleiden, maar er zijn geen significante verschillen in de periodetrend waargenomen tussen de onderscheiden opleidingsgroepen (zie tabel 3.4). Als het gaat om de houding tegenover etnische minderheden, dan geldt dat lager opgeleiden daar het negatiefst tegenover staan (zie figuur 3.4). Daarna volgt de groep van middelbaar opgeleiden. Voor alle opleidingsgroepen in de Nederlandse samenleving geldt overigens dat zij in de loop van de jaren negatiever zijn komen te staan tegenover etnische minderheden. Deze stijging is, in vergelijking met de hoger opgeleiden, sterker onder de middelbaar en lager opgeleiden (zie tabel 3.4). De afstand tussen de hoger opgeleiden enerzijds en de middelbaar en lager opgeleiden anderzijds is op dit punt dus vergroot.

Figuur 3.3 Trends in de houding tegenover een traditionele opvoeding per opleidingsgroep (schaalscores)

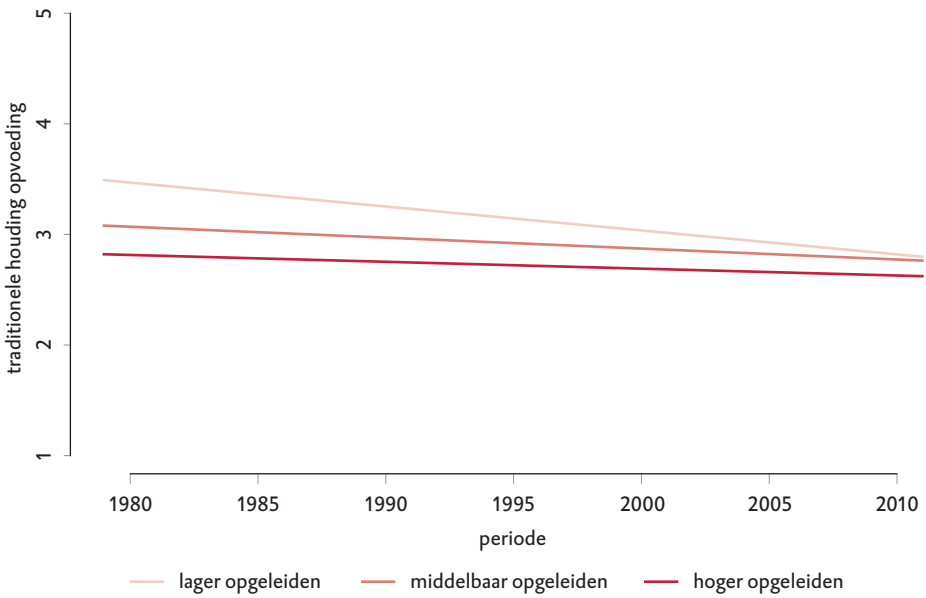

Bron: SOCON 1979, 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011

Lager opgeleiden hebben ook het vaakst een autoritaire houding; wederom gevolgd door de middelbaar opgeleiden. Evenzeer is gevonden dat de houding tegenover autoritarisme is toegenomen in de loop van de tijd. Dit geldt voor alle drie de opleidingsgroepen. De periodetrends verschillen niet tussen de groepen (zie tabel 3.4). Wat betreft de Europese Unie, tot slot, geldt dat de lager opgeleiden hier het minst positief tegenover staan, gevolgd door de middelbaar opgeleiden (zie figuur 3.5). Bovendien heeft er tussen de verschillende opleidingsgroepen divergentie plaatsgevonden. Lager opgeleiden zijn de Europese Unie meer als een bedreiging gaan beschouwen sinds 1990, terwijl hoger opgeleiden in dezelfde periode juist positiever zijn geworden over één Europa. Voor de groep van middelbaar opgeleiden is geen significante verandering aangetroffen (zie tabel 3.4). Deze groep is daarom zowel verder van de lager- als de hoger opgeleiden af komen te staan als het gaat om de houding tegenover de Europese Unie.

Figuur 3.4 Trends in de houding tegenover etnische minderheden per opleidingsgroep (schaalscores)

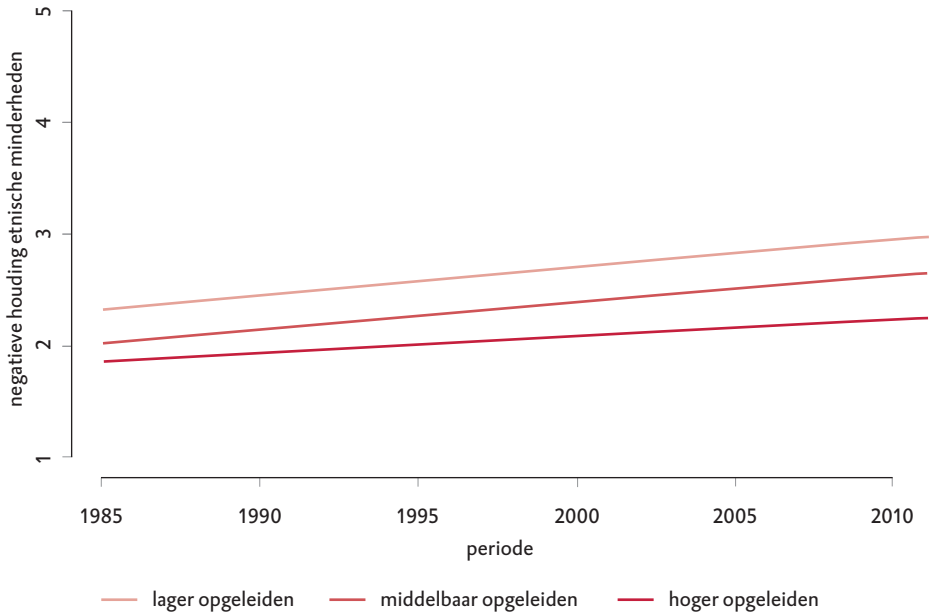

Bron: SOCON 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011

Ook op het vlak van attitudes zijn er dus enige aanwijzingen dat de relatieve positie van de middelbaar opgeleiden is veranderd. Zo zijn wat betreft de houding tegenover een traditionele opvoeding de lager opgeleiden steeds meer gaan lijken op de middelbaar opgeleiden en is er tegenwoordig geen verschil meer tussen beide opleidingsgroepen. En als het gaat om de houding tegenover etnische minderheden en de Europese Unie, dan zijn de middelbaar opgeleiden in de loop van de tijd sterker intolerant geworden dan de hoger opgeleiden, die over de Europese Unie tegenwoordig zelfs positiever oordelen dan in het verleden.

Figuur 3.5 Trends in de houding tegenover de Europese Unie per opleidingsgroep (schaalscores)

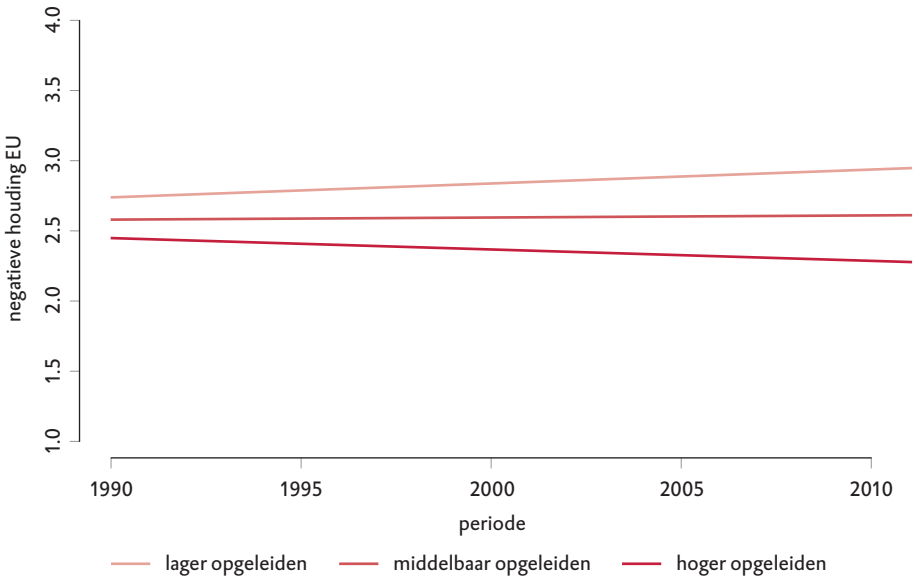

Bron: SOCON 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011

Politieke participatie

Het domein politieke participatie bestuderen we aan de hand van een tweetal indicatoren: stemintentie en lidmaatschap van een politieke partij. Wat betreft stemintentie blijkt dat hoger opgeleiden het vaakst aangeven te gaan stemmen bij nationale verkiezingen en lager opgeleiden het minst. De groep van middelbaar opgeleiden neemt een middenpositie in. In de loop van de tijd is de stemintentie bij hoger opgeleiden toegenomen, terwijl deze bij middelbaar opgeleiden juist is afgenomen (zie tabel 3.4). De kans om te gaan stemmen is voor lager opgeleiden onveranderd gebleven. Dit duidt erop dat het verschil tussen middelbaar en hoger opgeleiden is gegroeid, terwijl de afstand tussen middelbaar en lager opgeleiden is verkleind. Wat het laatste betreft geldt dus dat de middelbaar opgeleiden meer op de lager opgeleiden zijn gaan lijken.

Ook qua lidmaatschap van een politieke partij geldt dat de middelbaar opgeleiden een middenpositie innemen tussen de lager- en hoger opgeleiden, die het vaakst lid zijn van een politieke partij (zie figuur 3.6). Hoewel het lidmaatschap van een politieke partij al niet populair was – een minderheid van de burgers is slechts lid van een politieke partij – is het in de loop van de tijd voor alle drie de opleidingsgroepen (alleen maar verder) afgenomen. Deze daling is echter alleen significant

voor de middelbaar en hoger opgeleiden (zie tabel 3.4). Met name de afstand tussen middelbaar en lager opgeleiden is hierdoor afgenomen, waarbij de middelbaar opgeleiden opnieuw meer op de lager opgeleiden zijn gaan lijken.

Figuur 3.6 Trends in het lidmaatschap van een politieke partij per opleidingsgroep (kansverhoudingen)

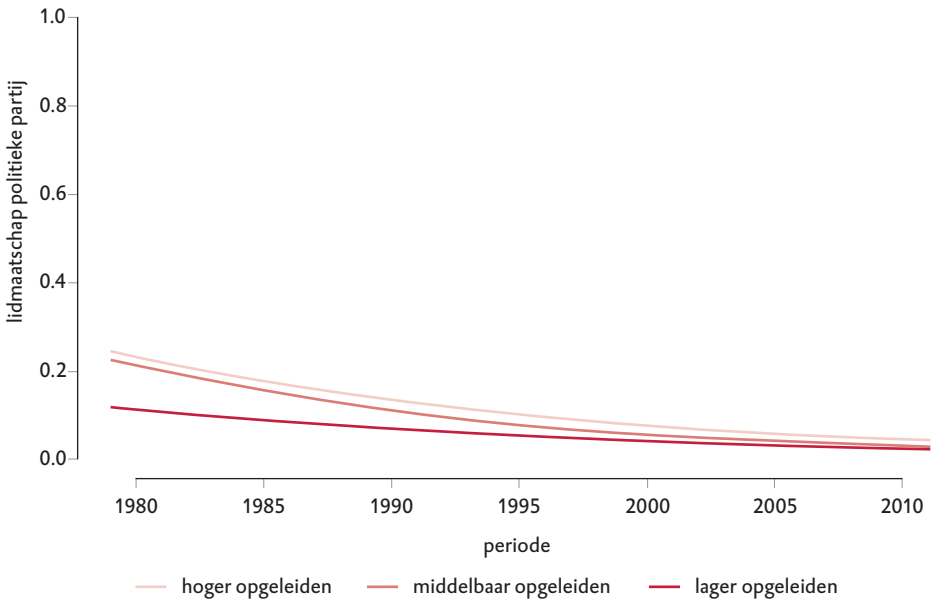

Bron: FNB 1998, 2000 en 2009; SOCON 1979, 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011

Al met al kunnen we concluderen dat op het domein politieke participatie de middelbaar opgeleiden (nog steeds) een middenpositie innemen, maar dat zij in de loop van de tijd meer verwant zijn geraakt met de lager opgeleiden. Bij de intentie om te gaan stemmen is het verschil tussen middelbaar en hoger opgeleiden zelfs groter geworden.

Gezondheid

Op het domein gezondheid, tot slot, onderscheiden we ook twee indicatoren: subjectief ervaren gezondheid en overgewicht. Hoger opgeleiden geven aan zich het gezondst te voelen, gevolgd door middelbaar opgeleiden. In de loop van de tijd is de subjectief ervaren gezondheid van de Nederlanders afgenomen. Dit geldt voor alle drie de opleidingsgroepen (zie tabel 3.4). De daling in de subjectief ervaren gezondheidssituatie onder de lager opgeleiden is significant sterker dan die onder de hoger opgeleiden. De groep middelbaar opgeleiden is qua trend niet afwijkend van beide andere opleidingsgroepen. De meerderheid van de lager opgeleiden heeft last van overgewicht. Bij de middelbaar en hoger opgeleiden daarentegen kampt

een minderheid met overgewicht. Wel is overgewicht in de voorbije decennia toegenomen. De stijging is overigens alleen significant bij de groep van middelbaar opgeleiden. Desondanks is de ontwikkeling in overgewicht tussen middelbaar opgeleiden enerzijds en lager- en hoger opgeleiden anderzijds niet significant verschillend. Wat betreft de gezondheid van Nederlanders kan worden geconcludeerd dat deze is verslechterd in de afgelopen decennia: de subjectief ervaren gezondheid is gedaald en overgewicht is toegenomen. Middelbaar opgeleiden nemen een middenpositie in qua gezondheid en hun positie ten opzichte van lager- en hoger opgeleiden is in de loop van de tijd niet veranderd.

3.4 CONCLUSIE

In de afgelopen jaren is er aanzienlijke aandacht geweest voor verschillen tussen hoger- en lager opgeleiden in de Nederlandse samenleving. De algemene conclusie die uit het onderzoek getrokken kan worden, luidt dat er een beduidende kloof is tussen beide opleidingsgroepen op tal van maatschappelijke domeinen, maar ook dat deze kloof niet noemenswaardig is veranderd in de afgelopen decennia. In deze bijdrage hebben we ons gericht op de groep van middelbaar opgeleiden. Als gevolg van veranderingen in de werkgelegenheidsstructuur op de Nederlandse arbeidsmarkt komen specifieke middenberoepen onder druk te staan. Ook lijken de lonen in het middensegment te stagneren. Dit heeft tot gevolg dat het rendement van een middelbare opleiding afneemt. De vraag naar werk voor middelbaar opgeleiden wordt kleiner en verdwijnt op termijn misschien zelfs helemaal.

De verwachting is dat de toegenomen werk- en inkomensonzekerheid voor middelbaar opgeleiden ook doorwerkt op andere maatschappelijke domeinen. In deze bijdrage is daarom de betekenis van een middelbare opleiding voor vier uiteenlopende maatschappelijke levensdomeinen (arbeidsmarkt, attitudes, politieke participatie en gezondheid) empirisch onderzocht. Meer concreet is bestudeerd hoe middelbaar opgeleiden zich (in de afgelopen dertig jaar zijn gaan) verhouden tot de lager- en hoger opgeleiden. Met dit brede beeld en langetermijnperspectief kunnen we een adequaat antwoord geven op de vraag of de middelbaar opgeleiden in Nederland inderdaad een maatschappelijke middengroep vormen die onder druk staat.

Uit de verrichte empirische analyse is gebleken dat middelbaar opgeleiden een duidelijk te onderscheiden groep zijn in de Nederlandse samenleving: ze nemen op alle onderzochte domeinen (en indicatoren) een middenpositie in tussen de lager- en hoger opgeleiden. Middelbaar opgeleiden hebben een betere arbeidsmarktpositie, zijn wat attitudes betreft progressiever, nemen meer deel aan de politiek en zijn gezonder dan lager opgeleiden. In vergelijking met hoger opgeleiden geldt precies het tegenovergestelde. Middelbaar opgeleiden vormen daarmee de ruggengraat van de samenleving.

In de afgelopen drie decennia is de maatschappelijke positie van middelbaar opgeleiden in het algemeen wel verslechterd en zijn ze steeds meer verwant geraakt aan de lager opgeleiden. Allereerst is de arbeidsmarktsituatie van middelbaar opgeleiden steeds kwetsbaarder geworden. Zo hebben middelbaar opgeleide vrouwen tegenwoordig minder vaak dan lager opgeleide vrouwen een baan van 32 uur of meer, en is de gemiddelde beroepsstatus het sterkst gedaald onder de middelbaar opgeleiden, waardoor zij in termen van beroepssucces steeds meer op de lager opgeleiden zijn gaan lijken. Ook wat betreft het domein attitudes zijn er enige aanwijzingen dat de relatieve positie van de middelbaar opgeleiden is veranderd. Zo zijn qua houding tegenover een traditionele opvoeding de lager opgeleiden steeds meer gaan lijken op de middelbaar opgeleiden en is er tegenwoordig geen verschil meer tussen beide opleidingsgroepen. En als het gaat om de houding tegenover etnische minderheden en de Europese Unie, dan zijn de middelbaar opgeleiden in de loop van de tijd sterker intolerant geworden dan de hoger opgeleiden. Daarnaast concluderen we dat op het domein politieke participatie de middelbaar opgeleiden in de loop van de tijd steeds meer verwant zijn geraakt aan de lager opgeleiden. Bij de intentie om te gaan stemmen is het verschil tussen middelbaar en hoger opgeleiden zelfs groter geworden. Alleen met betrekking tot het domein gezondheid is de positie van middelbaar opgeleiden in vergelijking met die van lager- en hoger opgeleiden niet veranderd in de loop van de tijd.

Het feit dat de middelbaar opgeleiden steeds meer op de lager opgeleiden zijn gaan lijken, bevestigt voorzichtig het beeld van een 'kopvoeter-maatschappij', zoals dat recentelijk door minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en vicepremier Lodewijk Asscher is geschetst. Het zou kunnen bijdragen aan een sterkere polarisatie van hoger opgeleiden tegenover de rest. Maar tegelijkertijd kan het wellicht helpen wat meer tegenwicht te bieden aan de dominantie van de hoger opgeleiden in de Nederlandse samenleving (Dekker et al. 2015). Welke kant het uiteindelijk opgaat en wat de consequenties daarvan zullen zijn voor de mate van sociale cohesie in de Nederlandse samenleving als de middelbaar opgeleiden niet meer het cement vormen dat de verschillende groepen bijeenhoudt, blijft vooralsnog een open vraag.

LITERATUUR

Beer, P. de (2015) 'Staat de middenklasse onder druk?', *Beleid en Maatschappij* 42: 146-155.

Bovens, M. en A. Wille (2011) *Diploma-democratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie,* Amsterdam: Bert Bakker.

Dekker, P., R. van Dijk, P. van Houwelingen, W. Mensink en Y.R. van Dijk (2015) *Burgerperspectieven 2015-4,* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Gallie, D. en S. Paugam (2000) (red.) *Welfare regimes and the experience of unemployment in Europe,* Oxford: Oxford University Press.

Ganzeboom, H.B.G., P.M. de Graaf en D. Treiman (1992) 'A standard international socio-economic index of occupational status', *Social Science Research* 21: 1-56.

Goos, M., A. Manning en A. Salomons (2014) 'Explaining job polarization: Routine-biased technological change and offshoring', *American Economic Review* 104: 2509-2526.

Graaf, P.M. de en M.H.J. Wolbers (2015) 'Onderwijs als scheidslijn op de Nederlandse arbeidsmarkt, 1993-2011', *Mens & Maatschappij* 90: 321-342.

Lange, M. de, J. Tolsma en M.H. J. Wolbers (red.) (2015) *Opleiding als sociale scheidslijn. Een nieuw perspectief op een oude kloof* , Antwerpen/Apeldoorn: Garant.

SCP/WRR (2014) *Gescheiden werelden,* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/ Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid.

Thijssen, L. en M.H.J. Wolbers (2014) 'Intergenerationele sociale daling in Nederland', *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 30:260-280.

Tolsma, J. en M.H.J. Wolbers (2010) *Naar een open samenleving? Recente ontwikkelingen in sociale stijging en daling in Nederland,* Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.

Weel, B. ter (2012) *Loonongelijkheid in Nederland stijgt. Vraag naar hoger opgeleiden stijgt verder; banen in het midden onder druk,* CPB Policy brief nr. 6, Den Haag: Centraal Planbureau.

Werfhorst, H. van de (red.) (2015) *Een kloof van alle tijden. Verschillen tussen lager en hoger opgeleiden in werk, cultuur en politiek,* Amsterdam: Amsterdam University Press.

BIJLAGE OPERATIONALISERING VAN DE GEBRUIKTE INDICATOREN

De indicator *arbeidsmarktdeelname* is dichotoom en onderscheidt mensen die werkzaam zijn in een betaalde baan voor ten minste 12 uur per week en mensen die niet deelnemen op de arbeidsmarkt. Deze laatste groep vormt de referentiecategorie en bestaat uit werklozen (ofwel, mensen die 0 tot maximaal 11 uur per week werken in een betaalde baan en werkzoekend zijn) en mensen die niet tot de beroepsbevolking behoren, omdat zij geen betaalde arbeid verrichten en niet op zoek zijn naar een betaalde baan (bijvoorbeeld uitkeringsgerechtigden, huismannen en -vrouwen en vervroegd gepensioneerden). We bestuderen dus de kans dat iemand deelneemt op de arbeidsmarkt (voor minimaal 12 uur per week). Er zijn alleen mensen geselecteerd van maximaal 64 jaar oud, omdat men bij het bereiken van de leeftijd van 65 jaar pensioengerechtigd is en doorgaans niet meer deelneemt op de arbeidsmarkt. *Arbeidsmarktdeelname* is gemeten in SOCON 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011 en FNB 1992, 1998, 2000, 2003 en 2009. In SOCON 1985 ligt de grens tussen werkzaamheid en werkloosheid echter bij 15 in plaats van 12 uur per week vanwege een afwijkende codering.

De indicator *aantal werkuren* is dichotoom en heeft alleen betrekking op mensen die deelnemen op de arbeidsmarkt, ofwel een betaalde baan hebben voor ten minste 12 uur per week. Deze indicator onderscheidt mensen die minimaal 32 uur per week werken en mensen met een baan voor minimaal 12 en maximaal 31 uur per week. De eerste groep vormt de referentiecategorie. We bestuderen dus de kans dat iemand een aanstelling heeft van minimaal 32 uur per week. Er zijn alleen mensen geselecteerd van maximaal 64 jaar oud, omdat men bij het bereiken van de leeftijd van 65 jaar pensioengerechtigd is en doorgaans niet meer deelneemt op de arbeidsmarkt. *Aantal werkuren* is gemeten in SOCON 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011 en FNB 1992, 1998, 2000, 2003 en 2009. In SOCON 1985 ligt de urengrens echter niet bij 32 maar bij 31 uur per week en wordt een ondergrens van minimaal 16 uur per week gehanteerd, vanwege een afwijkende codering.

De indicator *huidige beroepsstatus* is lineair en heeft net als het aantal werkuren alleen betrekking op mensen die deelnemen op de arbeidsmarkt, ofwel een betaalde baan hebben voor ten minste 12 uur per week. *Beroepsstatus* wordt gemeten volgens de *International Socio-Economic Index of Occupational Status*, afgekort als ISEI (Ganzeboom et al. 1992). Deze index deelt beroepen in naar hoogte op een schaal van 16 tot 90 en is gebaseerd op het opleidingsniveau dat benodigd is voor het uitoefenen van een bepaald beroep en op het inkomen dat ermee wordt gegenereerd. Onderaan op deze schaal bevinden zich landbouwknechten en schoonmaakhulpen; bovenaan bevinden zich rechters. Er zijn enkel mensen geselecteerd van maximaal 64 jaar oud, omdat men bij het bereiken van de leeftijd van

65 jaar pensioengerechtigd is en doorgaans niet meer deelneemt op de arbeidsmarkt. *Huidige beroepsstatus* is gemeten in SOCON 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011 en FNB 1992, 1998, 2000, 2003 en 2009.

De indicator *houding tegenover een traditionele opvoeding* wordt gemeten aan de hand van de volgende stelling: "Een vrouw is geschikter om kleine kinderen op te voeden dan een man". Respondenten konden aangeven in hoeverre zij het eens waren met deze uitspraak op een schaal van 'helemaal mee eens' (5) tot 'helemaal niet mee eens' (1). De antwoordcategorieën zijn zo gecodeerd dat een hogere score meer bevestiging voor deze stelling weergeeft, en dus een meer traditionele houding meet. *Houding tegenover een traditionele opvoeding* is gemeten in SOCON 1979, 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011.

De indicator *houding tegenover overheidsmaatregelen* is dichotoom en wordt gemeten door middel van de vraag in hoeverre men ervoor of ertegen is dat de overheid ingrijpende maatregelen neemt om bijvoorbeeld verschillen in inkomens te verkleinen. Respondenten konden aangeven voor of tegen te zijn, of geen mening te hebben. De groep respondenten die afkeurend of neutraal antwoordden, zijn samengenomen en vormen de referentiecategorie. We bestuderen dus de kans dat iemand voorstander is van overheidsingrijpen. *Houding tegenover overheidsmaatregelen* is gemeten in SOCON 1979, 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011.

De indicator *houding tegenover etnische minderheden* is lineair en wordt gemeten aan de hand van de volgende stelling: "Het komt nog eens zo ver dat Nederlanders ontslagen worden om etnische minderheden aan te nemen". Deze stelling geeft als het ware economische dreiging weer die autochtonen voelen door de aanwezigheid van allochtonen. Respondenten konden aangeven in hoeverre zij het eens waren met deze stelling, van 'helemaal mee eens' (5) tot 'helemaal niet mee eens' (1). *Houding tegenover etnische minderheden* is gemeten in SOCON 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011.

De indicator *autoritarisme* is lineair en wordt berekend door de gemiddelde score te berekenen van de volgende drie stellingen: (1) "Wat we nodig hebben zijn minder wetten en instellingen en meer moedige, onvermoeibare en trouwe leiders waar het volk vertrouwen in kan hebben."; (2) "Onze sociale problemen zouden grotendeels zijn opgelost, als we ons op de een of andere manier konden ontdoen van immorele, oneerlijke en zwakbegaafde mensen."; (3) "Er zijn twee soorten mensen: sterken en zwakken". Respondenten konden aangeven in hoeverre zij het hier 'helemaal mee eens' (5) tot 'helemaal niet mee eens' (1) waren. *Autoritarisme* is gemeten in SOCON 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011.

De indicator *houding tegenover de Europese Unie* is lineair en wordt gemeten aan de hand van de volgende stelling: "De Europese Unie (EU) vormt een bedreiging voor de Nederlandse cultuur". Respondenten konden aangeven in hoeverre zij het 'helemaal eens' (5) tot 'helemaal niet eens' (1) met deze stelling waren. *Houding tegenover de Europese Unie* is gemeten in SOCON 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011.

De indicator *stemintentie* is dichotoom en wordt gemeten aan de hand van de vraag op welke landelijke politieke partij men zou gaan stemmen als er vandaag Tweede Kamerverkiezingen werden gehouden. Respondenten konden kiezen uit de verschillende op dat moment bestaande politieke partijen of aangeven niet te gaan stemmen. Indien men aangaf op welke politieke partij men zou stemmen, wordt dit beschouwd als intentie om te gaan stemmen. Gaf men aan niet te gaan stemmen, dan wordt dit beschouwd als een gebrek aan stemintentie. Deze laatste groep vormt de referentiecategorie. We bestuderen dus de kans dat iemand de intentie heeft om te gaan stemmen en niet het daadwerkelijke stemgedrag. *Stemintentie* is gemeten in SOCON 1979, 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011 en FNB 1992, 1998, 2000, 2003 en 2009.

De indicator *lidmaatschap politieke partij* is dichotoom en wordt gemeten aan de hand van de vraag of men lid is van een politieke partij. Respondenten konden hier bevestigend of ontkennend op antwoorden. De groep die aangaf geen lid te zijn van een politieke partij, vormt de referentiecategorie. We bestuderen dus de kans dat iemand lid is van een politieke partij. *Lidmaatschap politieke partij* is gemeten in SOCON 1979, 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011 en FNB 1998, 2000 en 2009.

De indicator *subjectieve algemene gezondheid* is lineair en wordt gemeten aan de hand van de vraag wat men, in het algemeen, van zijn of haar gezondheid vindt. Respondenten konden op deze vraag antwoorden dat zij hun gezondheid 'uitstekend', 'zeer goed', 'goed', 'matig', of 'slecht' vonden. Gezondheid is vervolgens gecodeerd als een oplopende schaal van 1 tot 5, waarbij een hogere waarde een betere gezondheid weergeeft. *Subjectieve algemene gezondheid* is gemeten in SOCON 2005 en 2011 en FNB 2000, 2003 en 2009.

De indicator *overgewicht* is dichotoom en wordt gemeten aan de hand van de *Body Mass Index* (BMI) van respondenten. De BMI is een wijdverspreid diagnostisch instrument om gewichtsproblematiek in kaart te brengen. Hoe hoger de BMI, hoe meer risico op gezondheidsproblemen een individu heeft. Het vormt daarmee een meer objectieve indicator voor gezondheidsverschillen dan de subjectieve inschatting van gezondheid. De BMI wordt berekend door het gewicht (in kilogram) te delen door de lengte (in meter) in het kwadraat, wat een continue schaal oplevert. Zowel gewicht als lengte is gerapporteerd door de respondent zelf. Bij individuen met een BMI van boven de 25 is sprake van overgewicht, individuen met een BMI

tot 25 vormen de referentiecategorie. We bestuderen dus de kans dat iemand overgewicht heeft. *Overgewicht* is gemeten in SOCON 2005 en 2011 en FNB 2000, 2003 en 2009.

4 POLARISEERT DE BEROEPSHIËRARCHIE EN VERDWIJNT DE MIDDENKLASSE?

Harry B.G. Ganzeboom

4.1 INLEIDING

Er zijn in de onderzoeksliteratuur verschillende ideeën in omloop over de ontwikkeling van de beroepenstructuur, en meer in het bijzonder van de middenberoepen, in geavanceerde westerse economieën. Volgens de tot voor kort dominante *Skill-Biased Technological Change*-theorie verdwijnen er door technologische ontwikkelingen veel laaggeschoolde banen, terwijl er veel hooggekwalificeerde werkgelegenheid bijkomt (Autor en Katz 1999). Sociologen spreken in dezen wel van de *professionaliseringtendens* op de arbeidsmarkt: er komen steeds meer banen voor hooggeschoolden en steeds minder banen voor laaggeschoolden (Hamnett 2003; Van der Waal 2010). Meer recent wordt echter gewezen op economische en technologische ontwikkelingen die tot een *polarisatie* van de beroepenstructuur zouden leiden. Door automatisering zouden veel middenberoepen zoals routinematige kantoorfuncties verdwijnen, terwijl door het proces van mondialisering en het verplaatsen van hele industrietakken naar lagelonenlanden ook veel geschoolde industriearbeid verloren gaat. Daar staat tegenover dat zowel de vraag naar hooggeschoolde arbeid (bijvoorbeeld beroepen die te maken hebben met informatietechnologie of de financiële dienstverlening) als de vraag naar laaggeschoolde arbeid (met name laaggeschoolde dienstverlening in de zorg, bewaking of schoonmaak en eenvoudige functies in winkels en de horeca) sterk is toegenomen. Het resultaat van dit alles zou zijn: groei aan zowel de bovenkant als aan de onderkant van de arbeidsmarkt, terwijl het middensegment van de beroepenstructuur (in absolute dan wel relatieve termen) krimpt. Deze gepolariseerde beroepenstructuur wordt wel voorgesteld als een zandlopermodel: veel beroepen aan de bovenkant én aan de onderkant, maar steeds minder in het midden.

De polarisatie van de beroepenstructuur zou vooral typerend zijn voor *global cities* zoals Londen en New York (Sassen 2000) en meer algemeen voor de Angelsaksische wereld (Verenigde Staten, Verenigd Koninkrijk). Goos et al. (2009) toonden echter aan dat in heel West-Europa, en ook in Nederland, sprake is van wat zij *job polarization* noemen. Zij keken hierbij naar de ontwikkeling van het aantal goed- en minder goedbetaalde banen in diverse Europese landen. Ze vonden dat het aandeel van de negen hoogst betaalde beroepen tussen 1993 en 2006 met 6 procentpunten is gegroeid en het aandeel van de vier laagst betaalde beroepen met 1,5 procentpunt. In dezelfde periode daalde de werkgelegenheid in het middensegment met 8 procentpunten. In Nederland steeg het aandeel van zowel de hoogst als de laagst betaalde banen met ruim 2 procentpunten, terwijl het aandeel banen in het

middensegment *(middling occupations)* met krap 5 procentpunt daalde (Goos et al. 2009: 59, 61). Door Goos et al. (2014) is deze analyse doorgetrokken tot 2010, met dezelfde resultaten.

Er kunnen echter verschillende kanttekeningen bij de analyses van Goos et al. geplaatst worden. Ten eerste lijkt hun opsomming van typen beroepen niet volledig. Ze spreken van 21 2-digit ISCO-88 beroepsgroepen (dit wordt hierna uitgelegd), maar deze beroepenclassificatie telt in feite 28 van zulke beroepsgroepen. Diverse beroepsgroepen ontbreken dus in hun analyses, waaronder openbaar bestuur (1100), onderwijsgevenden (2300) en alle agrarische beroepen (6100, 6200, 9200). Vooral dit laatste is opvallend. Immers, een consistente trend in de beroepenverdeling in de afgelopen eeuw is dat er steeds minder boeren en landarbeiders zijn. Aangezien agrarische beroepen in doorsnee onder in de beroepen- en inkomenshiërarchie gesitueerd zijn, zou dit het beeld van 'groei onderin' behoorlijk kunnen veranderen.

Ten tweede is de samenstelling van de categorie *middling occupations* heterogeen. Dit middensegment bevat zowel industriebanen als dienstenbanen. Het overgrote deel van het afnemende midden lijkt veroorzaakt te worden door het wegvallen van veel fabrieksarbeid, maar dat is niet wat doorgaans onder 'middenklassenberoepen' wordt verstaan.

Ten derde gaan Goos et al. voorbij aan de vraag of er wellicht vertekeningen optreden door de groei van parttime werk en de toestroom van vrouwen op de arbeidsmarkt. Het aantal werkers in de laagbetaalde persoonlijke dienstverlening neemt toe, maar geldt dit ook voor de totale werkgelegenheid in deze en vergelijkbare sectoren? Zijn het niet veelal parttime banen die door vrouwen bezet worden die eerder niet participeerden in de arbeidsmarkt? De juiste vergelijking is dan niet met de beroepen- en inkomensverdeling van arbeidsparticipanten op een eerder tijdstip, maar met verdeling waarin ook niet-participerenden zijn meegerekend.

Een vierde en meer fundamenteel probleem van de analyse van Goos et al. is dat zij de beroepen (hoog, midden, laag) uitsluitend indelen aan de hand van het inkomen dat men ermee kan verdienen. Dat is typerend voor hoe economen naar beroepen kijken: enkel als middel om inkomen te verwerven. Voor sociologen zijn beroepen niet alleen economische grootheden, maar ook sociale eenheden. Beroepen zijn voor sociologen van oudsher het instrument bij uitstek om de hiërarchie van de samenleving (de 'sociale ladder') te bestuderen. Dit perspectief op beroepen is te danken aan de spilfunctie die beroepen in meerdere maatschappelijke verdelingsprocessen innemen en die veel verder gaat dan alleen de inkomensverdeling. Beroepen vormen niet alleen de verbinding tussen kennisongelijkheid (opleidingsverdeling) en economische ongelijkheid (inkomensverdeling), maar ook de manier waarop leden van een samenleving elkaar kennen en waarderen. Groeps-

vorming binnen de maatschappelijke hiërarchie vindt niet plaats op basis van opleiding of inkomen, maar juist op basis van beroep. Er bestaan geen belangenverenigingen van hoger of lager opgeleiden, of van hogere en lagere inkomensgroepen, maar wel beroepsverenigingen en vakbonden. Voor sociologen zijn beroepen niet alleen verbonden met werkgelegenheid en inkomens, maar ook met sociale waardering. Economische en sociale waardering van beroepen gaan lang niet altijd gelijk op. Men kan gemakkelijk voorbeelden bedenken van goedverdienende beroepen die weinig maatschappelijk respect oproepen. Omgekeerd zijn er respectabele beroepen die helemaal niet goed verdienen. Veel typische 'vrouwenberoepen' zijn hiervan een voorbeeld. Het is sociaal heel respectabel om leerkracht, verpleegkundige of bejaardenverzorger te zijn, maar voor het geld moet je het niet gaan doen.

Sociologen hebben verschillende manieren ontwikkeld om beroepen met elkaar te vergelijken en de hiërarchie van beroepen te bepalen. Dat gebeurt op drie manieren. De eerste manier is om beroepen te schalen via hun sociaal-economische status, wat nog het meest verwant is met het economisch perspectief waarin een beroep als inkomensbron wordt gezien. De in de sociologie ontwikkelde sociaal-economische index [SEI] van beroepsstatus (Duncan 1961) kijkt echter niet alleen naar het verkregen inkomen om de positie van beroepen te bepalen, maar ook naar het (vereiste) opleidingsniveau. Niet de verdiencapaciteit van beroepen is het uitgangspunt, maar hoe beroepen investeringen (opleiding) vertalen in opbrengsten (inkomen) (Ganzeboom, De Graaf en Treiman 1992; Ganzeboom en Treiman 1996). In vergelijking met een pure inkomenschaling levert dit een belangrijk verschillend beeld op, omdat de samenhang tussen opleiding en inkomen, geaggregeerd naar beroep, verre van perfect is (Ganzeboom en Treiman 1996).

Een tweede manier om een rangorde van beroepen te bepalen is via het beroepsprestige. Prestige betreft de maatschappelijke waardering voor beroepen uitgedrukt in subjectieve oordelen. Het gaat hier dus niet om objectieve kenmerken van beroepsbeoefenaren, maar wat we met zijn allen van hen vinden. Nederland kent een ver teruggaande onderzoekstraditie van onderzoek naar beroepsprestige, uitmondend in zogenoemde beroepsprestigeladders van 1954 en 1983, die in een aantal leerboeken sociologie staan afgedrukt (Ultee, Arts en Flap 1996). Respondenten werd daarbij gevraagd om beroepen te beoordelen via een projectieve vraag ("Het gaat er niet om wat u er persoonlijk van vindt, maar hoe u denkt dat in de samenleving tegen dit beroep wordt aangekeken"). Recente metingen ontbreken echter helaas in Nederland. De recentste internationale beroepsprestigeladder is van Treiman (1977) en die wordt ook nog steeds veel gebruikt. Dit wordt mede gerechtvaardigd op basis van de 'Treiman-constante': uit Treimans grootschalige vergelijkende onderzoek blijkt dat de rangorde van beroepen naar prestige zowel internationaal als historisch zeer weinig fluctuaties vertoont (Hout en Diprete 2006).

Een derde manier om de sociale hiërarchie van beroepen te bepalen – die in het recente onderzoek weer aan terrein wint – is die van de sociale afstand tussen beroepsbeoefenaren zoals blijkend uit vriendschappen of huwelijken tussen personen met een gelijk(waardig) beroep (bv. Chan en Goldthorpe 2007). Door hun keuze van sociale of intieme partners brengen leden van de samenleving tot uitdrukking wie ze als sociaal (on)gelijke beschouwen. Dit wordt (de mate van) homogamie genoemd en kan worden uitgedrukt in een sociale-afstandschaal (vgl. Bakker 1992; Kraaykamp, van Eijck en Ultee 2007; Meraviglia et al. 2016). Behalve aan homogamie, kan de sociale afstand tussen beroepen ook worden afgelezen aan intergenerationele patronen van sociale reproductie en sociale mobiliteit. Ouders en kinderen lijken wat betreft beroepsniveau in zekere mate op elkaar. Naast strikte immobiliteit (mannen en vrouwen in hetzelfde beroep als hun ouders) is er vaak geringe mobiliteitsafstand: kinderen bereiken een beroepsniveau dat vrij dicht bij dat van hun ouders ligt. Omgekeerd kan men uit de mobiliteitspatronen de sociale afstand tussen beroepen bepalen.

De drie sociologische manieren om de sociale rangorde van beroepen te bepalen (via een sociaal-economische index, het beroepsprestige of de sociale afstand) blijken qua uitkomsten sterk verwant, maar zijn niet identiek, wat soms tot interpretatieproblemen leidt. Kijkt men bijvoorbeeld naar de beroepen van ouders en kinderen (intergenerationele mobiliteit), dan lijken die wat betreft SEI meer op elkaar dan wat betreft beroepsprestige. Maar wat zegt dit nu precies? Betekent dit dat beroepsprestige een onbetrouwbare meting is van de 'echte' rangorde van beroepen of is de SEI een ge*bias*de meting daarvan? Juist zulke verschillende uitkomsten in de evaluaties van prestige en sociaal-economische schaling is een van de redenen waarom de sociale-afstandsbenadering aan populariteit wint. Sociale-afstandschalingen zijn direct ontleend aan sociale relaties en berusten op gedragskeuzes van leden van de samenleving en niet op subjectieve oordelen (Meraviglia et al. 2016). Ze lijken daarom tamelijk effectief om juist niet-economische dimensies van de beroepenhiërarchie in kaart te brengen.

Doel van de analyses in dit hoofdstuk is om de trends in de beroepenstructuur in Nederland op middellange termijn (ca. 45 jaar) te bestuderen. Welke beroepsgroepen zijn de afgelopen decennia qua omvang gegroeid en welke zijn afgenomen? Om iets te kunnen zeggen over de veranderende beroepenhiërarchie in termen van professionalisering of polarisatie is het echter nodig om een rangorde van beroepen te bepalen. Wat zijn hoge, lage en middenberoepen? En op basis waarvan bepalen we dat? We kiezen hier niet voor de ene of de andere bovenstaande manieren om de beroepenhiërarchie vast te stellen, maar brengen de rangorde van beroepen in kaart op basis van vijf verschillende indicatoren, die samenhangen met de drie aangegeven perspectieven: opleidingsniveau, inkomen (tezamen het sociaal-economisch perspectief), beroepsprestige (vastgesteld middels subjectieve zelfplaatsing), homogamie en sociale herkomst (tezamen het sociale-afstandsperspectief).

De opbouw van dit hoofdstuk is als volgt. We gaan hierna eerst in op de gebruikte data en de in de analyse gehanteerde methoden (onder 2). Daarna bespreken we de uitkomsten van de analyse in termen van veranderingen in de Nederlandse beroepenstructuur in de afgelopen decennia (onder 3) en de verschillende manieren waarop de beroepenstructuur geschaald kan worden (middels de genoemde vijf indicatoren) (onder 4). Vervolgens onderzoeken we in welke mate de schalingen van beroepen in Nederland als stabiel kunnen worden beschouwd en of de Treiman-constante werkelijk opgaat. Ten slotte beantwoorden we de vraag of de Nederlandse beroepenstructuur polariseert en de middenklasse aan het verdwijnen is (onder 5).

4.2 DE GEBRUIKTE DATA EN METHODEN

We analyseren hiertoe gegevens uit de *International Stratification and Mobility File* [ISMF] (Ganzeboom en Treiman 2016). De ISMF brengt gegevens bijeen uit eerder gehouden onderzoek naar sociale mobiliteit: de gegevens zijn afkomstig uit surveys, die met elkaar gemeen hebben dat ze minimaal een indicatie van vaders beroep (zoals gerapporteerd door de respondent), en opleiding en beroep van respondent (mannen en vrouwen) bevatten. Vaak is ook het beroep van de partner meegenomen. Indien in het oorspronkelijke bestand aanwezig, zijn ook inkomensgegevens in de ISMF opgenomen: huishoudinkomen en persoonlijke inkomen met het aantal gewerkte uren.

De ISMF is internationaal en samengesteld uit meer dan 700 bestanden (data van afzonderlijke surveys) over ruim 50 landen (ca. 2,5 miljoen cases). Nederland is hierin goed vertegenwoordigd met 73 bestanden, die verzameld zijn tussen 1970 en 2014, met in totaal ruim 201.000 cases. Het oudste Nederlandse bestand is het in 1958 uitgevoerde 'Riskante gewoonten'-onderzoek van Gadourek (1963) en het loopt momenteel door tot en met gegevens van het *International Social Survey Programme* uit 2014 (ISSP-2014). Uit 2014 zijn ook het SCP onderzoek 'Verschil in Nederland 2014' (Vrooman et al. 2014) en de recentste aflevering van de *European Social Survey* in ISMF opgenomen. Hier worden alleen Nederlandse bestanden gebruikt van surveys van na 1970 (in totaal 69 bestanden). Ze bevatten gegevens over 66.163 mannen en 66.174 vrouwen. We groeperen deze bestanden in vier periodes:

1970-1990	23 studies	N=31570
1991-2000	23 studies	N=38883
2001-2008	12 studies	N=32231
2009-2014	11 studies	N=29658

De ratio achter deze indeling is dat we zo op ongeveer een gelijk aantal respondenten (N) per periode uitkomen, wat het gemakkelijker maakt om gegevens tussen de perioden te vergelijken, omdat ze ongeveer dezelfde steekproefbetrouwbaarheid hebben. We moeten er bij deze indeling wel rekening mee houden dat de tussenliggende perioden ongelijk van lengte zijn: respectievelijk gemiddeld 15, 8 en 6 jaar.

Beroepenclassificatie

De centrale variabele is uiteraard de beroepsklasse van respondenten. De beroepsgegevens zijn geharmoniseerd met behulp van de *International Standard Classification of Occupations* (ISCO-88). De ISCO is een zeer gedetailleerde (viercijferige) indeling van beroepen in hoofdgroepen en ondergroepen. In de meeste ISMF surveys is over de beroepsbeoefenaren ook een *status-in-employment* indicator opgenomen, waarmee in beeld wordt gebracht of iemand binnen een beroep leidinggevend en/of als zelfstandige (in eigen bedrijf) werkzaam is. Voor de analyse is de informatie over het beroep en *status-in-employment* als eerste stap geaggregeerd in een *mini-klassen*-systeem: een samenvatting in 21 groepen, die niet alleen rechtdoet aan de hoofdgroepen van ISCO, zoals die ook in het onderzoek van Goos et al. zijn gebruikt (maar dan wel allemaal), maar ook aan de verschillen die status-in-employment, in het bijzonder beroepsuitoefening in eigen bedrijf (als eigenaar-werkgever) en als zelfstandige (zonder personeel).

Deze mini-klassen zijn opgebouwd als een verfijning van de bekende typologie van beroepsklassen van Erikson, Goldthorpe en Portocarero (1979), de zogenoemde EGP-categorieën, die de afgelopen decennia in de sociologie een standaardindeling is geworden. Deze typologie vindt zijn oorsprong in het werk van de Britse socioloog John Goldthorpe (1980), die in zijn onderzoek naar sociale mobiliteit in Engeland een onderscheid maakte tussen zeven beroepsklassen. Kenmerkend voor Goldthorpes benadering is dat deze indeling niet alleen de beroepstaken in het oog houdt, maar ook kijkt naar zelfstandige bedrijfsvoering (al dan niet met personeel) en leidinggevende posities. Goldthorpe (1980) onderscheidde de volgende beroepsklassen:

I – Hogere leidinggevenden, professionals en eigenaren
II – Middelbare professionals, managers en eigenaren
III – Routinematige dienstenberoepen (administratief, verkoop, zorg, etc.)
IV – Kleine werkgevers, zelfstandigen en boeren
V – Supervisoren handarbeid ('voormannen') en hooggeschoolde handarbeid
VI – Geschoolde handarbeiders
VII – Half- en ongeschoolde handarbeiders, landarbeiders

Deze typologie van beroepsklassen is in de loop van de jaren veel gebruikt in sociologisch onderzoek, waarbij steeds verdere verfijningen van de oorspronkelijke klassen zijn aangebracht, om te beginnen door Erikson, Goldthorpe en Portocarero (1979) zelf in hun drielandenstudie. Anders dan in Engeland, bleken in Zweden en Frankrijk boeren een belangrijke beroepsklasse, en zo ontstonden klasse IV-c (zelfstandige boeren) en VII-b (landarbeiders). Bij de andere 'kleine eigenaren' werd een onderscheid gemaakt tussen kleine ondernemers met personeel (IV-a) en zelfstandigen zonder personeel (IV-b). Vervolgens werd categorie III routinematige dienstenberoepen uitgelegd in kantoorpersoneel (III-a) en winkelpersoneel en verzorgenden (III-b). De Nederlandse sociologe Güveli stelde ten slotte voor om ook in de categorieën I en II een onderscheid te maken, namelijk tussen managers (I-a en II-a) en professionals (I-b en II-b). Daarmee komen we uit op 13 beroepsklassen (Güveli et al. 2012).

Om tot een zo gedetailleerd mogelijke en sociologisch relevante voorstelling van de beroepenverdeling te komen verfijnen we dit 13-ledige EGP beroepsklassenschema verder. Hoewel we Goldthorpes benamingen hier niet volgen, houden we wel vast aan zijn romeinse nummering, omdat deze algemeen gebruikt worden in dit hoofdstuk. Tabel 4.5 (in de bijlage bij dit hoofdstuk) geeft weer hoe we de beroepen op basis van de ISCO-beroepsgroep, zelfstandigheid en aantal ondergeschikten hebben onderverdeeld in 21 beroepsklassen ('miniklassen') en welke beroepen daarbij als voorbeeld worden ingedeeld.

Vervolgens worden aan deze 21 miniklassen scores toegekend op basis van (A) sociaal-economische index (opleiding en inkomen), (B) prestige volgens zelfbeoordeling, (C) sociale afstand op basis van homogamie- en intergenerationele mobiliteitskansen. De opdeling van de door de ISMF bestreken periode van 45 jaar in vier periodes wordt gebruikt om vast te stellen of veranderingen in waardering van beroepen zijn opgetreden of de waardering hetzelfde is gebleven. Ten slotte wordt de historische ontwikkeling in de beroepenverdeling geanalyseerd door de trends in het gemiddelde en de spreiding van de aldus geschaalde beroepenverdeling te berekenen.

Opleidingsniveau

Een eerste relevante variabele voor de schaling van de beroepen is het opleidingsniveau van de beroepsbeoefenaren. Opleidingen zijn in de bronbestanden van de ISMF op heel verschillende wijzen gemeten. Ook in de Nederlandse IMSF-data worden verschillende metingen van opleidingen gebruikt. Soms wordt uitgegaan van een driedeling (laag, midden, hoog), soms worden tien of meer opleidingsniveaus onderscheiden. In de ISMF worden gegevens over opleidingsniveaus geharmoniseerd door uit te gaan van de nominale duur van de opleiding. Zo wordt aan

basisonderwijs de waarde 6 toegekend, aan vwo de waarde 12, aan hbo de waarde 15 en aan wo de waarde 17. Deze waarden geven aan in hoeveel jaren je een kwalificatie in principe kunt behalen (ook al doen sommigen daar langer over).

Inkomen

Een volgende variabele om de beroepsklassen te schalen betreft (persoonlijke) inkomens. Gegevens hierover zijn helaas slechts in de helft van alle ISMF-bestanden opgenomen. Daarbij is er een variëteit in inkomensdefinitie (netto/ bruto; overdracht of arbeid), valuta (guldens en euro's), betaalperioden (maand, jaar en gedifferentieerd). Dit betekent dat als we naar de inkomens van beroepen kijken, we van veel minder data gebruik kunnen maken (en dus meer steekproefonbetrouwbaarheid hebben), maar ook dat er enige meetonbetrouwbaarheid zal optreden. De beschikbare inkomensgegevens zijn vergelijkbaar gemaakt via logaritmische transformatie binnen elk bronbestand. Op deze manier zijn de inkomensverdelingen tussen verschillende jaren te vergelijken (en worden kwesties als valuta en betaalperiode irrelevant), omdat we naar verhoudingen tussen inkomens kijken. Het gemiddelde van de loginkomens geeft aan in hoeverre de piek van inkomensverdeling naar links ligt – de scheefheid van de verdeling. Belangrijker is de standaarddeviatie van de loginkomens: die geeft aan hoe ver iedereen gemiddeld van het gemiddelde in een survey af ligt, een goede indicator voor de inkomensongelijkheid.

Beroepsprestige

Zoals gezegd, ontbreekt het in Nederland aan een recente meting van beroepsprestige – deze lacune was ook voor deze rapportage niet op te vullen. Als alternatief hebben we ervoor gekozen om beroepsgegevens te koppelen aan de uitkomsten van de ISSP *top-bottom*-vraag, waarin respondenten wordt gevraagd zichzelf (eigenlijk: hun huishouden) in te delen naar hun plaats op de sociale ladder. Door deze gegevens te koppelen aan de beroepsgegevens van de respondenten en hun partner (ook de beroepsgegevens van de partner zijn bij deze analyse betrokken), kunnen we toch een subjectieve beoordeling in onze analyse inbrengen. We moeten wat betreft interpretatie wel enig voorbehoud maken. Hoewel het bij de *top-bottom*-vraag ook om een subjectieve plaatsing gaat, verschilt het van prestigeonderzoek, doordat daarin doorgaans projectieve vragen worden gesteld, terwijl het bij de top-bottom-vraag juist om de eigen positie gaat. Een tweede nadeel is dat de *top-bottom*-vraag nog niet zo lang wordt gesteld in de ISSP, zodat we geen historische verschuivingen in waardering van beroepen in beeld kunnen brengen (al blijkt uit de uitkomsten dat de subjectieve schaling van beroepen in de tijd nauwelijks verandert).

Homogamie en sociale herkomst

De vierde manier waarop we de beroepsklassen hiërarchisch schalen, is via beroepshomogamie: de mate waarin beroepsbeoefenaren een partner hebben met een beroep van gelijk of soortgelijk niveau. Het datamateriaal wordt hierbij gevormd door de kruistabel van beroep respondent met beroep partner, waarbij beide beroepen zijn ingedeeld naar de boven uiteengezette mini-klassenindeling. Doordat de gegevens nu beperkt zijn tot ISMF-bestanden waarin beroepen van beide partners zijn gemeten en de gegevens uiteraard beperkt zijn tot personen die een partner met een beroep hebben, reduceert dit de beschikbare database aanzienlijk. Effectief vallen uit deze schalingsprocedure ook nog eens de stellen weg die in precies dezelfde beroepsklasse vallen: er is namelijk alleen maar informatie over de sociale afstand tussen beroepen te ontlenen aan gevallen waarin sprake is van heterogamie: de sociale afstand wordt geconstrueerd uit de keuze die men maakt voor een partner in een ander beroep.[1]

Op dezelfde manier wordt de samenhang van beroepsniveaus van vaders en hun kinderen (zonen en dochters) gebruikt om sociale afstand naar intergenerationale mobiliteit vast te stellen. Dit is de vijfde manier waarop we de beroepsklassen van hoog naar laag rangordenen.

4.3 VERANDERENDE BEROEPENSTRUCTUUR IN NEDERLAND (1970-2014)

We beginnen met een basistabel waarin we kunnen zien hoe de bezetting van de 21 beroepsgroepen (miniklassen) in de vier periodes is veranderd (zie tabel 4.1). De romeinse cijfers geven de oorspronkelijke EGP-categorieën weer, de verfijningen zijn daarachter gezet.

Tabel 4.1 maakt alvast een aantal belangrijke verschuivingen zichtbaar in de Nederlandse beroepenstructuur in de afgelopen decennia. Kort samengevat zijn dat:

- Sterke groei van de EGP-categorie I 'hogere professionals en hogere managers'. Vooral het aandeel hogere professionals in de totale beroepenstructuur groeide sterk in de onderzochte periode, het aandeel hogere managers groeide iets minder (met een factor 2,1).
- Ook categorie II 'mid professionals en managers' groeide in de onderzochte periode, zij het veel minder dan de categorie 'hogere professionals en managers'. Binnen de EGP-categorie II groeiden de aandelen van 'mid professionals' en 'mid eigenaren'. Het aandeel 'mid managers' bleef vrijwel gelijk.
- Het aandeel van categorie III 'lagere professionals, administratief personeel, verkopers en verzorgenden' daalde enigszins, zij het dat er aanzienlijke variatie was binnen deze categorie. Het aandeel administratieve functies daalde met

een kwart, terwijl de aandelen van 'lagere professionals' (medische assistenten, hulpverpleegkundigen, kleuterleidster, enz.) en van persoonlijke dienstverlening (verzorgers) juist groeiden.

Tabel 4.1 Verdeling van respondenten naar 21 beroepsklassen, leeftijd 25-64 (1970-2014)

EGP		1970-1990	1991-2000	2001-2008	2009-2014	Groei
I-a1	Hogere professionals	5.8%	9.1%	12.7%	14.5%	8.7%
I-b1	Hogere managers	5.1%	7.4%	9.7%	10.8%	5.7%
I-b2	Grote eigenaren	1.1%	1.1%	1.1%	1.0%	-0.1%
II-a1	Mid professionals	12.9%	14.5%	15.2%	15.3%	2.4%
II-b1	Mid managers	7.1%	7.3%	7.1%	6.9%	-0.2%
II-b2	Mid eigenaren	1.9%	2.2%	2.4%	2.5%	0.6%
III-a1	Lagere professionals	4.0%	4.6%	5.0%	5.1%	1.1%
III-a2	Mid administratief	12.3%	10.9%	9.4%	8.7%	-3.6%
III-b1	Lager administratief	3.5%	3.4%	3.2%	3.1%	-0.4%
III-b2	Verkopers	4.2%	4.2%	4.1%	3.9%	-0.3%
III-b3	Persoonlijke verzorging	3.0%	3.9%	4.6%	5.0%	2.0%
IV-a	Kleine werkgevers	1.8%	1.7%	1.6%	1.5%	-0.3%
IV-b1	Zelfstandige zonder personeel	3.1%	2.6%	2.2%	2.0%	-1.1%
IV-b2	Zelfstandige ambachtslieden	0.5%	.7%	.8%	0.9%	0.4%
IV-c	Zelstandige boeren	3.7%	2.0%	1.2%	0.9%	-2.8%
V	Voormannen	4.1%	3.0%	2.2%	1.9%	-2.2%
VI	Geschoolde handarbeid	11.3%	8.4%	6.3%	5.5%	-5.8%
VII-a1	Geoefende handarbeid	7.0%	5.3%	4.0%	3.4%	-3.6%
VII-a2	Laaggeschoolde handarbeid	2.3%	2.5%	2.6%	2.6%	0.3%
VII-a3	Elementaire arbeid	4.5%	4.2%	3.8%	3.5%	-1.0%
VII-b	Landarbeiders	0.9%	1.0%	0.9%	0.9%	0.0%
N		25703	33146	28868	27558	

– Het aandeel van 'kleine zelfstandigen en ZZP'ers' slonk aanzienlijk, wat vooral veroorzaakt werd door het dalende aandeel zelfstandige boeren. In de periode 2009-2014 was dit aandeel nog maar een kwart van wat het was in de eerste periode (1970-1990). Maar ook het aandeel zelfstandigen zonder personeel daalde over de hele periode met ruim 1 procent.
– Het aandeel van 'geschoolde handarbeid' (VI) liep over de hele periode sterk terug. Ook het aandeel van geoefende handarbeider (fabrieksarbeid) halveerde tussen de eerste en de laatste periode.
– Het aandeel van 'semi- of ongeschoolde handarbeiders' (incl. landarbeiders) daalde, zij het minder dan het aandeel van geschoolde handarbeiders. Binnen categorie VII daalde vooral het aandeel van semi-geschoolde beroepen (semi-

geschoolde fabrieksarbeiders), wat ongetwijfeld samenhangt met het proces van de-industrialisering van de jaren tachtig en negentig. Het aandeel landarbeiders bleef gelijk, maar was ook in de eerste periode al miniem.

4.4 BEROEPSKLASSEN GESCHAALD NAAR OPLEIDING, INKOMEN, PRESTIGE, HOMOGAMIE EN SOCIALE HERKOMST

Tot zover het overzicht van de veranderende beroepenstructuur in Nederland in de periode 1970-2014. Deze trends zeggen echter nog weinig of er sprake is van professionalisering van de beroepenstructuur dan wel van polarisatie en een verdwijnende middenklasse. Om vast te stellen of de middenklasse kleiner wordt, moeten we eerst bepalen wat het midden van de verdeling precies is. De EGP-beroepenclassificatie plaatst de diverse categorieën niet in een hiërarchische rangorde. We doen dit door de beroepsklassen in een theoretisch interpreteerbare volgorde zetten, op basis van opleiding, inkomen, prestige en sociale afstand op basis van homogamie en sociale herkomst.

Opleiding

Een eerste manier om de 21 beroepsklassen in een hiërarchische volgorde te plaatsen is om te kijken naar het gemiddeld opleidingsniveau per beroepscategorie (tabel 4.2a). Bij het bestuderen van deze getallen is het belangrijk om de ontwikkeling van het opleidingsniveau van de beroepsbevolking als geheel in de gaten te houden (in de onderste regel van de tabel). In de bestudeerde periode nam het gemiddelde opleidingsniveau in Nederland gestaag toe, een ontwikkeling die door economen doorgaans wordt toegeschreven aan de toegenomen vraag naar hoger opgeleiden, maar sociologen vaker zien als autonoom gegenereerde groei. Het gemiddelde opleidingsniveau van de werkzame beroepsbevolking in Nederland nam toe van 10,2 naar 12,4 jaar op de educatieschaal (nominaal aantal jaren opleiding). Deze onderwijsexpansie is binnen alle beroepsgroepen te zien, maar de stijging is niet in alle beroepsgroepen even sterk. Zo steeg het gemiddeld opleidingsniveau bij 'hogere professionals' 1,2 jaar, slechts de helft van die van de totale beroepsbevolking. Een voor de hand liggende interpretatie is die van een plafondeffect: 'hogere professionals' betreft meestal beroepen waarin men hoger opgeleid moet zijn en dat was altijd al zo.

We kunnen deze getallen beter met elkaar vergelijkbaar maken door binnen periodes te standaardiseren: per periode het gemiddelde op 0 stellen en de spreiding op 1 (tabel 4.2b). In de laatste kolom van deze tabel is een lineaire trendanalyse toegevoegd: deze kolom laat zien hoe de *relatieve* opleidingspositie van beroepen veranderd is. Deze trend is voor zowel hogere professionals als hogere managers negatief: qua opleidingspositie onderscheiden deze beroepen zich steeds minder van het gemiddelde. Deze daling is niet algemeen (dat zou ook niet kunnen). Bij diverse zelfstandige beroepen ('grote ondernemers', 'kleine zelfstandigen', 'zelf-

standige boeren') en ook bij enkele lager geschoolde beroepen ('persoonlijke verzorgers', 'lagere professionals', 'landarbeiders') is sprake van een stijging. Wat we hier zien, is het effect van de algemene diploma-inflatie (door economen geduid als *skill upgrading*): voor elk diploma krijg je tegenwoordig minder beroep dan vroeger. Deze trend doet zich over de gehele beroepenverdeling voor, maar is bovenaan het sterkst. Wat we ook zien, is dat de relatie tussen beroepsniveau en opleidingsniveau steeds zwakker wordt. Deze afzwakking is het gevolg van het genoemde plafondeffecten: voor de hoogste beroepen heb je net zo veel opleiding nodig als vroeger, voor de laagste beroepen nemen de 'opleidingseisen' juist toe.

Tabel 4.2a Gemiddeld opleidingsniveau (in jaren nominaal) naar beroepsklasse, 1970-2014

		1970-1990	1991-2000	2000-2008	2008-2014	N
I-a1	Hogere professionals	14.2	14.4	15.3	15.4	12641
I-b1	Hogere managers	12.0	12.3	13.0	13.2	10830
I-b2	Grote eigenaren	10.9	11.5	12.4	13.6	1382
II-a1	Mid professionals	12.9	13.1	13.7	13.9	18037
II-b1	Mid managers	11.2	11.5	12.2	12.7	8540
II-b2	Mid eigenaren	11.2	12.2	12.4	12.6	2782
III-a1	Lagere professionals	10.4	10.7	11.6	13.1	5944
III-a2	Mid administratief	10.6	11.0	11.4	11.6	13749
III-b1	Lager administratief	9.8	10.3	10.4	11.1	4569
III-b2	Verkopers	9.0	9.7	10.4	10.9	6474
III-b3	Persoonlijke verzorging	9.2	10.0	10.4	11.5	5273
IV-a	Kleine werkgevers	10.2	10.8	11.5	12.0	2142
IV-b1	Zelfstandig zonder personeel	9.3	10.4	11.4	11.7	3253
IV-b2	Ambachtslieden	9.1	10.2	10.6	11.4	901
IV-c	Zelfstandige boeren	8.4	9.7	10.3	11.0	2684
V	Voormannen	9.5	9.8	10.5	10.4	3704
VI	Geschoolde handarbeid	8.6	9.3	9.6	10.4	11300
VII-a1	Geoefende handarbeid	8.0	9.0	9.9	9.6	6863
VII-a2	Laaggeschoolde handarbeid	8.2	8.8	9.5	10.2	3081
VII-a3	Elementaire arbeid	7.7	8.6	9.0	9.1	5705
VII-b	Landarbeiders	8.0	9.2	9.6	10.3	1473
Totaal		10.2	11.1	12.0	12.4	
N		32360	39966	34534	24467	131327

Tabel 4.2b Gemiddeld opleidingsniveau, gestandaardiseerd per periode naar beroepsklasse, 1970-2014

		1970-1990	1991-2000	2000-2008	2008-2014	Lineaire Trend
I-a1	Hogere professionals	1.36	1.10	1.05	0.93	-.283
I-b1	Hogere managers	0.68	0.42	0.33	0.26	-.305
I-b2	Grote eigenaren	0.30	0.18	0.16	0.39	.051
II-a1	Mid professionals	0.95	0.69	0.54	0.48	-.325
II-b1	Mid managers	0.42	0.17	0.09	0.13	-.270
II-b2	Mid eigenaren	0.41	0.38	0.16	0.09	-.235
III-a1	lagere professionals	0.14	-0.07	-0.08	0.22	.130
III-a2	Mid administratief	0.23	0.02	-0.15	-0.20	-.268
III-b1	Lager administratief	-0.03	-0.21	-0.43	-0.37	-.290
III-b2	Verkopers	-0.28	-0.41	-0.44	-0.43	-.080
III-b3	Persoonlijke verzorging	-0.21	-0.32	-0.45	-0.24	.029
IV-a	Kleine werkgevers	0.10	-0.06	-0.11	-0.09	-.093
IV-b1	Zelfstandig zonder personeel	-0.18	-0.17	-0.15	-0.18	.010
IV-b2	Zelfstandige ambachtslieden	-0.25	-0.25	-0.37	-0.27	-.080
IV-c	Zelfstandige boeren	-0.47	-0.39	-0.49	-0.38	.097
V	Voormannen	-0.14	-0.37	-0.43	-0.57	-.326
VI	Geschoolde handarbeid	-0.40	-0.53	-0.67	-0.56	-.101
VII-a1	Geoefende handarbeid	-0.59	-0.63	-0.61	-0.82	-.061
VII-a2	Laaggeschoolde handarbeid	-0.53	-0.69	-0.71	-0.64	.005
VII-a3	Elementaire arbeid	-0.69	-0.74	-0.86	-0.96	-.214
VII-b	Landarbeiders	-0.59	-0.55	-0.68	-0.61	-.002
N		32360	39966	34534	24467	

Is de beroepenhiërarchie naar opleidingseisen stabiel? De Z-scores in tabel 4.2b zien er misschien hier en daar wat onregelmatig uit, maar analyse laat zien dat de opleidingsschalingen in de vier perioden zeer sterk met elkaar gecorreleerd zijn (> 0.95), in elk geval met de naastliggende periode (tabel 4.2c laat zien waarin de correlaties zelfs boven de 0.98 zijn). Er is dus grote stabiliteit in de opleidingsschalingen over de jaren heen.

Tabel 4.2c Correlaties tussen opleidingsschalingen (N=21 beroepsklassen)

	1970-1990	1991-2000	2000-2008	2008-2014
1970-1990	1.000			
1991-2000	0.986	1.000		
2000-2008	0.977	0.989	1.000	
2008-2014	0.939	0.952	0.974	1.000

De correlaties uit tabel 4.2c kunnen geanalyseerd worden met een zogenoemd simplexmodel (Alwin 2007), dat de mogelijkheid geeft om een onderscheid te maken tussen de historische stabiliteit van de beroepsschalingen en de meetbetrouwbaarheid van deze schalingen. De structuur van zo'n simplexmodel is weergegeven in figuur 4.1. Het simplexmodel onderscheidt ware schalingen van beroepen (latente variabelen, in de cirkels) en de gemeten schalingen van beroepen (in de vierkanten), waarop de correlaties in tabel 4.2c betrekking hebben. Deze correlaties komen volgens de regels van padanalyse tot stand via vermenigvuldiging van de betrokken effecten a en b. Het is gemakkelijk in te zien dat bij perfecte stabiliteit a=1 de correlaties tussen nabijgelegen en verder weg liggende periodes aan elkaar gelijk zouden zijn. Als de stabiliteit niet perfect is (a < 1.0), zijn schalingen uit verder weg liggende perioden juist minder sterk gecorreleerd dan in naastliggende perioden.

Figuur 4.1 Het simplex model om stabiliteit a en betrouwbaarheid b van beroepenschalingen te onderscheiden

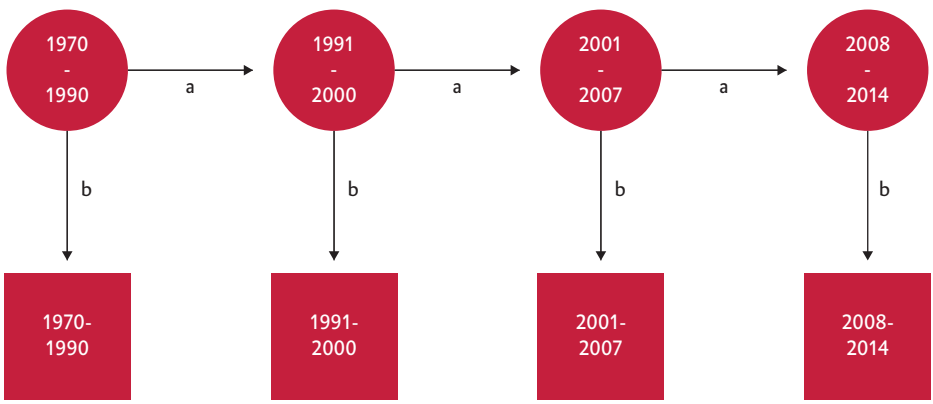

De effecten a en b kunnen met een programma voor *simultaneous equations* worden berekend, maar uit het hoofd komt men ook al ver. Stabiliteit en betrouwbaarheid worden beide (afgerond) op 0.99 geschat. Dit betekent dat beroepen nagenoeg volledig stabiel zijn in termen van gevraagde opleiding en dat de schaling naar opleiding met zeer hoge betrouwbaarheid uit de ISMF-gegevens kan worden geconstrueerd.

We hebben deze procedures gedetailleerd weergegeven, omdat ze model staan voor de hierna volgende analyses. Bij de volgende indicatoren geven we alleen de uitkomsten weer.

Inkomen

Inkomen en opleiding vormen de ingrediënten van de sociaal-economische schaling van beroepen. Tabel 4.6a (in bijlage B) laat de gestandaardiseerde waarden van het gemiddeld inkomen per beroepsklasse voor de vier perioden zien. Ook hier zien we bij de hogere beroepsklassen (I en II met uitzondering van *mid professionals*) een negatieve trend. Dat betekent dat de hogere beroepsklassen zich ook qua inkomen steeds minder onderscheiden van het gemiddelde.

Vervolgens is weer nagegaan of de schalingen van beroepen naar inkomen in de vier perioden onderling samenhangen. De correlaties (in tabel 4.6b in de bijlage) zijn opnieuw hoog, maar lang niet zo hoog als hiervoor bij de opleidingsschalingen. De correlaties tussen naastliggende perioden variëren tussen 0.94 en 0.89, bij de opleidingsschalingen lagen deze correlaties bij 0.98. Bij verder uit elkaar liggende perioden zijn de correlaties nog iets zwakker. Analyse met een simplexmodel wijst uit dat we opnieuw te maken hebben met een nagenoeg stabiele hiërarchie van beroepen, maar dat de betrouwbaarheid van deze gemeten schaling geringer is dan bij de opleiding. Dit laatste komt eenvoudigweg door het feit dat we hier nog maar over minder dan de helft van de gegevens beschikken en door het feit dat de inkomens qua meting heterogener zijn dan de opleidingsgegevens.

Beroepsprestige

Zoals gezegd, zijn er in Nederland geen recente gegevens over het prestige van beroepen. Daarom gebruiken we hier gegevens over hoe respondenten hun beroepshoogte zelf inschatten. Het gaat hier dus om een subjectieve plaatsing van de eigen beroepshoogte (of eigenlijk dat van hun huishouden). Doordat de betreffende vraag naar subjectieve zelfplaatsing alleen beschikbaar is voor recent onderzoek, kunnen we de stabiliteit van deze schalingen niet onderzoeken met het simplexmodel.

De rangorde van beroepen naar subjectieve inschaling blijkt sterker verwant met die naar opleiding dan die naar inkomen (r=0.84 versus r=0.72). Nadere analyse met een regressiemodel (niet gerapporteerd hier) laat zien dat de invloed van gemiddelde opleiding op de subjectieve zelfplaatsing sterker is dan de invloed van het gemiddeld inkomen (niet gecorrigeerd voor het verschil in betrouwbaarheid van meting), maar dat beide significant bijdragen aan het subjectieve oordeel. Het inkomen van beroepen speelt wel degelijk mee bij de zelfplaatsing. Mensen in beroepen met veelal een relatief hoog inkomen en een relatief lage opleiding (bv. kleine zelfstandigen) plaatsen zichzelf behoorlijk hoog bij deze subjectieve zelfplaatsing. Omgekeerd beschouwen mensen in laagverdienende beroepen waarin men relatief

hoog opgeleid is (bv. verpleegkundigen en verzorgenden) zichzelf toch als tamelijk hoog op de maatschappelijke ladder. Zij vormen volgens henzelf eigenlijk het midden van de samenleving.

Homogamie en sociale herkomst

De vierde en vijfde manier waarop we beroepen hiërarchisch kunnen schalen, is via beroepshomogamie en sociale mobiliteit. Beroepshomogamie duidt op de mate waarin beroepsbeoefenaren een partner met een beroep van soortgelijk niveau hebben, sociale mobiliteit op de afstand van beroepsniveaus van vaders en hun kinderen (zonen en dochters). De uitkomsten van beide schalingen zijn weergegeven in tabel 4.7a en tabel 4.8a. De uitkomsten lijken zeer sterk op de schaling naar opleiding (r=0.93) en de veranderingen tussen de perioden zijn opnieuw zeer gering (tabellen 4.7b en 4.8b in bijlage B). Net als bij opleiding en inkomen is ook hier sprake van sterke stabiliteit; de betrouwbaarheid van de sociale-afstand-schalingen ligt tussen die van opleiding en inkomen in. Tot slot herhalen we deze oefening voor de intergenerationele mobiliteitsgegevens (de rechterhelft van tabel 4.4). De gevonden schalingen zijn nagenoeg identiek aan die gevonden bij de homogamie-analyse (r=0.98), en leveren bij historische vergelijking opnieuw een enorme stabiliteit op.

Stabiliteit en betrouwbaarheid

Tabel 4.3 zet de bevindingen bijeen over stabiliteit en betrouwbaarheid van de vier beroepsschalingen waarvoor dat mogelijk is (de schaling van subjectieve zelfplaatsing ontbreekt door het reeds aangegeven gebrek aan historische gegevens). De conclusie is eenvoudig. Voor alle vier de criteria zien we een zeer stabiele hiërarchie van de beroepen (telkens 0.99). De betrouwbaarheden zijn ook hoog, maar variëren tussen de criteria en zijn in drie gevallen minder hoog dan de stabiliteit. Merk echter op dat de stabiliteit niet op 1.0 wordt geschat. Kleine verschuivingen in de afstand tussen beroepen zijn er wel en de Treiman constante gaat dus niet helemaal op. Maar de meeste verschillen in geobserveerde schalingen moeten toch op het conto van onbetrouwbaarheid worden geschreven: bij een volgende meting zouden er weer andere door toevalsfactoren veroorzaakte fluctuaties naar boven komen.

Tabel 4.3 Stabiliteit en betrouwbaarheid van vier schalingen van beroepsklassen over vier historische episodes volgens het simplexmodel

	Stabiliteit a	Betrouwbaarheid b
Opleiding	0.99	0.99
Inkomen	0.99	0.95
Sociale herkomst	0.99	0.97
Homogamie	0.99	0.98

4.5 POLARISATIE VAN DE BEROEPENSTRUCTUUR?

Terug naar de basisvraag van dit hoofdstuk: in hoeverre zien we in Nederland in de afgelopen decennia een polarisatie van de beroepenstructuur? We hebben betoogd dat voorafgaand aan deze vraag moet worden vastgesteld wat de rangorde van beroepen is: wat zijn hogere en lagere beroepen en welke zitten in het midden? Het antwoord op deze laatste vraag verschilt al naar gelang het criterium waarmee men de beroepshoogte vaststelt. Dit kan aan de hand van het gemiddeld inkomen per beroepsklasse, zoals Goos et al. (2009) deden, maar ook aan de hand van andere indicatoren. In het voorgaande hebben we de rangorde van beroepen in Nederland vastgesteld volgens vijf verschillende indicatoren: naast inkomen ook opleiding, subjectieve zelfplaatsing, homogamie en sociale herkomst. Tabel 4.4a vat samen hoe de 21 beroepsklassen zijn geschaald naar deze vijf criteria. De criteria zijn uitgedrukt in dezelfde meeteenheid (Z-scores, met gemiddelde 0 en standaarddeviatie 1) waardoor de scores op de vijf hiërarchieën met elkaar vergelijkbaar zijn. De beroepsklassen zijn in deze tabel niet meer gerangschikt in de volgorde van het klassieke beroepsklassenschema van Goldthorpe c.s., maar naar de uitkomsten wat betreft het eerste criterium, het gemiddelde opleidingsniveau per beroepsklasse. Deze komt zeer sterk overeen met de schaling naar zelfplaatsing, homogamie en sociale herkomst, maar veel minder met de schaling naar inkomen.

We zien dat de uitkomsten met name boven in de hiërarchie nogal verschillen van de volgorde van beroepsklassen van Goldthorpe c.s. Na 'hogere professionals' komen eerst 'middelbare professionals' en dan pas 'hogere managers' en 'grote eigenaren'. Opvallend is dat het gemiddelde opleidingsniveau van 'middelbare eigenaren' nog hoger ligt dan dat van 'grote eigenaren'. Opmerkelijk onder in de hiërarchie is de lage rangschikking van 'zelfstandige boeren', veel lager dan andere zelfstandige beroepen ('kleine werkgevers', 'zelfstandigen zonder personeel' en 'ambachtslieden'). De lage schaling van agrarische beroepen is niet alleen kenmerkend voor de hedendaagse, postindustriële samenleving; ook in sociaal-economisch schalingen en sociale-afstandsschaling die eerder en elders zijn geconstrueerd, staan agrarische beroepen traditioneel in de onderste regionen.

Tabel 4.4a Beroepsklassen met vijf schalingen (Z-gestandaardiseerd)

		Opleiding	Inkomen	Zelf-plaatsing	Homogamie	Herkomst
I-a1	Hogere professionals	1,831	1,190	1,368	1,519	1,549
II-a1	Mid professionals	1,037	0,197	0,644	0,923	0,919
I-b1	Hogere managers	0,705	1,139	1,308	0,723	0,700
II-b2	Mid eigenaren	0,447	0,986	0,896	0,422	0,481
I-b2	Grote eigenaren	0,311	1,477	1,305	0,727	0,428
II-b1	Mid managers	0,234	0,583	0,537	0,392	0,512
III-a1	Lagere professionals	-0,004	-0,769	-0,291	0,140	0,069
IV-a	Kleine werkgevers	-0,163	1,108	1,230	0,431	-0,123
III-a2	Mid administratief	-0,213	-0,578	-0,182	0,092	0,166
IV-b1	Zelfstandig zonder personeel	-0,463	-1,135	-0,099	0,061	-0,382
IV-b2	Zelfstandige ambachtslieden	-0,530	-0,124	-1,155	-0,278	-0,833
III-b3	Persoonlijke verzorging	-0,589	-2,030	-0,665	-0,874	-0,579
III-b1	Lager administratief	-0,607	-0,903	-0,841	-0,300	-0,333
V	Voormannen	-0,823	0,472	-0,410	-0,678	-0,763
III-b2	Verkopers	-0,896	-1,967	-0,793	-0,731	-0,587
IV-c	Zelfstandige boeren	-1,043	-0,109	-0,292	-0,948	-1,358
VI	Geschoolde handarbeid	-1,137	-0,071	-1,184	-1,366	-1,279
VII-b	Landarbeiders	-1,141	-0,866	-1,446	-1,596	-2,111
VII-a2	Laaggeschoolde handarbeid	-1,241	-0,014	-1,557	-1,396	-1,459
VII-a1	Geoefende handarbeid	-1,365	-0,351	-1,465	-1,570	-1,708
VII-a3	Elementaire arbeid	-1,503	-2,485	-1,819	-1,853	-1,555

Tabel 4.4b toont de correlaties tussen de vijf hiërarchieën. Deze laten zien dat de schaling van beroepen naar homogamie en naar sociale herkomst nagenoeg identiek met elkaar zijn en dat beide hiërarchieën zeer sterk verwant zijn met de schaling van beroepen naar opleiding. De schaling naar subjectieve zelfplaatsing van het eigen beroep correleert ook sterk met die naar homogamie, herkomst en opleiding, maar iets minder sterk dan deze drie onderling. Het criterium dat het minst met alle andere criteria overeenkomt, is de schaling naar inkomen. Dit blijkt ook al als men kijkt naar de uitkomsten in tabel 4.4a. Als we afgaan op het gemiddeld verdiende inkomen per beroepsklasse dan komen (niet verwonderlijk) 'grote eigenaren' bovenaan, gevolgd door achtereenvolgens 'hogere professionals', 'hogere managers', 'kleine werkgevers' en 'middelbare eigenaren'. Opmerkelijk in de rangschikking naar gemiddeld inkomen is ook de relatieve hoge positie van 'voormannen'. Dit is een heel andere rangorde dan bij de schaling naar opleiding en de andere drie criteria.

Helemaal onderaan in de rangschikking naar gemiddeld inkomen staan 'elementaire beroepen', dit zijn met name lagere dienstverlenende functies (schoonmaak, bewaking). Direct daarboven komen andere relatief weinig verdienende dienstenberoepen ('persoonlijke verzorging', 'verkopers') en ook zelfstandigen zonder personeel. 'Kleine werkgevers' doen het daarentegen relatief goed wat betreft inkomen, iets wat ook zijn weerklank vindt bij de subjectieve zelfplaatsing.

Tabel 4.4b Correlaties tussen vijf verschillende schalingen van beroepen

	Opleiding	Inkomen	Zelf-plaatsing	Herkomst	Homogamie
Opleiding	1.000				
Inkomen	0.619	1.000			
Sociale ladder	0.869	0.735	1.000		
Sociale herkomst	0.908	0.487	0.915	1.000	
Homogamie	0.921	0.539	0.873	0.972	1.000

Wat kunnen we nu aan de hand van deze vijf schalingen zeggen over de polarisatie van de beroepenstructuur? Een direct antwoord daarop wordt gegeven door de standaarddeviatie van de geschaalde beroepenverdelingen. Tabel 4.4c geeft weer hoe deze waarde fluctueert over de vier perioden (de waarden betreffen Z-scores waardoor de gemiddelde standaarddeviatie op 1.00 is gesteld).

Tabel 4.4c Spreiding (SD) van de beroepenverdeling naar vijf verschillende schalingen

	1970-1990	1991-2000	2000-2008	2008-2014	Trend
Opleiding	.94	.98	1.01	1.03	.09
Inkomen	.93	.96	1.01	1.05	.12
Sociale ladder	.96	.97	1.02	1.01	.04
Sociale herkomst	.98	.98	.99	1.01	.03
Homogamie	.99	.98	.99	1.00	.01

We zien bij alle vijf de rangordes een toenemende spreiding tussen 1970 en 2014. Deze toename is het sterkst wanneer we de beroepen ordenen naar inkomen (van 0.93 naar 1.05) en nauwelijks merkbaar bij de schalingen naar sociale herkomst (van 0.99 naar 1.01) en homogamie (van 0.98 naar 1.01). Het verschil in uitkomst ontstaat, doordat de gegroeide groepen met lage inkomens (persoonlijke verzorging) wat betreft de andere criteria veel meer in het midden zitten, evenals de gegroeide beroepen met hoge inkomens (kleine ondernemers).

4.6 CONCLUSIES EN DISCUSSIE

De conclusie van de analyses is tweeledig. Ten eerste kunnen we constateren dat over de hele onderzochte periode (1970-2014) inderdaad enige polarisatie van de beroepenstructuur is opgetreden, maar dat de mate van polarisatie afhangt van de manier waarop de beroepenstructuur is geordend. Wanneer je naar de ordening van beroepen op basis van het gemiddeld verdiende inkomen kijkt, is er het duidelijkst sprake van polarisatie: er is groei aan de bovenkant en groei aan de onderkant. Wat dit betreft komen de uitkomsten van deze analyse overeen met die van de eerdere analyses van Goos et al. (2009 en 2014). We hebben echter betoogd dat deze economische kijk op beroepenladders, waarbij enkel naar het verdiende inkomen wordt gekeken, beperkt is. Sociologen plegen anders naar de hiërarchie van beroepen te kijken, waarbij niet alleen rekening wordt gehouden met het inkomen, maar ook met sociale kenmerken van beroepen, met name het prestige van beroepen of de mate waarin beroepen van mensen effect hebben op hun sociale en intieme relaties.

Kijken we je naar meer sociale criteria om beroepen te waarderen en te ordenen, dan is de polarisatie echter heel gering. Het verschil in uitkomst wordt met name gemaakt door de groeiende groep verzorgenden. Deze verdienen weinig en staan in de inkomenshiërarchie onderaan. Maar verzorgenden plaatsen zichzelf helemaal niet als de onderkant van de sociale ladder, zij vormen naar hun eigen idee juist een lagere middengroep. De gegevens naar opleidingsniveau, sociale herkomst en homogamie geven hun gelijk: in al deze opzichten zijn de verzorgenden eerder een middengroep dan een onderklasse.

NOOT

1 Er zijn verschillende statistische technieken mogelijk om uit een kruistabel optimale schalingen voor de twee betrokken variabelen te schatten: *smallest space analysis*, correspondentieanalyse, canonische correlatie, homogeniteitsanalyse en de door ons gebruikte loglineair geschaalde associatiemodellen (in de literatuur bekend als Goodman's (1979) geschaald uniforme associatiemodel RC-II). We kiezen voor deze laatste optie, omdat deze het gemakkelijkste omgaat met de voor ons gewenste twee *constraints*: (A) gelijke schaling van rijen en kolommen, (B) wegwegen van de diagonale combinaties (beide partners in dezelfde beroepsklasse). Conceptueel komen al deze technieken echter op hetzelfde neer: het zodanig herordenen en schalen van rijen en kolommen dat er een optimaal lineair verband tussen beide variabelen ontstaat.

LITERATUUR

Alwin, D.F. (2007) *Margins of error: A study of reliability in survey measurement*, John Wiley & Sons.

Autor, D.H. en L.F. Katz (1999) 'Changes in the Wage Structure and Earnings Inequality', pp. 1463-1555 in O. Ashenfelter en D. Card (red.) *Handbook of Labor Economics, Vol. 3A*, Amsterdam: Elsevier.

Bakker, B.F.M. (1992) *Sociale Afstand, Sociale Status. De Sociale Status van Werkenden, Niet-Werkenden En Vrouwen,* Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.

Chan, T.W. en J. Goldthorpe (2007) 'Class and Status: The Conceptual Distinction and its Empirical Relevance', *American Sociological Review* 72: 512–532.

Duncan, O.D. (1961) 'A socioeconomic index for all occupations' , pp. 109-38 in A. Reiss (red.) *Occupations and Social Status,* New York: Free Press.

Erikson, R., J.H. Goldthorpe en L. Portocarero (1979) 'Intergenerational class mobility in three Western European societies: England, France and Sweden', *British Journal of Sociology* 30: 415-451.

Gadourek, I., (1963) *Riskante gewoonten en zorg voor eigen welzijn*, Groningen: J.B. Wolters.

Ganzeboom, H.B.G., P.M. de Graaf en D.J. Treiman (1992) 'A standard international socio-economic index of occupational status', *Social Science Research* 21: 1-56.

Ganzeboom, H.B.G. en D.J. Treiman (1996) 'Internationally Comparable Measures of Occupational Status for the 1988 International Standard Classification of Occupations', *Social Science Research* 25, 3: 201-239.

Ganzeboom, H.B.G. en D.J. Treiman (2016) 'International Stratification and Mobility File'

Goldthorpe, J.H. (1980), *Social mobility and class structure in modern Britain.* Oxford: Clarendon Press.

Goos, M., A. Manning en A. Salomons (2009) 'Job Polarization in Europe', *American Economic Review* 99, 2: 58-63.

Goos, M., A. Manning en A. Salomons (2014) 'Explaining Job Polarization: Routine-Biased Technological Change and Offshoring', *American Economic Review* 104, 8: 2509-2526.

Güveli, A., R. Luijkx en H.B.G. Ganzeboom (2012) 'Patterns of Intergenerational Mobility of the Old and New Middle Classes in a Post-Industrial Society: Netherlands 1970-2006', *Social Science Research* 41, 2: 224-241.

Hamnett, C. (2003) *Unequal city. London in the global arena*, Londen en New York: Routledge Taylor & Francis Group.

Hout, M. en T.A. DiPrete (2006) 'What We Have Learned: RC28's Contributions to Knowledge about Social Stratification', *Research in Social Stratification and Mobility* 24, 1: 1-20.

Kraaykamp, G., K. van Eijck en W.C. Ultee (2007). 'Status, Class, and Culture in the Netherlands.' In: T.W. Chan (red.), *Social Status and Cultural Consumption.* Cambridge UK: Cambridge University Press, pp. 159–88.

Meraviglia, C., H.B.G. Ganzeboom en D. de Luca (2016) 'A New International Measure of Social Stratification', *Contemporary Social Science* 11, 2-3: 125-153.

Sassen, S. (2000) *The global city* (2e ed.), Princeton: Princeton University Press.

Treiman, D.J. (1977) *Occupational Prestige in Comparative Perspective*, New York: Academic Press.

Ultee, W. C., W. A. Arts en H.D. Flap (1996) *Sociologie. Vragen, uitspraken, bevindingen* (2e herziene druk), Groningen: Nijhof.

Vrooman, J.C., M. Gijsbers en J. Boelhouwer (red.) (2014) *Verschil in Nederland 2014. Sociaal en cultureel rapport 2014*, Den Haag: SCP.

Waal, J. van der (2010) *Unraveling the global city debate. Economic inequality and ethnocentrism in contemporary Dutch cities*, Rotterdam: EUR.

BIJLAGE

Tabel 4.5 Overzicht 21 beroepsklassen (met EGP-klassen en ISCO-88-codes)

Nr.	EGP		ISCO-88
1	I-a	HOGERE PROFESSIONALS Universitair opgeleide ingenieurs, wetenschappers, medici, economen, juristen en accountants	2100, 2200, 2400
2	I-b1	HOGERE LEIDINGGEVENDEN: MANAGERS Bestuurders (overheid), militaire officieren, managers bedrijven 10+ ondergeschikten, middelbare professionals met leidinggevende verantwoordelijkheden (bv. schoolhoofden)	1100, 1200
3	I-b2	HOGERE LEIDINGGEVENDEN: EIGENAREN Eigenaren bedrijven 10+ personeelsleden	1200
4	II-a	MIDDELBARE PROFESSIONALS (hbo) verpleging, leraren en onderwijzers, sociaal werkers, kunstenaars, technici (bv. tekenaars), it-assistenten, laboranten, fysiotherapeuten	2230, 2300, 2400
5	II-b1	MIDDELBARE LEIDINGEVENDEN: SALARIAAT administratief leidinggevenden 2-10 ondergeschikten, verkopers 2-10 ondergeschikten, onderofficieren leger, politie en scheepvaart, middelbare zakelijke dienstverlening (makelaars, boekhouders, douane- en belastingpersoneel, vertegenwoordigers)	3100, 3400
6	II-b2	MIDDELBARE LEIDINGEVENDEN: EIGENAREN Kleine zelfstandigen >10 personeelsleden	1300
7	III-a1	LAGERE PROFESSIONALS Bv. medische assistenten, hulpverpleegkundigen, kleuterleidsters, klassenassistenten, decorateurs, politie	3200, 3300
8	III-a2	MIDDELBAAR ADMINISTRATIEF Kantoorpersoneel, boekhouders	4100
9	III-b1	LAGER ADMINISTRATIEF Eenvoudig kantoorpersoneel, receptionisten en telefonisten	4200
10	III-b2	VERKOPERS Verkopers in winkels, caissières, horecapersoneel	5200
11	III-b3	PERSOONLIJKE VERZORGING EN DIENSTVERLENING Gezins- en bejaardenverzorgers, bewakers, brandweer	5100
12	IV-a	KLEINE ZELFSTANDIGEN MET WEINIG PERSONEEL Eigenaren van winkels, horeca, reisbureaus, kappers, kleinindustrie 1-10 personeelsleden	1300
13	IV-b1	KLEINE ZELFSTANDIGEN ZONDER PERSONEEL Eigenaren van winkels, horeca, reisbureaus, kappers, administratiekantoren met 0-1 personeelsleden	1300
14	IV-b2	KLEINE ZELFSTANDIGEN ZONDER PERSONEEL (AMBACHTSLIEDEN) Kleinindustrie 0-1 personeelsleden	7000, 8000
15	IV-c	ZELFSTANDIGE BOEREN	6100
16	V	LEIDINGGEVENDE HANDARBEID Geschoolde handarbeiders 2-25 ondergeschikten, ploegbazen	7000, 8000
17	VI	GESCHOOLDE HANDARBEID Koks, bouwvakarbeiders, monteurs, machinebankwerkers, elektriciens, slagers, bakkers, naaisters, chemie-arbeiders	7100, 7200, 7300, 7400
18	VII-a1	GEOEFENDE HANDARBEID: PRODUCTIE Fabrieksarbeid, industriearbeiders	8100, 8200, 9300
19	VII-a2	GEOEFENDE HANDARBEID: TRANSPORT Chauffeurs, scheepspersoneel	8300
20	VII-a3	EENVOUDIGE HANDARBEID Schoonmakers, portiers, vuilnismannen, inpakkers	9100
21	VII-b	LANDARBEIDERS	9200, 6200

Tabel 4.6a Gemiddeld gelogaritmiseerd inkomensniveau (LPINC), gestandaardiseerd per periode naar beroepsklasse, 1970-2014

		1970-1990	1991-2000	2000-2008	2008-2014	Trend
I-a1	Hogere professionals	0.79	0.61	0.65	0.50	-.253
I-b1	Hogere managers	0.86	0.69	0.35	0.54	-.416
I-b2	Grote eigenaren	0.90	0.21	0.64	0.35	-.427
II-a1	Mid professionals	0.32	0.14	0.16	0.26	-.081
II-b1	Mid managers	0.49	0.37	0.20	0.23	-.294
II-b2	Mid eigenaren	0.87	0.63	0.47	0.39	-.490
III-a1	lagere professionals	-0.43	-0.63	-0.26	0.22	.599
III-a2	Mid administratief	-0.13	-0.20	-0.13	-0.09	.041
III-b1	Lager administratief	-0.27	-0.37	-0.39	-0.37	-.109
III-b2	Verkopers	-0.76	-0.85	-1.11	-0.61	-.001
III-b3	Persoonlijke verzorging	-0.83	-0.68	-0.86	-0.50	.224
IV-a	Kleine werkgevers	0.74	0.38	0.45	0.39	-.330
IV-b1	Zelfstandig zonder personeel	0.06	-0.29	-0.29	-0.46	-.486
IV-b2	Ambachtslieden	0.21	-0.19	0.18	0.06	-.070
IV-c	Zelfstandige boeren	0.19	0.29	-0.13	-0.06	-.329
V	Voormannen	0.36	0.36	0.23	0.31	-.088
VI	Geschoolde handarbeid	-0.09	-0.03	-0.04	0.05	.119
VII-a1	Geoefende handarbeid	-0.03	0.00	-0.29	-0.25	-.273
VII-a2	Laaggeschoolde handarbeid	0.17	0.12	0.00	0.18	-.049
VII-a3	Elementaire arbeid	-0.89	-0.97	-0.92	-0.65	.187
VII-b	Landarbeiders	-0.26	-0.55	-0.44	-0.14	.068
N		10690	12672	16089	14667	54118

Tabel 4.6b Correlaties tussen inkomensschalingen (N=21 beroepsklassen)

	1970-1990	1991-2000	2001-2008	2009-2014
1970-1990	1.000			
1991-2000	0.940	1.000		
2000-2008	0.957	0.894	1.000	
2008-2014	0.867	0.844	0.921	1.000

Tabel 4.7a Ontwikkeling van relatieve posities van beroepsklassen naar homogamie

		1970-1990	1991-2000	2000-2008	2008-2014	Trend
I-a1	Hogere professionals	.631	.458	.370	.436	-.208
I-b1	Hogere managers	.365	.150	.105	.045	-.274
I-b2	Grote eigenaren	.463	.244	.292	.390	-.097
II-a1	Mid professionals	.430	.268	.174	.146	-.229
II-b1	Mid managers	.248	.127	.046	-.010	-.226
II-b2	Mid eigenaren	.268	.219	.179	.133	-.056
III-a1	lagere professionals	.086	-.051	-.044	.061	-.011
III-a2	Mid administratief	.194	.072	-.038	-.123	-.214
III-b1	Lager administratief	.022	-.050	-.024	-.260	-.100
III-b2	Verkopers	-.074	-.052	-.056	-.064	.028
III-b3	Persoonlijke verzorging	-.081	-.170	-.190	-.197	-.089
IV-a	Kleine werkgevers	.163	.171	.002	.000	-.155
IV-b1	Zelfstandig zonder personeel	.162	-.005	.040	-.078	-.193
IV-b2	Ambachtslieden	-.209	-.146	-.220	-.285	-.097
IV-c	Zelfstandige boeren	-.288	-.297	-.279	-.484	-.046
V	Voormannen	-.338	-.393	-.397	-.322	-.005
VI	Geschoolde handarbeid	-.473	-.383	-.299	-.359	.169
VII-a1	Geoefende handarbeid	-.327	-.353	-.362	-.402	.004
VII-a2	Laaggeschoolde handarbeid	-.404	-.440	-.373	-.461	-.008
VII-a3	Elementaire arbeid	-.746	-.605	-.480	-.303	.380
VII-b	Landarbeiders	-.630	-.576	-.385	-.745	.157

Tabel 4.7b Correlaties tussen homogamieschalingen (N=21 beroepsklassen)

	1970-1990	1991-2000	2000-2008	2008-2014
1970-1990	1.000			
1991-2000	0.983	1.000		
2000-2008	0.967	0.972	1.000	
2008-2014	0.897	0.903	0.912	1.000

Tabel 4.8a Ontwikkeling van relatieve posities van beroepsklassen naar sociale herkomst

		1970-1990	1991-2000	2000-2008	2008-2014	Trend
I-a1	Hogere professionals	.65	.48	.43	.54	-.180
I-b1	Hogere managers	.32	.18	.18	.21	-.132
I-b2	Grote eigenaren	.46	.22	.22	.44	-.030
II-a1	Mid professionals	.52	.39	.32	.27	-.234
II-b1	Mid managers	.22	.15	.07	.03	-.203
II-b2	Mid eigenaren	.23	.10	.03	.15	-.060
III-a1	lagere professionals	.15	.01	-.02	.03	-.127
III-a2	Mid administratief	.29	.03	.05	.07	-.255
III-b1	Lager administratief	.01	.01	-.22	-.26	-.294
III-b2	Verkopers	-.12	-.24	-.36	-.24	-.171
III-b3	Persoonlijke verzorging	-.24	-.15	-.27	-.35	-.059
IV-a	Kleine werkgevers	.19	-.01	-.08	.13	-.145
IV-b1	Zelfstandig zonder personeel	.10	.05	-.01	.06	-.069
IV-b2	Ambachtslieden	.06	-.02	.08	-.22	-.113
IV-c	Zelfstandige boeren	-.37	-.38	-.39	-.51	-.077
V	Voormannen	-.43	-.50	-.57	-.44	-.067
VI	Geschoolde handarbeid	-.43	-.55	-.60	-.81	-.298
VII-a1	Geoefende handarbeid	-.47	-.54	-.54	-.58	-.091
VII-a2	Laaggeschoolde handarbeid	-.56	-.54	-.44	-.61	.074
VII-a3	Elementaire arbeid	-.69	-.69	-.77	-1.12	-.356
VII-b	Landarbeiders	-.68	-.69	-.59	-.62	.077

Tabel 4.8b Correlaties tussen herkomstschalingen (N=21 beroepsklassen)

	1970-1990	1991-2000	2000-2008	2008-2014
1970-1990	1.000			
1991-2000	0.982	1.000		
2000-2008	0.967	0.975	1.000	
2008-2014	0.959	0.941	0.948	1.000

5 HOLLEN OM STIL TE STAAN? TWEEVERDIENERS EN DE NEDERLANDSE MIDDENKLASSE SINDS 1990

Wiemer Salverda [1]

5.1 INLEIDING

Onder invloed van het internationale debat, dat vooral vanuit de VS is aangewakkerd, groeit ook in ons land de zorg over de positie van de middenklasse, vaak iets besmuikter omschreven als het midden, de middengroepen of middeninkomens. De groeiende zorg is sterk gemotiveerd door een afkalvende positie in de werkgelegenheid en de inkomensverdeling. De zorg betreft de politiek-maatschappelijke gevolgen waartoe die afkalving zou kunnen leiden. Dit hoofdstuk onderzoekt hoe de middenklasse zich heeft ontwikkeld in verhouding tot de klassen eronder en erboven. Ik bekijk de omvang van de middenklasse in termen van de aantallen huishoudens en bijbehorende personen en ook van hun inkomens- en vermogenspositie. Tevens bespreek ik enkele aspecten van de samenstelling, zoals de bron van het inkomen, de omvang van het huishouden en het aantal verdieners daarin. In overeenstemming met de andere verkenningen is de aandacht gericht op degenen in de leeftijdsgroep onder de 65 jaar die alleen of met anderen een huishouden voeren.[2] Nationale totalen die genoemd worden, hebben dan ook betrekking op deze categorie. Gepensioneerden en hun inkomen blijven daarom geheel buiten beschouwing (zie daarvoor Salverda en De Jong 2016).

De definitie van de middenklasse, en daarmee van beide andere klassen, baseer ik volledig op het inkomen van huishoudens. Definities op grond van bijvoorbeeld beroep, onderwijsniveau, of culturele en politieke opvattingen, zijn evenzeer gerechtvaardigd – zeker ook in verband met de politiek-maatschappelijke gevolgen. Omdat de benodigde gegevens ontbreken, vormen ze echter geen reële optie voor ons zoeklicht op de inkomens- en vermogenspositie. Het moge ook duidelijk zijn dat inkomen en vermogen onmisbaar zijn voor de instandhouding, groei of krimp van de middenklasse. Ze hebben daarmee stellig een grote maatschappelijke relevantie. Niettemin is het belangrijk om vast te stellen dat eventuele maatschappelijke effecten niet rechtstreeks en uitsluitend uit de inkomens- en vermogenspositie voortvloeien. De ontwikkelingen die hier geschetst worden, leveren nieuwe waarnemingen op die, naar ik hoop, van belang zijn voor analyses die juist die verdere vragen proberen te beantwoorden.

De inkomensdefinitie van de middenklasse

Ik bespreek eerst de operationalisering van de inkomensdefinitie van de middenklasse. De inkomensverdeling wordt opgesplitst in drie hoofdgroepen, die gedefinieerd worden aan de hand van het mediane huishoudinkomen – dat is precies het midden van de gehele inkomensverdeling (onderstaande termen gebruik ik verder in de tekst):

– de *onderkant, lage klasse of armen* ('laag' in de grafieken): huishoudens met een inkomen tot hooguit 60 procent van het mediane huishoudinkomen, in overeenstemming met de Europese definitie van inkomensarmoede;
– *het midden of de middenklasse* ('midden'): tussen die 60 procent als ondergrens en 200 procent van de mediaan als bovengrens;
– de *bovenkant of topklasse* ('top' of 'hoog'): boven 200 procent van de mediaan.

De definitie is gekozen in navolging van de Internationale Arbeidsorganisatie (Vaughan-Whitehead 2016). Omdat de uitkomsten van deze definitie in de praktijk variëren tussen tamelijk beperkt en tamelijk ruim, afhankelijk van het inkomensbegrip (bruto, netto of gestandaardiseerd), vormt ze een goed instrument om inzicht te krijgen in onderliggende processen. Binnen de middenklasse onderscheid ik nog vier segmenten die licht werpen op verschillen binnen de middenklasse en die bouwstenen kunnen vormen voor wie een meer beperkte definitie van de middenklasse zou willen kiezen:

– *laagste segment*: 60 tot 80 procent van de mediaan;
– *lagere*: 80 tot 100 procent;
– *hogere*: 100 tot 120 procent, en
– *hoogste*: 120 tot 200 procent.

Op deze manier wordt de middenklasse op een relatieve manier gedefinieerd, als onderdeel van de algehele inkomensverdeling. Dat heeft als belangrijk gevolg dat haar omvang niet alleen afhangt van deze klasse zelf, maar ook van ontwikkelingen in de beide andere klassen. Omgekeerd is het ook denkbaar dat belangrijke veranderingen die de hele verdeling raken, hoe ingrijpend ze misschien ook zijn, de omvang van de middenklasse niet of nauwelijks beïnvloeden. De klassen vormen communicerende vaten waarbij het peil in het ene vat dat in het andere bepaalt, en waarbij meer of minder vloeistof in totaal het peil in alle vaten tegelijk beïnvloedt. Andere definities van de middenklasse, bijvoorbeeld aan de hand van beroepen of attitudes die specifiek in het midden voorkomen, kennen deze samenhang niet.

Ik pas de afgrenzingen van de drie klassen systematisch toe met behulp van de vier gebruikelijke inkomensbegrippen:

– *primair* inkomen uit de markt (arbeid, onderneming of vermogen);
– *bruto*-inkomen (primair inkomen plus uitkeringen);
– *netto*- of besteedbaar inkomen (bruto-inkomen minus inkomstenbelasting en sociale premies), en

– *gestandaardiseerd* besteedbaar inkomen (netto-inkomen dat gewogen is met de omvang en samenstelling van het ontvangende huishouden).

Deze vier vormen tezamen het cumulatieve traject van inkomensverwerving, inkomensherverdeling en inkomensbesteding in onze maatschappij. De meeste aandacht zal hier uitgaan naar de laatste drie: bruto-, netto- en gestandaardiseerde inkomens, die door alle huishoudens worden ontvangen, in tegenstelling tot marktinkomens, die slechts een deel van de huishoudens ontvangt. Terwille van de leesbaarheid komt marktinkomen daarom afzonderlijk aan de orde in paragraaf 5.5.

Doorgaans staat het gestandaardiseerde inkomen centraal in het publieke debat en in de beleidsvorming aangaande armoede en inkomensongelijkheid.[3] Het vormt echter het slotstuk van het hele traject en wordt beïnvloed door belangrijke sociaal-economische mechanismen die ten onrechte buiten beeld raken als de aandacht uitsluitend gericht wordt op dat eindpunt. Die mechanismen omvatten:

1. de *inkomensverwerving* in de markt door middel van loonarbeid of van eigendom van onderneming en/of vermogen;
2. de wettelijk bepaalde en/of politiek ingevulde *herverdeling* van inkomens, en
3. de individuele *huishoudvorming*, die tot uiting komt in de omvang en samenstelling van het huishouden die van belang zijn voor de standaardisering.[4]

Hun grote invloed en belang rechtvaardigen de nadere analyse van deze mechanismen. Wie zou de middenklasse willen definiëren zonder te letten op hun arbeid en beroep – essentiële kenmerken in de sociologische benadering – en, als onderdeel daarvan, het arbeidsaanbod van het huishouden? Wie zou niet willen weten wat de bijdrage is van inkomensherverdeling van en naar de middenklasse? Wie zou voorbij willen gaan aan de sterke groei van het aantal eenpersoonshuishoudens en de daling van het kindertal in andere huishoudens, en de invloed die beide uitoefenen op de betekenis van het inkomen voor de huishoudens, dat wil zeggen de standaardisering? Ik betrek deze effecten hier uitdrukkelijk in de beschouwing.

Ik baken de middenklasse voor elk van de vier inkomensbegrippen af met behulp van de bijbehorende inkomensverdeling, uitgaande van de mediaan van het betreffende inkomen, en verbind de uitkomsten met elkaar door te kijken naar de effecten van deze afbakeningen binnen de bruto-inkomensverdeling. Dat wil zeggen dat de huishoudens die aanvankelijk *gerangschikt* zijn op grond van hun bruto-inkomen, vervolgens worden gerangschikt volgens hun netto-inkomen na belasting en dan dienovereenkomstig naar de klassen ingedeeld, en daarna idem volgens hun gestandaardiseerde inkomen. Bij de herschikkingen verandert de indeling van individuele huishoudens in de drie klassen, maar behouden ze hun bruto-inkomen. De omvang van het gezamenlijke bruto-inkomen van de huishoudens in elk van de klassen verandert met de rangschikking. Op deze manier bekijken we met

eenzelfde maatstaf hoe de omvang van de middenklasse wordt beïnvloed door de genoemde mechanismen. Op deze manier wordt van dezelfde huishoudens rechtstreeks waargenomen hoe ze zich tot elkaar verhouden na inkomensherverdeling en na huishoudvorming c.q. standaardisering. Over hoeveel gezamenlijk bruto-inkomen beschikken de huishoudens die na belasting of standaardisering lid zijn van de middenklasse vergeleken met daarvoor? Behoren huishoudens in de middenklasse zoals gerangschikt op grond van de bruto-inkomenverdeling, ook nog tot de middenklasse in beide andere verdelingen? Schuiven ze door herverdeling of standaardisering weg naar de bovenkant of de onderkant? Of, omgekeerd, schuiven ze vanuit beide andere klassen juist naar het midden? En wat zijn de kenmerken van de huishoudens die tussen klassen verschuiven; met andere woorden van welke huishoudens is de klassepositie gevoelig voor herverdeling of standaardisering? In het bijzonder stel ik daarbij de vraag wat de rol is van het aantal verdieners in het huishouden. Is het tweeverdienerschap tegenwoordig een vereiste voor een plek in de middenklasse of brengt het een huishouden juist hogerop? Gedurende de onderzochte periode is het eenverdienersmodel grotendeels vervangen door het twee- (of meer-)verdienersmodel. Dat is hand in hand gegaan met een ware explosie van deeltijdarbeid. Tegenwoordig werkt de helft van alle werkzame personen in Nederland parttime, uniek in internationale vergelijking (Salverda en Brals 2016; Salverda 2016b). Dat heeft als gevolg dat arbeidsinkomens nu volledig anders over huishoudens worden verdeeld dan vroeger. De literatuur over topinkomens in ons land onderstreept hun groeiende belang in de top-10 procent en top-1 procent (Atkinson et al. 2009; Salverda 2014: figuur 2.2). Hier gaat het mij uiteraard om hun verdeling over de drie klassen.

De gerechtvaardigdheid van de zorg over een afkalvende middenklasse blijkt direct af te hangen van het inkomensbegrip. Kijkt men naar de bruto-inkomensverdeling, dan is haar aandeel relatief klein en krimpt die bovendien aanzienlijk gedurende de onderzochte periode. Uitgaande van de gestandaardiseerde inkomensverdeling daarentegen is de middenklasse groot en verandert haar omvang maar weinig. Deze divergentie geeft inzicht in de genoemde mechanismen. De middenklasse heeft meer dan vroeger moeite zich te handhaven op grond van direct verkregen marktinkomens en is nu meer afhankelijk van inkomensherverdeling en veranderde huishoudvorming. Hoewel er uitgaande van de gestandaardiseerde inkomens nauwelijks sprake lijkt van een afkalvende middenklasse, is de zorg niettemin gerechtvaardigd vanwege de onderliggende processen die hier worden blootgelegd. In weerwil van de grootte en de geringe verandering is de manier waarop de gestandaardiseerde omvang in stand gehouden wordt, drastisch veranderd. Dat betreft vooral de ontwikkelingen in de arbeidsmarkt en de huishoudvorming – kort gezegd het einde van de eenverdienersmaatschappij – maar ook de afnemende herverdeling van inkomens als gevolg van het gevoerde beleid van ‘werk, werk, werk’ draagt hieraan bij.

Ik bestudeer de verschuivingen tussen bruto, netto en gestandaardiseerd binnen afzonderlijke jaren en kijk vooral ook hoe dat patroon in de loop van de tijd is veranderd. Daarbij ga ik terug tot 1990, zo ver als de beschikbare gegevens toelaten. Deze zijn overwegend afkomstig uit de inkomens- en vermogensgegevens van het CBS: het InkomensPanelOnderzoek (IPO). Deze microdata maken het mogelijk de bewegingen tussen de drie klassen in kaart te brengen en verbanden te leggen met individuele karakteristieken, zoals de huishoud- en werkgelegenheidspositie. Helaas ontbreken in deze gegevens belangrijke karakteristieken voor een diepgaandere analyse, zoals de precieze arbeidsmarktpositie (bijv. gewerkte uren of beroep) of het behaalde onderwijsdiploma (vergelijk hiervoor Salverda en Brals 2016). Ook vertonen de gegevens een belangrijke reeksbreuk tussen de 2000 en 2001 die helaas niet goed te repareren is (Salverda 2013), waardoor de ontwikkeling tussen deze twee jaren buiten beeld moeten blijven. Dat is spijtig, omdat dan juist de dot.com-crisis begint en tegelijkertijd de inkomsten- en vermogensbelasting wordt hervormd door Zalm en Vermeend. Beide hebben naar ik aanneem aanmerkelijke gevolgen gehad die leerzaam hadden kunnen zijn voor de huidige crisis. De perioden voor en na 2000[5] geef ik daarom steeds afzonderlijk aan, en de overgang tussen beide laat ik buiten beschouwing. Omdat het uiteindelijk om de grote lijn gaat en niet om een zo exact mogelijke vergelijking tussen toen en nu, valt daarmee te leven.

Opzet

In het vervolg van dit hoofdstuk geef ik eerst een korte samenvatting van algemene inkomens- en werkgelegenheidsontwikkelingen (onder 5.2). Tegen die achtergrond schets ik daarna het aandeel van de middenklasse onder alle huishoudens en hun inkomensaandeel in het totale (bruto) inkomen in ons land, tussen 1990 en 2014, in vergelijking met beide andere klassen, en bespreek ik hoe de drie van elkaar verschillen (onder 5.3). Dan (onder 5.4) bespreek ik voor geselecteerde jaren de verschuivingen van huishoudens tussen de klassen als gevolg van de rangschikking naar bruto, netto inkomen en gestandaardiseerd inkomen om de effecten van belasting- en premieheffing en huishoudvorming bloot te leggen. Vervolgens (onder 5.5) komt aan de orde welke typen huishoudens in die verschuivingen betrokken zijn, waarbij de aandacht vooral uitgaat naar tweeverdieners. Tot slot (onder 5.6) voeg ik aan deze inkomensplaatjes de vermogensverdeling toe: hoe ontwikkelen zich daarin de aandelen van dezelfde inkomensklassen? Ter afsluiting (onder 5.7) volgt een korte discussie over de mogelijke gevolgtrekkingen voor beleid.

5.2 WERKGELEGENHEID, INKOMEN EN HUISHOUDENS SINDS 1990

Alvorens ons verder te richten op de ontwikkeling van de middenklasse, schets ik voor alle huishoudens tezamen gedurende de onderzochte periode kort het verloop van drie belangrijke omgevingsvariabelen:
– de omvang van de *inkomensherverdeling;*
– de *werkgelegenheidsdeelname* van huishoudens, en
– de *verdunning* van huishoudens.

De eerste variabele betreft de omvang van de inkomensherverdeling, uitgedrukt als percentage van het nationale totaal van de bruto-inkomens van huishoudens, dat groeit van 159 naar 365 miljard euro.[6] Zo uniform mogelijk gedefinieerd dalen de uitkeringen van sociale verzekeringen en voorzieningen plus de gerichte inkomensoverdrachten, zoals huursubsidie en kinderbijslag als percentage van het totale bruto-inkomen van 18 procent in 1990 naar 13 procent in 2014. De afdrachten van de inkomsten- en vermogenbelasting en de sociale premies[7] – hierna ook wel kortweg aangeduid als 'belastingen' – stijgen in de jaren negentig (van 24 naar 27% bruto-inkomen) en schommelen vervolgens (rond 25%). Vooral de directe belastingen dalen fors in de jaren negentig (van 14 naar 9% van het bruto-inkomen) en blijven bijna onveranderd daarna; sociale premies stijgen dan echter en blijven daarna bijna gelijk.

De belangrijkste les uit de recente literatuur over baanloze huishoudens, de tweede variabele, is dat de werkgelegenheidsgraad van personen en die van huishoudens principieel van elkaar verschillen, zodra er meerdere werkenden in een huishouden zijn. Nieuwe werkgelegenheid kan in de vorm van een extra werkende terechtkomen in huishoudens waarin al een werkende aanwezig is. Figuur 5.1 toont de realiteit hiervan voor ons land. Tot 2008 stijgt de werkgelegenheidsgraad onder *personen* ondanks enkele vertragingen met in totaal 17 procentpunt, om daarna tot 2014 met 4 procentpunt te dalen. Tegelijk ligt het percentage *huishoudens* met één of meer werkenden met enige cyclische fluctuatie onveranderd tussen 85 en 90 procent, en treedt recent ook hier een daling op (2 procentpunt). Het betekent dat van de 1,8 miljoen werkenden die erbij gekomen zijn sinds 1990, circa 800.000, zich bevinden in nieuwe huishoudens, waardoor de werkgelegenheidsgraad gelijk bleef bij een toenemend aantal huishoudens, terwijl de resterende 1 miljoen personen zich hebben gevoegd in huishoudens die al een werkende hadden (Salverda en Brals 2016).

De derde variabele betreft de verdunning van huishoudens, de basiseenheid in deze analyse. Tussen 1990 en 2014 groeit het aantal huishoudens met 15 procent, van 4,9 naar 5,6 miljoen, maar daalt het gemiddeld aantal personen per huishou-

den met 5 procent, van 2,58 tot 2,44. Dit is het gevolg van enerzijds de groei van het aantal eenpersoonshuishoudens en anderzijds de verkleining van meerpersoonshuishoudens.

Figuur 5.1 Werkgelegenheidsgraad van huishoudens en personen*, 1990-2014. Alle personen, respectievelijk huishoudens = 100%

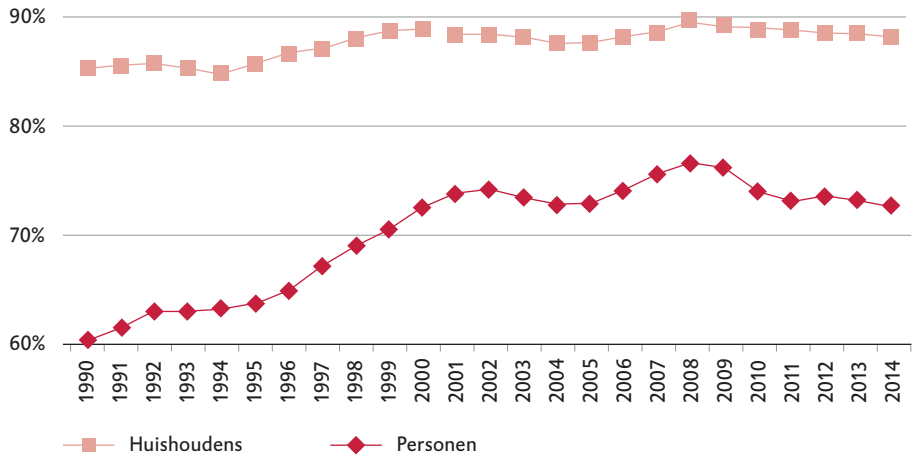

* Alle huishoudens met inkomen uit arbeid en/of winst uit onderneming ten opzichte van het nationale totaal van huishoudensaantallen, referentiepersoon tussen 15 en 64 jaar. Dit is een ruime schatting, omdat elk inkomen dat binnen een kalenderjaar is ontvangen, wordt meegeteld, terwijl werkende personen als een jaargemiddelde worden geteld.
Bron: Werkgelegenheidsgraad van huishoudens uit CBS, Statline/IPO Samenstelling inkomen; van personen uit Eurostat/ELFS [lfsa_epgaed]

5.3 DE MIDDENKLASSE TUSSEN ONDER- EN BOVENKANT

De ontwikkeling van de middenklasse staat hier centraal, aangevuld met enkele details van haar vier segmenten. Ik kijk eerst naar de aggregate omvang en ontwikkeling van de klassen en de demografische samenstelling, steeds afgemeten aan de mediaan van bruto-, netto- respectievelijk gestandaardiseerd inkomen. De onderlinge verschillen en bijbehorende verschuivingen komen aan bod onder 5.4, het primaire inkomen wordt besproken onder 5.5.

Omvang en ontwikkeling

De grote betekenis van de verschillende inkomensbegrippen voor de omvang en ontwikkeling van de middenklasse wordt duidelijk uit de linkergrafiek van de figuren 5.2a (huishoudens) en 5.2b (inkomen). De uitkomsten verschillen radicaal tus-

sen bruto-, netto- en gestandaardiseerde inkomens, voor niveau én ontwikkeling. Ik kijk eerst naar het aantal huishoudens (deel A), daarna naar hun gezamenlijk inkomen (deel B).

Afgemeten aan de bruto-inkomensmediaan is het aandeel van de middenklasse onder alle huishoudens relatief klein en krimpt het aanzienlijk: van 68 procent in 1990 naar 57 procent in 2014. Gerangschikt volgens de netto-inkomens is het echter groter en krimpt het de helft minder sterk: van 71 naar 66 procent. Gestandaardiseerd gerangschikt behoort onveranderlijk de overgrote meerderheid van alle huishoudens tot de middenklasse, met gedurende lange tijd een aandeel van circa 80 procent van alle huishoudens, wat sinds 2006 echter is gevolgd door een duidelijke krimp. De dalingen zijn opvallend recent en zijn groter op grond van bruto-inkomens (–11 procentpunt, vanaf 2000), dan van netto-inkomens (–5 procentpunt, vanaf 2003) en gestandaardiseerde inkomens (–3% procentpunt, vanaf 2006). De ontwikkelingen van de top (de grafieken in het midden) en de onderkant (de rechtergrafieken) zijn samen complementair hieraan. Hun stijgingen en niveaus weerspiegelen samen de dalingen van de bruto- en netto-middenklasseaandelen. De recente gestandaardiseerde middenklassedaling komt geheel overeen met het stijgende huishoudensaandeel van de onderkant. Het effect van standaardisering op huishoudens aan de onderkant is dan ook aanzienlijk – in 2014 verschilt het huishoudensaandeel tussen bruto- en gestandaardiseerde inkomens tussen 29 en 17 procent.

De klassenaandelen in het nationale totaal van inkomens, steeds bruto, ontwikkelen zich duidelijk geprononceerder (figuur 5.2b). In alle gevallen blijft de onderkant onveranderd over de tijd en de actie speelt zich daarom geheel af tussen middenklasse en topklasse. Het bruto-middenklassenaandeel zakt van 71 naar 57 procent van alle inkomens, dat van de topklasse stijgt navenant van 22 naar 35 procent. Er vindt dus een inkomensverschuiving plaats van 13 à 14 procentpunten tussen het midden en de top. Gerangschikt naar netto-inkomens is de verschuiving tussen beide klassen minder groot (8 procentpunten). Gestandaardiseerd gerangschikt treedt nog steeds een verschuiving op tussen midden en top, nu ter grootte van 4 procentpunt. Opnieuw speelt de meeste actie zich af na 2000, maar de vertraging al naar gelang het inkomensbegrip is geringer dan hierboven voor de aantallen. De financiële crisis lijkt de verschuiving tussen het midden en de top eerder te versnellen dan af te remmen. Niet verwonderlijk zijn de inkomensaandelen van de onderkant fors kleiner dan de huishoudaandelen en dat verschil is groeiende.

De belangrijke verschillen in niveau en ontwikkeling van de middenklasse afhankelijk van het gehanteerde inkomensbegrip laten zien dat inkomensherverdeling en huishoudvorming van wezenlijke invloed zijn. De herverdeling van bruto naar netto draagt bij aan haar omvang en halveert de krimp, maar maakt die niet ongedaan, de standaardisering vergroot de omvang nog aanzienlijk verder en voorkomt

tot voor kort de krimp. Bruto gerangschikt behoort nu nog slechts ruim de helft van alle huishoudens tot de middenklasse en is ze op weg om een minderheid te worden; gestandaardiseerd gerangschikt omvat ze nog altijd het overgrote deel van de bevolking, al staat ook dat onder druk. Met andere woorden, in de markt heeft de middenklasse een duidelijk probleem om zich te handhaven, dat vervolgens grotendeels en meer dan vroeger wordt verholpen door inkomensherverdeling en veranderende huishoudvorming. Omgekeerd wordt de positie van de topklasse in de markt almaar sterker. De effecten van herverdeling en standaardisering aan de top vormen het spiegelbeeld van de middenklasse: de topaandelen worden fors verkleind onder invloed van de herverdeling, maar stijgen niettemin nog aanzienlijk, ze worden opnieuw kleiner onder invloed van standaardisering en blijven dan lange tijd ruwweg stabiel voordat ze recent zijn gaan stijgen. Over de tijd gezien helpt de onderkant mee om het grote huishoudensaandeel van de middenklasse voor gestandaardiseerde inkomens overeind te houden, terwijl de bovenkant dat vooral doet voor het grote inkomensaandeel.

Figuur 5.2 **Klassenaandelen in huishoudens en inkomen, gerangschikt per inkomensbegrip, 1990-2014***

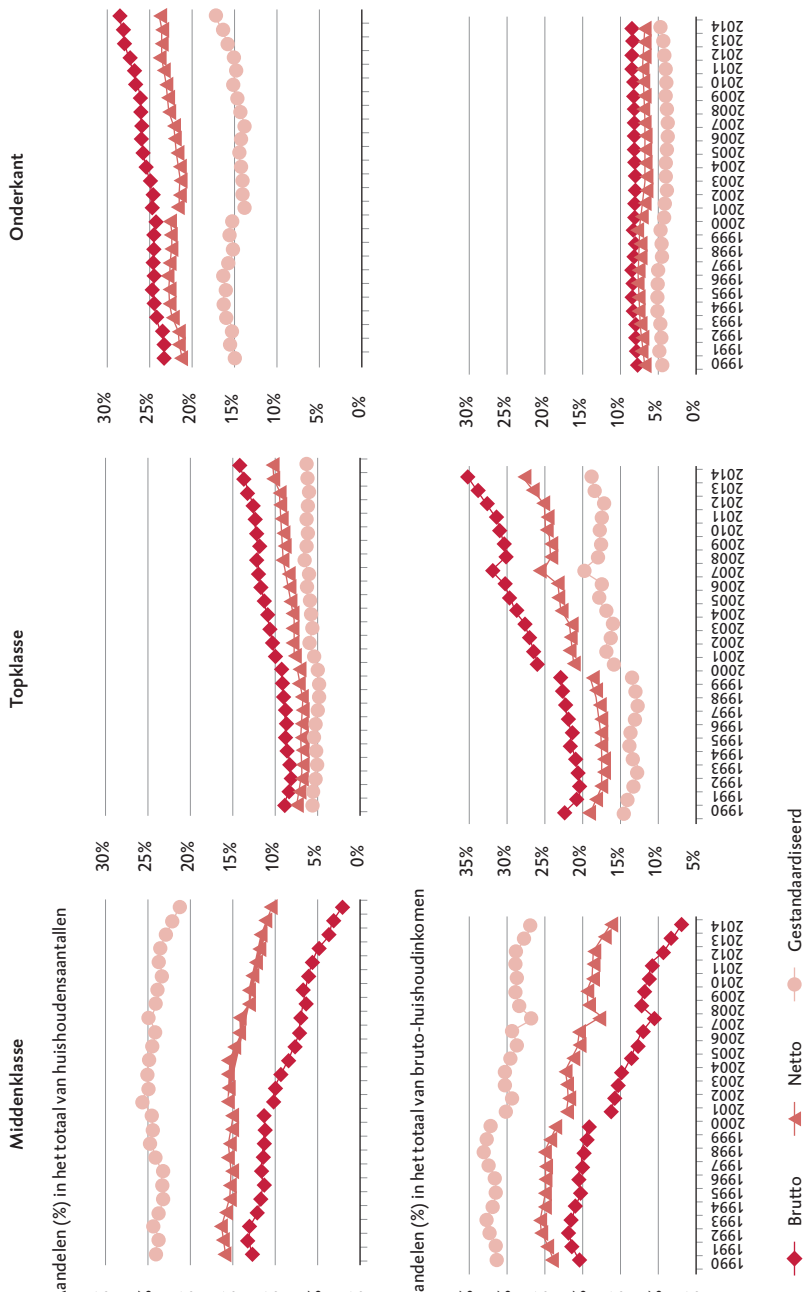

* Voor de reeksbreuk in 2001, vanwege veranderde definities en waarnemingen, is niet gecorrigeerd (zie Salverda 2013 voor een bespreking).

Bron: Eigen berekening op microdata CBS, InkomensPanelOnderzoek IPO

Het gaat er hier niet om uit de drie inkomensbegrippen de beste te kiezen, maar om hun onderlinge verbanden en de effecten van de bijhorende mechanismen bloot te leggen. Wat kunnen ze ons vertellen over de invloeden die de middenklasse ondergaat? De uiteenlopende ontwikkelingen suggereren zeer belangrijke verschuivingen tussen de drie klassen op grond van belasting- en premieheffing en van standaardisering voor een veranderende huishoudomvang en -samenstelling. Op zich kunnen dergelijke verschuivingen in beide richtingen verlopen, van het midden naar de bovenkant en onderkant, maar ook omgekeerd van deze beide kanten naar de middenklasse toe. In die onderliggende bewegingen liggen de twee mechanismen besloten. Figuur 5.2 laat hierover geen directe conclusie toe, omdat ze slechts het netto-resultaat toont van de verschuivingen in beide richtingen. De onderliggende bewegingen bespreek ik, samen met de twee mechanismen, in paragraaf 5.4.

Samenstelling van de klassen

De verschillen en verschuivingen tussen de klassen houden verband met verschillen in samenstelling tussen de klassen. Ik bekijk het verloop van de huishoudomvang over de drie klassen. In 2014 telt het gemiddelde huishouden in de bruto-inkomensmiddenklasse 2,64 personen (inclusief kinderen), tegenover 3,29 aan de bovenkant en 1,61 aan de onderkant. Huishoudens aan de bovenkant zijn dus tweemaal zo groot als aan de onderkant. De daling over de jaren is het sterkst in de middenklasse, die in 1990 gemiddeld nog 2,83 personen per huishouden telt. Haar aandeel onder het nationale totaal van personen daalt daarmee van 74 naar 62 procent, ten gunste van zowel de topklasse, die stijgt van 12 naar 19 procent, als de onderkant, die groeit van 14 naar 19 procent. Personen zijn dus meer geconcentreerd geraakt aan de boven- en onderkant. Dat maakt de belangrijke verschuivingen van de bovenkant en de onderkant naar de middenklasse die optreden als gevolg van de standaardisering, begrijpelijk: de grotere huishoudens binnen de topklasse zakken, omdat ze het inkomen met meer moeten delen, en de kleinere binnen de onderkant stijgen juist, omdat ze het met minder hoeven te delen. Standaardisering brengt de gemiddelde huishoudomvang van de klassen veel dichter bij elkaar: 2,65 personen voor de bovenkant, 2,55 voor het midden en 1,86 voor de onderkant. Gestandaardiseerd verandert de personenverdeling tussen de klassen ook maar weinig in vergelijking met 1990.

Tegenwoordig schuift als gevolg van belasting en standaardisering 12 procent van alle personen omlaag van de topklasse naar het midden, vergeleken met 6 procent in 1990. Het impliceert dat in termen van klassen nu vaker eerst een bruto-inkomen in de topklasse verworven moet worden om gestandaardiseerd een huishouden van dezelfde omvang op middenklasseniveau te kunnen onderhouden. De individuele huishoudvorming speelt daarom een wezenlijke rol, naast de beide mechanismen van inkomens- werving en herverdeling. Grotere huishoudens

zoals paren met kinderen vormen een belangrijke vector, waarlangs die personen eerst geconcentreerd raken in de bruto-inkomenstopklasse en vervolgens omlaag schuiven naar de gestandaardiseerde middenklasse.

Segmenten van de middenklasse

De verdeling van de middenklasse over haar vier segmenten is tamelijk stabiel zoals figuur 5.3 laat zien voor geselecteerde jaren. Het hoogste segment, dat ook verreweg het breedst is, omvat bijna de helft van alle middenklassenhuishoudens. Het groeit licht tussen 1990 en 2014 voor bruto- en netto-inkomens en schommelt wat voor gestandaardiseerd inkomens. De inkomensverschuivingen als gevolg van de standaardisering lopen iets uiteen tussen de segmenten. Met gestandaardiseerde rangschikking valt het hoogste segment kleiner uit, net als de topklasse die er vlak naast ligt. In het algemeen geldt, hoe hoger het inkomen binnen de middenklasse, hoe groter deze verschuiving. Desondanks zijn de verschuivingen binnen de middenklasse buitengewoon klein vergeleken met die van de middenklasse als geheel. Met andere woorden, de bruto- en netto-krimp en de gestandaardiseerde bijna-stabiliteit van de totale middenklasse die we eerder vaststelden, zijn vrijwel gelijk verdeeld over de vier segmenten. Een andere afgrenzing van de middenklasse zal dan ook weinig uitmaken voor de gevonden trends.

Figuur 5.3 Verdeling (%) middenklassenhuishoudens over segmenten, per inkomensbegrip, 1990-2014

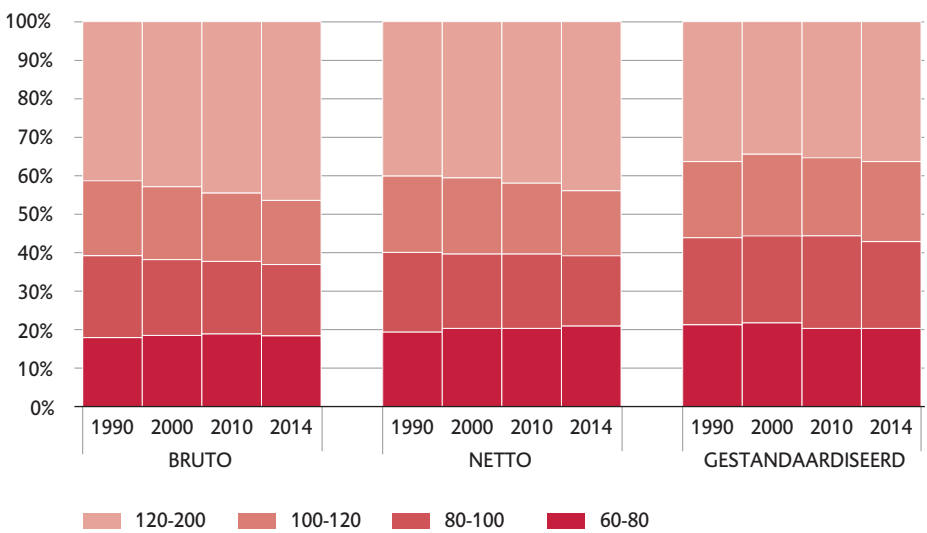

Bron: Eigen berekening op microdata CBS, InkomensPanelOnderzoek IPO

Het gemiddelde aantal personen per huishouden stijgt met het segment. Het overbrugt binnen de middenklasse het verschil tussen de onderkant en de bovenkant dat we hierboven vonden. Het hoogste segment telt bruto duidelijk meer personen

dan de andere drie en heeft voor gestandaardiseerde inkomens ook hetzelfde aantal als de top. Dat onderstreept nogmaals het effect van huishoudvorming en standaardisering. Tegelijk maakt het duidelijk dat de middenklasse geen volledig uniform geheel vormt van onder tot boven over de segmenten heen. Uit de figuur kan ook worden afgeleid dat als de middenklasse veel beperkter zou worden afgebakend, bijvoorbeeld tussen 60 en 120 procent van de mediaan, ze tegenwoordig bruto minder dan een derde van alle huishoudens zou omvatten en gestandaardiseerd minder dan de helft; bij een afbakening tussen 80 en 200 procent zou het gaan om 47 (bruto) en 61 procent (gestandaardiseerd) van alle huishoudens.

Samenvattend vinden we uitgaande van de bruto-inkomensverdeling een sterke krimp van de middenklasse, inclusief de vier segmenten, en een dienovereenkomstig sterke groei van de topklasse. De middenklasse handhaaft zich steeds moeilijker vanzelf in de markt. Dit gaat samen met een groeiende concentratie van personen en grotere huishoudens in de topklasse. Vervolgens brengen belasting- en premieheffing en inkomensstandaardisering velen uit de groep die in de loop van de tijd is opgeschoven naar die bruto-inkomenstop, weer omlaag naar de middenklasse. Ik bekijk dat nu in meer detail.

5.4 EFFECTEN VAN BELASTINGHEFFING EN HUISHOUDVORMING

Figuur 5.2 suggereert significante netto-verschuivingen van huishoudens en inkomen tussen de klassen als gevolg van belastingheffing en standaardisering. Om daar inzicht in te krijgen presenteer ik de stromen in beide richtingen tussen de klassen die aan deze resultaten ten grondslag liggen voor het recentste jaar, 2014, waarin de verschuivingen trouwens het grootst zijn. Figuren 5.4a (huishoudens) en 5.4b (inkomen) specificeren in vier kolommen van links naar rechts de aantallen huishoudens die hun klassenpositie uit de bruto-verdeling behouden (blijvers), of die op grond van belastingheffing dan wel standaardisering een klasse verlaten (gaanders) of zich er juist bij aansluiten (komers). De precieze bestemming van gaanders en de herkomst van komers is niet aangeven, maar nagenoeg alle stromen gaan naar de naastliggende klasse, stromen die tussen onderkant en bovenkant over de middenklasse heen springen zijn verwaarloosbaar klein. Zou de middenklasse beperkter worden afgebakend, dan neemt de kans op dergelijke sprongen uiteraard toe. De aangegeven percentages hebben steeds betrekking op het nationale totaal van hetzij huishoudens, hetzij inkomens, en zijn daarom onderling vergelijkbaar tussen de klassen en de stromen. De inkomensaandelen betreffen het bruto-inkomen en geven dus aan hoeveel inkomen met de huishoudens mee verschuift onder invloed van de beide mechanismen. In de vakjes onderaan in de kolommen zijn de aandelen van de klassen vermeld die overeenstemmen met figuur 5.2.

Figuur 5.4 Klassenverschuivingen van huishoudens bij rangschikking per inkomensbegrip, 2014

A. Aandelen(%) in het nationale totaal van huishoudensaantallen

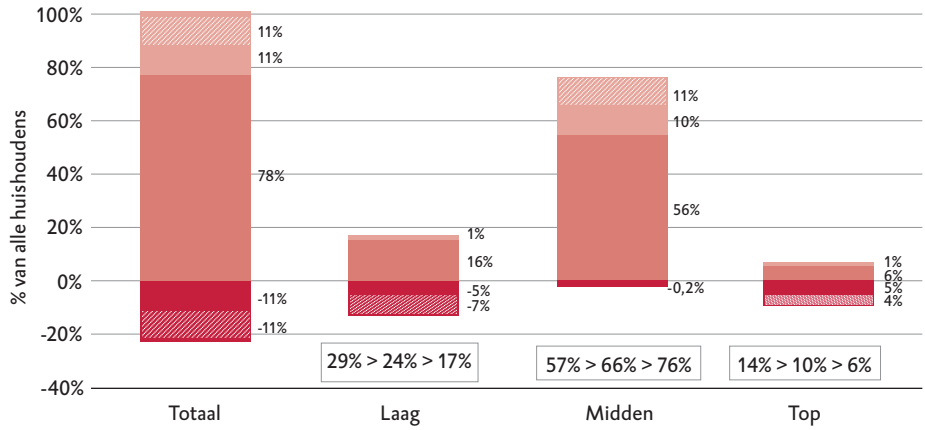

B. Aandelen(%) in het nationale totaal van bruto-huishoudinkomen

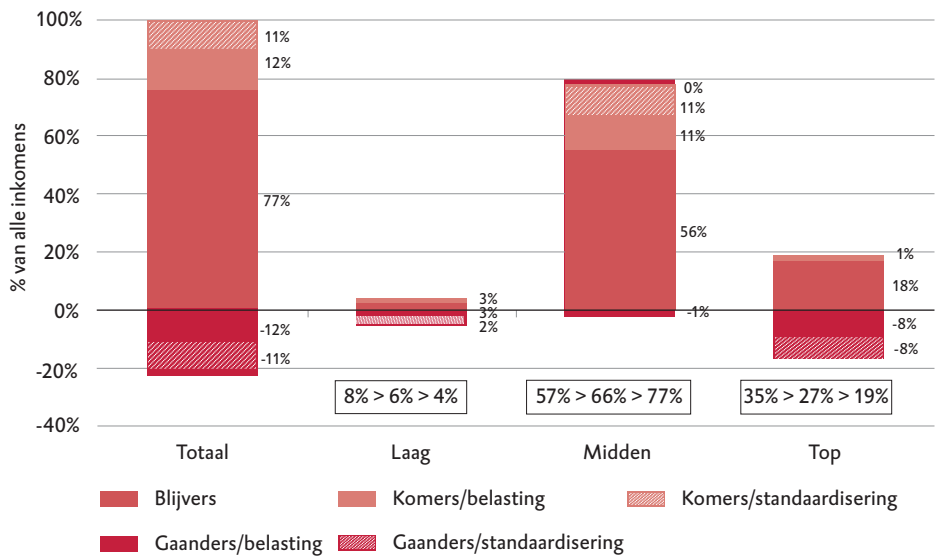

Bron: Eigen berekening op microdata CBS, InkomensPanelOnderzoek IPO

Van de totale populatie van huishoudens blijft 78 procent op zijn plaats in de oorspronkelijke klasse in het gehele proces van inkomensherverdeling en standaardisering. Zij houden tegelijk een vrijwel even groot gedeelte (77%) van het inkomen op zijn plaats (figuur 5.4b). Het complement (22%) stroomt in en uit – met een fifty-fifty verdeling over de twee mechanismen voor zowel de huishoudens als het

inkomen. De totaalplaatjes in de linkerkolommen zijn vrijwel identiek voor huishoudens en inkomens, en ook voor de middenklasse in de derde kolom zijn de verschillen gering. Belangrijke verschillen tussen beide komen echter aan het licht tussen de onderkant, die immers een hoog huishoudensaandeel en een laag inkomensaandeel heeft, en de bovenkant waar het tegenovergestelde geldt. De onderkant ziet 12 procentpunt van zijn huishoudens en 5 procentpunt van zijn inkomen wegschuiven naar het midden, de bovenkant 9 procentpunt van zijn huishoudens en 17 procentpunt van zijn inkomen.

In het bijzonder laat figuur 5.4a zien hoe de middenklasse langs deze lijnen wordt opgebouwd. Van de oorspronkelijke 57 procent van alle huishoudens stroomt minder dan 2 procentpunt uit en vormt de resterende 56 procent de vaste kern door de rangschikkingen heen. Deze wordt vervolgens gecombineerd met een omvangrijke toestroom van 21 procent en bereikt aldus het gestandaardiseerde aandeel van 76 procent. De toestroom komt zoals hierboven aangegeven van beide kanten, en is voor inkomen sterker en meer afkomstig uit de topklasse dan voor huishoudens.

De absolute verschuivingen die hierbij horen, zijn zeer omvangrijk. Van de aanvankelijke 1,6 miljoen huishoudens aan de onderkant in 2014 schuiven er bijna 700.000 omhoog naar het midden, waarvan bijna 400.000 als gevolg van de standaardisering. Omgekeerd gaan er 100.000 van het midden omlaag naar de onderkant. Tegelijkertijd schuiven er van de aanvankelijke 800.000 aan de bovenkant 500.000 omlaag naar het midden, waarvan 200.000 vanwege standaardisering. Slechts enkele tienduizenden bewandelen de omgekeerde weg, van het midden naar de top. De middenklasse groeit op deze manier van 3,2 naar 4,3 miljoen huishoudens. Bijna alle oorpronkelijke 3,2 miljoen middenklassehuishoudens beschikken over voldoende bruto-inkomen om zich te handhaven tot en met de gestandaardiseerde middenklasse. Omgekeerd bestaat een kwart van die gestandaardiseerde middenklasse – 1,1 op de 4,3 miljoen – uit huishoudens die erbijkomen vanaf de onder- of bovenkant. Met name degenen die uit de topklasse naar het midden schuiven, behalen aanvankelijk een veel hoger inkomen en dragen daarover dan ook meer belasting af. Tegelijkertijd zijn hun huishoudens groter, waardoor hun hogere inkomen na standaardisering uiteindelijk slechts toereikend is voor een uitgavenpatroon dat tot de middenklasse behoort.

In 1990, aan het begin van de periode, behoudt een groter percentage van zowel de huishoudens en als het inkomen zijn oorspronkelijke klassepositie. In de middenklasse gaat het dan om 68 procent in plaats van 56 procent nu. De gestandaardiseerde middenklasse kent in dat beginjaar per saldo een inkomenstoestroom die slechts half zo groot is als in 2014. Het verschil betreft vooral de topklasse, want stromen vanuit de onderkant zijn aan begin en eind vrijwel even groot. De omge-

keerde bewegingen, vanuit de middenklasse naar onder en boven, zijn in 1990 net zo miniem als tegenwoordig. De gestileerde werkelijkheid is dan ook dat huishoudens steeds nauwelijks uit de middenklasse vertrekken, maar slechts erbijkomen.

De verschuivingen worden teweeggebracht door belastingheffing en standaardisering. Van beide groeit het belang voor deze verschuivingen grosso modo even sterk, afgezien van enige cyclische variatie die optreedt in de belastingheffing maar niet in de standaardisering. Ten opzichte van de jaren negentig wordt het inkomenseffect daarna relatief wat sterker. Het belastingeffect is afhankelijk van de inkomenshoogte en uiteraard van het gevoerde belastingbeleid. Het effect van standaardisering is afhankelijk van de omvang en samenstelling van het huishouden, die het resultaat vormen van een structureel veranderende huishoudvorming. Omvangrijke categorieën van huishoudens hebben uiteraard een groter aandeel in de verschuivingen, maar blijken niettemin ook vaak oververtegenwoordigd te zijn. In de verschuiving omlaag vanuit de top zijn paren mét kinderen oververtegenwoordigd, begrijpelijk, want bij eenzelfde inkomen heeft standaardisering meer vat op hen dan op paren zonder kinderen.

We vinden dus sterke en groeiende verschuivingen naar de middenklasse onder invloed van belastingheffing en standaardisering, en nauwelijks verschuivingen vanuit de middenklasse in omgekeerde richting. De verschuivingen kunnen verklaren waarom de sterke krimp van de middenklasse en de even sterke groei van de topklasse voor de bruto-inkomens afwezig zijn in de gestandaardiseerde inkomensruimte. De grotere en relatief groeiende omvang van huishoudens in de topklasse speelt hierin een essentiële rol.

5.5 BRONNEN VAN INKOMEN, TWEEVERDIENERS EN HUISHOUDOMVANG

Tot nu toe ben ik uitgegaan van de bruto-inkomensverdeling en voorbijgegaan aan de afzonderlijke bijdragen daaraan van marktinkomen enerzijds en uitkeringen anderzijds. Het onderscheid tussen beide is in de eerste plaats van belang vanwege de onafhankelijke verwerving van inkomen als een wezenlijk kenmerk van de middenklasse. Binnen het nationale totaal van bruto-huishoudinkomen omvat het marktinkomen nu 87 procent, tegenover 82 procent in 1990. Het percentage loopt echter sterk uiteen tussen de klassen. Daarnaast is het voor een juist beeld van de inkomensherverdeling van belang om de uitkeringen als ontvangst weg te strepen tegen belastingen en sociale premies (op bruto-inkomen inclusief bruto-uitkeringen) als uitgave. Verder is het essentieel om vast te stellen dat individuen degenen zijn die de inkomens ontvangen, en niet de huishoudens als zodanig. Om die reden oefent de verdeling van individuele verdieners van marktinkomen over de huishoudens een grote invloed uit op de inkomensverdeling en de drie klassen. Deze komt in het tweede gedeelte van deze paragraaf aan de orde.

Marktinkomen en uitkeringen

Figuur 5.5a presenteert de percentages van marktinkomen binnen het bruto-inkomen van de drie klassen. Uitkeringen vormen het complement hiervan binnen het totaal van 100 procent. Ze bestrijken het hele spectrum van de sociale zekerheid, uitgezonderd de AOW en het beroepspensioen vanwege de leeftijdsrestrictie tot 65 jaar. Voor het totaal van de drie klassen tezamen stijgt het marktinkomensaandeel van 82 naar 86 procent en daalt het complementaire uitkeringsaandeel van 18 naar 14 procent in de jaren negentig; daarna blijft het vrijwel onveranderd. Het marktinkomensaandeel binnen de onderkant (35 à 50%) ligt ver hieronder en beweegt zich sterker omhoog, plus bijna 10 procentpunt, en het fluctueert ook aanmerkelijk sterker in reactie op de dot.com- en financiële crises. Het uitkeringsaandeel ligt navenant hoger dan gemiddeld, al daalt het van twee derde tot iets meer dan de helft. De marktinkomensaandelen binnen de midden- en topklasse liggen net iets hoger dan gemiddeld en vertonen weinig stijging en fluctuatie. Beide klassen ontvangen dus zeker ook uitkeringen, maar het belang daarvan is aanzienlijk kleiner.

Figuur 5.5 Marktinkomen binnen en over bruto-inkomensklassen, 1990-2014

A. Aandelen marktinkomen binnen totale bruto- inkomen per klasse

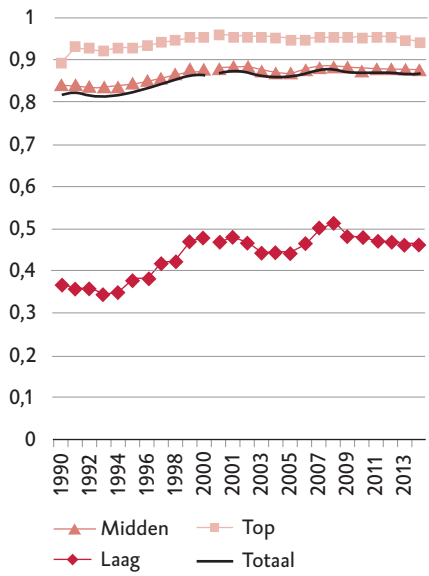

B. Verdeling van nationale totalen van marktinkomen en uitkeringen over klassen*

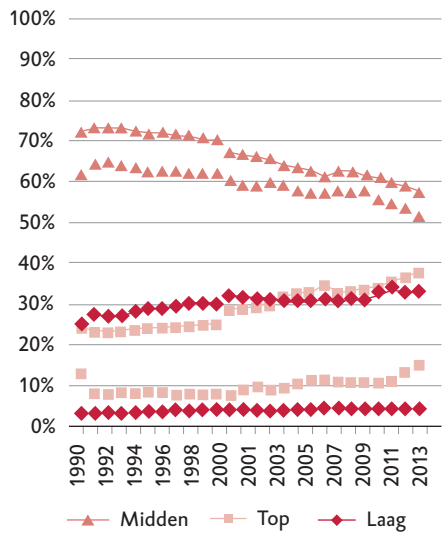

* De losse merktekens onder B geven de verdeling van uitkeringsinkomen over de klassen aan.

Bron: Eigen berekening op CBS, InkomensPanelOnderzoek microdata

Figuur 5.5b geeft aan hoe het nationale totaal van martktinkomen procentueel over de drie klassen is verdeeld. Het merendeel belandt bij de middenklasse, maar dat aandeel daalt, van meer dan 70 naar minder dan 60 procent. De onderkant ontvangt een bijna onveranderde 4 procent van alle marktinkomen in weerwil van het gestegen belang van marktinkomen binnen die klasse. Het aandeel van de top groeit van ruim 24 naar 38 procent. Dit beeld van de marktinkomens wijkt nauwelijks af van dat van bruto-inkomens in figuur 5.2b, in overeenstemming met het weinig veranderende belang bínnen de klassen (figuur 5.5a).

Figuur 5.5b verschaft ook inzicht in de verdeling van het totale uitkeringsinkomen over de klassen (de losse merktekens). Het aandeel van de middenklasse is bijna even groot als voor marktinkomen, en het daalt eveneens in de loop van de tijd. De uitkeringsaandelen van de onderkant en de bovenkant zijn aanmerkelijk groter respectievelijk aanmerkelijk kleiner dan hun marktinkomensaandelen. Opvallend is de toename van de uitkeringen die de top in recente jaren ontvangt. Merk op dat uitkeringen in dit verband uitsluitend een *type* inkomen vormen en niet een kenmerkend inkomen waarvan het huishouden vooral afhankelijk is. Uitkeringen kunnen in een huishouden gecombineerd worden met marktinkomen. Kinderbijslag en huursubsidie zijn voor de hand liggende voorbeelden, maar bijvoorbeeld ook een WW-uitkering kan gedurende een deel van het jaar worden genoten naast een marktinkomen tijdens de rest van het jaar of van een ander lid van het huishouden. Het belang binnen de klassen van de twee arbeidsmarktgerelateerde uitkeringen, voor werkloosheid en ziekte/arbeidsongeschiktheid (niet getoond), neemt af van de onderkant naar de bovenkant. Tussen 1990 en 2014 daalt het belang van ziekte-uitkeringen voor alle klassen, maar dat van werkloosheidsuitkeringen beweegt mee met de economische cyclus, uitdrukkelijk ook voor de top. Werkloosheidsuitkeringen zijn daarbij opvallend meer geconcentreerd geraakt (van 9% naar 14%) in de topklasse. Zetten we per klasse de ontvangst van uitkeringen binnen bruto-inkomen tegenover de afdracht van belastingen over bruto-inkomen dan valt de belastingdruk per saldo aanzienlijk lager uit. Voor het totaal der klassen ligt ze per saldo op circa 30 in plaats van 40 procent.

Inkomen uit loon

Loonarbeid vormt verreweg de belangrijkste bron van marktinkomen en speelt de hoofdrol in de sterke verschuiving vanuit de middenklasse naar de bovenkant. Ik onderzoek deze rol door te kijken naar 'arbeidshuishoudens', gedefinieerd als huishoudens waarin het inkomen uit loonarbeid ten minste de helft levert van het totale huishoudinkomen – het eventuele resterende deel van het inkomen (hier wel meegeteld) komt dus uit andere bron, hetzij onderneming of vermogen hetzij uitkering.[8] De klassen blijven onveranderlijk gedefinieerd volgens dezelfde medianen van het volledige huishoudinkomen.

Voor bruto-inkomens neemt het huishoudensaandeel van alle arbeidshuishoudens licht toe, van 70 naar 73 procent, hun inkomensaandeel stijgt echter fors meer, van 77 naar 83 procent. Ze schuiven derhalve naar boven op in de inkomensverdeling. Figuur 5.6 toont de spreiding van de inkomens van deze arbeidshuishoudens over de middenklasse en de topklasse; de onderkant vertoont vrijwel geen ontwikkeling en laat ik daarom weg. Het bruto-inkomensaandeel van de middenklasse krimpt tussen 1990 en 2014 met circa 10 procentpunt tot 49 procent. Omgekeerd expandeert dat van de topklasse met ca. 13 procentpunt tot een aandeel van 30 procent. Vergelijking met figuur 5.2b – de grondslag van de percentages is identiek – laat zien dat arbeidshuishoudens volledig verantwoordelijk zijn voor de ontwikkeling van beide klassenaandelen. Arbeidsinkomen levert een doorslaggevende bijdrage aan de afkalving van de middenklasse ten gunste van de topklasse. De aandelen van beide klassen vormen de facto communicerende vaten en die communicatie loopt dus vooral via de arbeidshuishoudens. Ook voor netto- en gestandaardiseerde inkomens komen de ontwikkelingen van beide klassen bijna helemaal voor rekening van de arbeidshuishoudens.

Figuur 5.6 **Arbeidshuishoudens: klassenaandelen (%) in het nationale totaal van bruto-huishoudinkomen, gerangschikt per inkomensbegrip, 1990-2014**

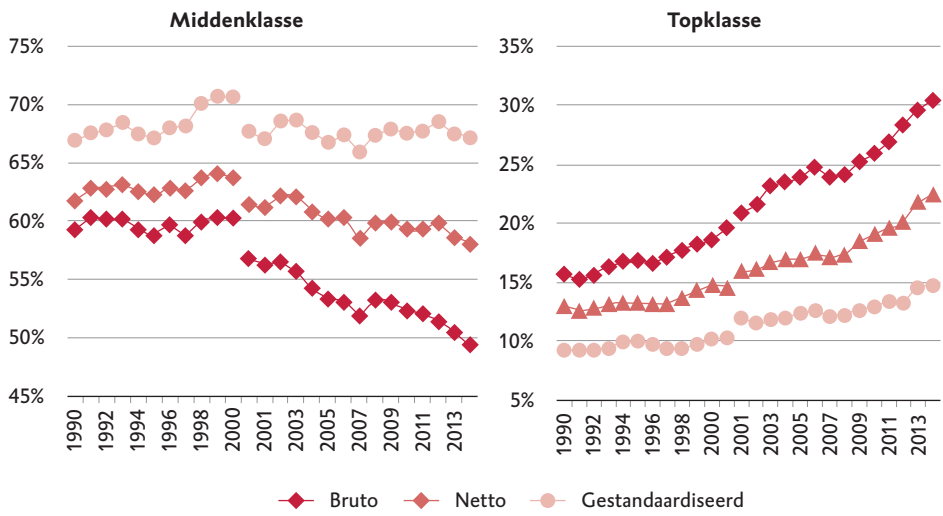

Bron: Eigen berekening op microdata CBS, InkomensPanelOnderzoek IPO

Verdieners in huishoudens

Gerangschikt volgens netto- en gestandaardiseerde inkomens is de rol van arbeidshuishoudens kleiner – maar nog steeds van groot belang. Vooral de opnieuw veel geringere daling van middenklassearbeidshuishoudens volgens gestandaardiseerde inkomens dan volgens bruto-inkomens wijst erop dat de arbeidshuishoudens die bruto sterk zijn opgeschoven naar de topklasse, vervolgens ook vaker

terugvallen naar de middenklasse door een grotere gevoeligheid voor standaardisering als gevolg van hun relatief grotere omvang. Het topklasse-aandeel in alle personen (inclusief kinderen) in arbeidshuishoudens groeit tussen 1990 en 2014 bruto met 11 procentpunt (van 10% naar 21%), en gestandaardiseerd slechts met 2 procentpunt. Binnen de topklasse stijgt bruto het totaal aantal personen met 1,1 miljoen. Arbeidshuishoudens nemen deze toename geheel voor hun rekening (1,2 miljoen).

Het totaal aantal personen met een inkomen in de topklasse groeit met 900.000, waaronder 800.000 leden van arbeidshuishoudens. Hun aandeel onder degenen met een inkomen in de topklasse groeit dan ook van 75 naar 84 procent. Het betekent dat individuele loonverdieners meer geconcentreerd raken in de topklasse – het topaandeel onder werkenden uit arbeidshuishoudens stijgt van 13 procent in 1990 naar 23 procent in 2014, wat ook de toegenomen concentratie van werkloosheidsuitkeringen kan verklaren. Arbeidshuishoudens schuiven vooral op als gevolg van extensieve groei: meer verdieners per huishouden. Figuur 5.7 toont daartoe per klasse het bruto-inkomen als percentage van het totale bruto-huishoudinkomen voor de arbeidshuishoudens uitgesplitst naar hun aantal loonverdieners – 1, 2 en 3 of meer. Hun totale inkomensaandeel loopt zoals eerder aangegeven op van 77 naar 83 procent. Daarbinnen treden echter belangrijke verschuivingen op: het inkomen van tweeverdieners groeit van een minderheid van 35 procentpunt naar een meerderheid van 43. Binnen de middenklasse wordt aanvankelijke groei over de jaren negentig (van 29% naar 33%) gevolgd door forse krimp (van 30% naar 25%); binnen de topklasse treedt onafgebroken groei op, van 6 naar 17 procent, vooral in de recente periode. De vier segmenten van de middenklasse passen binnen dit verloop: hoe hoger het segment, hoe hoger de frequentie van tweeverdieners; de ontwikkelingen in de loop van de tijd verschillen echter weinig tussen de segmenten en zijn relatief opvallend sterk maar absoluut klein in het laagste segment. De ontwikkeling van drie-of-meer verdieners in de drie klassen wijst in dezelfde richting, maar is veel minder omvangrijk. Eenverdieners in beide klassen krimpen enigszins. Niet verrassend stijgt vooral het gemiddelde inkomen van tweeverdieners meer dan hun aantal huishoudens.

Figuur 5.7 **Arbeidshuishoudens per klasse naar aantal loonverdieners*: aandelen (%) in het nationale totaal van bruto-huishoudinkomen, 1990-2014**

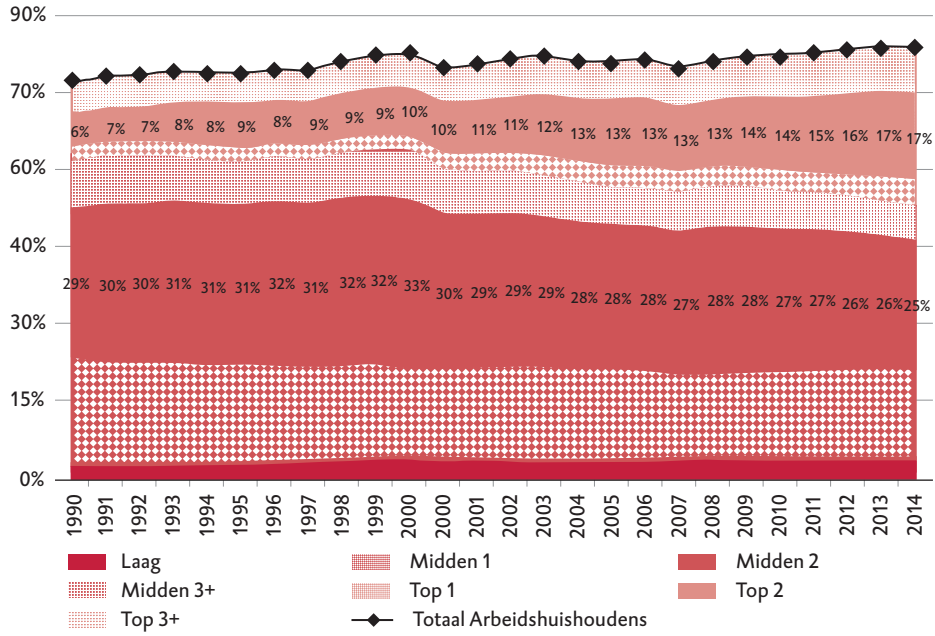

* 1, 2 en 3+ geeft het aantal verdieners per huishouden aan; twee- en meerverdieners zijn verwaarloosbaar aan de onderkant.

Bron: Eigen berekening op microdata CBS, InkomensPanelOnderzoek IPO

De samenhangende ontwikkeling van verdieners in huishoudens en op de arbeidsmarkt is van fundamenteel belang voor de omvang en ontwikkeling van de middenklasse, nu en in de toekomst. De toenemende concentratie van verdieners aan de top is verantwoordelijk voor de krimp van de middenklasse voor marktinkomens ten gunste van de top én voor de verschuiving omlaag vanuit de top naar het midden vanwege belasting en standaardisering, omdat zij grotere huishoudens hebben. Met een gezamenlijk marktinkomen dat past in de topklasse, bereiken zij uiteindelijk een bestedingspatroon dat past binnen de middenklasse. De grote en bijna onveranderlijke middenklasse in de gestandaardiseerde inkomensruimte is voor een aanzienlijk en vooral ook groeiend deel gebaseerd op topklasseinkomens van huishoudens in de arbeidsmarkt. Het verschil tussen huishoudens en personen wijst op de aflossing van de eenverdienersmaatschappij door tweeverdieners, die tot een drastische verandering leidt in de verhouding tussen looninkomen en huishoudinkomen.[9] Huishoudens met twee of meer verdieners brengen navenant meer individuele verdieners in het veld. Hun individuele verdiensten vallen echter een stuk lager uit dan van de eenverdieners in de topklasse. De laatsten behoren

ook tot de top van de loonverdeling, de eersten bevinden zich in het midden of eventueel zelfs aan de onderkant van die verdeling (verg. Salverda en Haas 2014; Salverda 2016b).[10]

5.6 VERMOGEN, HUIZENBEZIT EN SCHULD VAN DE MIDDENKLASSE

In het voorafgaande is de aandacht steeds gericht op het inkomen. Het is interessant om daar het vermogen naast te zetten, omdat het een indicatie geeft van de veerkracht die klassen bezitten op de langere termijn, in aanvulling op hun inkomen.

Gewoonlijk is vooral de inkomensongelijkheid het onderwerp van maatschappelijke zorg en beleid, maar recent is pregnant naar voren gekomen dat de vermogensongelijkheid drastisch groter is (Van Bavel 2014; Salverda 2015a).[11] De 60 procent van huishoudens met het minste vermogen bezit per saldo niets als we schulden en bezittingen tegen elkaar wegstrepen. Daaruit kan echter niet simpelweg worden geconcludeerd dat dan ook de vermogenspositie van de middenklasse zoals hier gedefinieerd op grond van inkomen, minimaal moet zijn. De vermogensverdeling naar de hoogte van het inkomen vormt een derde type verdeling, náást de vermogensverdeling naar de hoogte van het vermogen zelf en de inkomensverdeling naar de hoogte van het inkomen. De ongelijkheid van de verdeling van vermogen naar inkomen ligt tussen de beide andere in. In 2014 bezit de vermogens-top-10 procent 67 procent van alle vermogen en ontvangt de inkomens-top-10 procent, 29 procent van alle bruto-inkomen. De inkomens-top-10 procent bezit 35 procent van alle vermogen – veel minder dus dan 67 procent maar meer dan hun inkomensaandeel van 29 procent. Topvermogens zijn verspreid over de hele inkomensverdeling inclusief de laagste deciel. De onderste deciel van de vermógensverdeling heeft een netto-schuld en bezit minus 5 procent van alle vermogen. De onderste deciel van de ínkomensverdeling 'bezit' echter plus 6 procent van alle vermogen (zie ook Maestri et al. 2014). Het overgrote deel daarvan behoort tot de vermogens-top-10 procent. Klaarblijkelijk kan een groot vermogen samengaan met een laag inkomen.[12]

Het is daarom gevaarlijk om voor vermogen af te gaan op interpolaties en gemiddelden voor de drie inkomensklassen, en het gebruik van microdata is onontbeerlijk. Microdata zijn bovendien onmisbaar om de leeftijdsgroep tot 65 jaar in kaart te brengen.[13] Dergelijke data zijn slechts beschikbaar voor de jaren 2005-2013.[14] Ze verschaffen dus helaas geen inzicht in de waarschijnlijk belangrijke vermogenseffecten van bijvoorbeeld de dot.com-crisis of de afschaffing van de vermogensbelasting en de herziening van de inkomstenbelasting het jaar in 2000 door Zalm/Vermeend, en evenmin van de sterk gestegen huizenprijzen.

Figuur 5.8 Klassenaandelen in nationale totalen van netto-vermogen en bruto-inkomen, gerangschikt per inkomensbegrip, 2005-2013

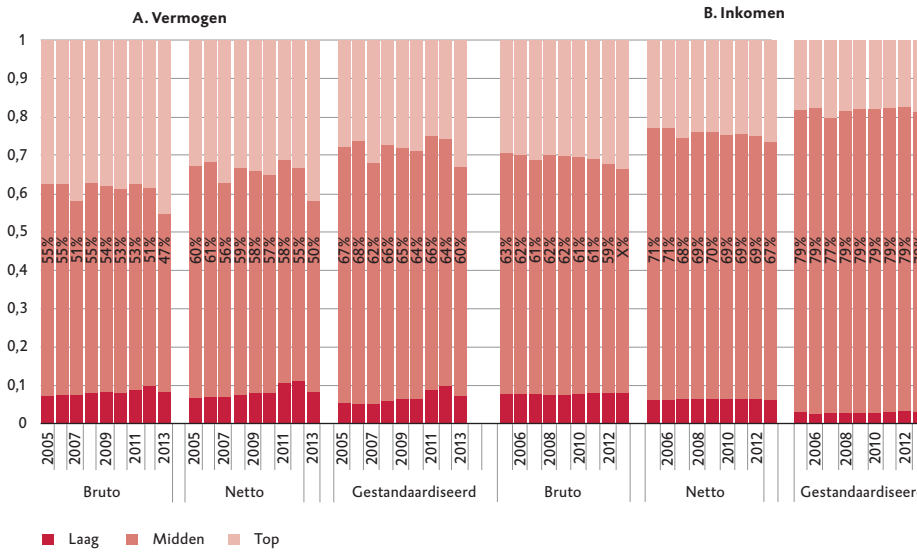

Bron: Eigen berekening op microdata CBS, InkomensPanelOnderzoek IPO en IPO_Vermogen

Figuur 5.8 vergelijkt voor de drie inkomensklassen de vermogensverdeling links (A) met de inkomensverdeling rechts (B, conform figuur 5.2b). Uit vergelijking blijkt dat deze vermogensverdeling relatief dicht bij de inkomensverdeling ligt, zoals hierboven al bleek voor de inkomens-top-10 procent. Daarbij heeft de middenklasse systematisch een kleiner aandeel in het totale vermogen dan in het totale inkomen. Het tegenovergestelde geldt voor de topklasse en opvallend genoeg ook voor de onderkant. De klassenverdeling van vermogen is dus meer gepolariseerd dan die van inkomen. Ze varieert bovendien sterker van jaar tot jaar. De klassenverdeling van vermogens verandert echter verrassend weinig onder invloed van belastingheffing en standaardisering vergeleken met de inkomensverdeling: tussen bruto en gestandaardiseerde inkomens schuift het inkomensaandeel van de middenklasse van 58 naar 78 procent, het vermogensaandeel van 47 naar 60 procent (in 2013). Huishoudens met grotere vermogens behouden dus relatief vaker hun inkomenspositie in de topklasse of aan de onderkant dan de minder vermogende.

Figuur 5.9 **Gemiddeld netto-vermogen per huishouden, totaal en overig* vermogen, per inkomensklasse en gerangschikt per inkomensbegrip, 2005-2013**

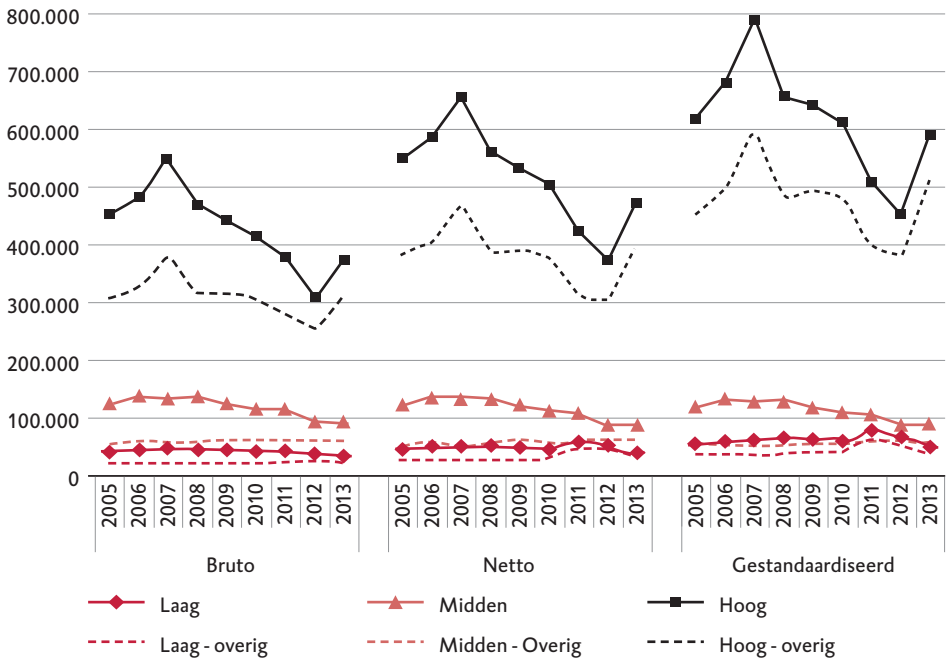

* Alle vermogen behalve eigen woning, aangegeven door de stippellijnen.

Bron: Eigen berekening op microdata CBS, InkomensPanelOnderzoek IPO en IPO_Vermogen

Figuur 5.9 toont hiertoe dat het gemiddelde vermogen van middenklassehuishoudens tussen bruto-, netto- en gestandaardiseerd inkomen ongewijzigd blijft, terwijl vooral de topklasse maar ook de onderkant na belastingheffing en standaardisering, een hoger gemiddeld vermogen hebben. De figuur toont tevens dat de relatief beperkte verschuivingen in de verdeling niet betekenen dat de vermogensverschillen tussen de klassen van weinig belang zijn. Het gemiddelde huishoudvermogen valt voor de topklasse tot dertien maal hoger uit dan voor de onderkant. De figuur (stippellijnen) geeft tevens aan dat de vermogenspositie van de topklasse sterk samenhangt met het 'overig' vermogen, dat wil zeggen alle vermogen voorzover het niet in de eigen woning is vastgelegd: bankrekeningen, effectenbezit, eigen onderneming en onroerend goed. Vooral deze vorm van vermogen kan veerkracht bieden aan een huishouden, in tegenstelling tot het eigenwoningbezit vanwege zowel de volatiliteit van de huizenprijzen als het minder liquide karakter van dit bezit. Gemiddeld genomen ligt het overig vermogen van onderkant en middenklasse dicht bij elkaar; hun onderling verschil berust vooral op het veel frequentere huizenbezit van de middenklasse.

Zoals gezegd, zijn klassengemiddelden ontoereikend voor een goed inzicht in de veerkracht die vermogen kan leveren, omdat vermogen zo enorm ongelijk verdeeld is. Daarom richt figuur 5.10 de aandacht op de decielenverdeling van het totale vermogen binnen de afzonderlijke klassen.[15] De verdelingen blijken uitermate scheef te zijn, en de scheefheid neemt bovendien toe tussen 2005 en 2013. De topdeciel bezit bijna 100 procent van alle vermogen aan de onderkant en bijna twee derde in de beide andere klassen. Daarnaast is in elke klasse het vermogen van de laagste deciel negatief – de schulden overtreffen de waarde van hun bezittingen. In het midden en aan de top is het vermogen ook negatief in de tweede deciel.

Figuur 5.10 **Decielenverdeling van vermogen binnen klassen van netto-inkomen, en aandelen van huishoudens met schuld, en van de nationale vermogenstop-10 procent, 2005 en 2013**

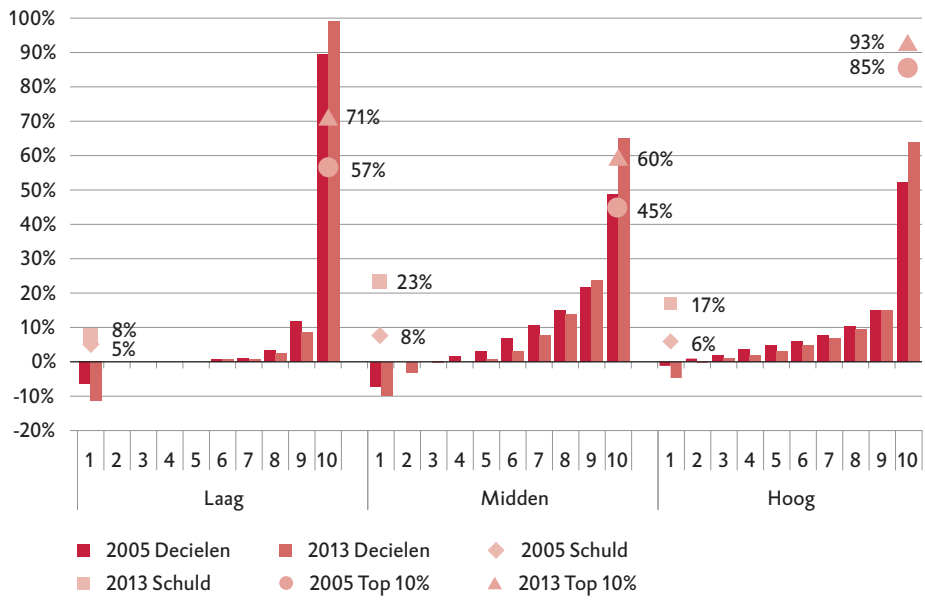

Bron: Eigen berekening op microdata CBS, InkomensPanelOnderzoek IPO en IPO_Vermogen

De figuur toont daarnaast het percentage per klasse van de huishoudens met een netto-schuld. Dit varieert tussen 8 procent voor de onderkant via 17 procent voor de bovenkant tot bijna een kwart (23%) voor de middeninkomens. Zowel in de middenklasse als de top verdrievoudigt dat percentage tussen 2005 en 2013, aan de onderkant groeit het slechts van 5 naar 8 procent. Tussen deze huishoudens met schuld aan de ene kant en de topdeciel aan de andere kant heeft de overgrote meerderheid van de lage inkomens zo goed als geen vermogen, en dus ook geen veerkracht. In de middenklasse heeft de onderste helft van de huishoudens, dat zijn 1,85 miljoen huishoudens, op zijn best minder dan 10.000 euro aan netto-vermo-

gen, inclusief de eigen woning. De veerkracht die vermogen kan bieden, is aan de onderkant en in de middenklasse daarom uitermate beperkt. Ook in de topklasse is de verdeling scheef, maar hier zijn de vermogensbedragen hoger, afgezien van de onderste vier decielen.

Ten derde biedt de figuur inzicht in de spreiding van de topvermogens over de inkomensklassen. Huishoudens uit de algemene vermogenstop-10 procent bezitten 71 procent en respectievelijk 60 procent van alle vermogen van de onderkant en de middenklasse, duidelijk meer overigens dan in 2005. In de topklasse bezitten zij bijna alle vermogen (93%), relatief slechts weinig meer dan in 2005 (85%). Binnen de topklasse behoort bijna 40 procent van alle huishoudens tot de vermogenstop-10 procent, tegenover nog geen 10 procent in het midden en minder dan 5 procent aan de onderkant. Niet onverwacht correleren deze aandelen sterk met de niveaus van het gemiddelde vermogen in figuur 5.9. De topvermogens zijn weliswaar aanwezig in alle inkomensklassen, maar hun spreiding is beperkt, 40 procent heeft een topinkomen, ruim de helft een middeninkomen en 8 procent een laag inkomen. Tegelijk is hun aanwezigheid van doorslaggevend belang voor de vermogensverdeling binnen de klassen.

Samenvattend kunnen we stellen dat vermogen nagenoeg geen bescherming biedt voor huishoudens aan de onderkant, en slechts in beperkte mate voor die in het midden. In de topklasse biedt het een buffer voor een aanzienlijk deel van huishoudens, maar ook daar niet voor allen.

5.7 DISCUSSIE

De hoofdlijn van de ontwikkelingen sinds 1990 is als volgt te schetsen. De middenklasse krimpt sterk, met circa 10 procentpunt van het nationale totaal van huishoudens en bruto-inkomen, voor zover het gaat om de zelfstandige verwerving van inkomen op de markt. Die krimp komt geheel voor rekening van een expansie van de topklasse, de onderkant blijft onveranderd. Deze ontwikkeling, een verschuiving van het midden naar de top, wordt voor het overgrote deel gedragen door arbeidsinkomens en ontwikkelingen op de arbeidsmarkt. Het aandeel van arbeidsinkomen dat tot de middenklasse behoort, daalt met 12 procentpunt, dat van de top stijgt navenant. Arbeidshuishoudens nemen daarmee 80 procent van de totale verschuiving omhoog voor hun rekening.

De heffing van inkomstenbelastingen en sociale premies verschuift een belangrijk deel van deze groep vervolgens weer omlaag naar het midden van de (netto-)inkomensverdeling. Dit vergroot de omvang van de middenklasse en halveert haar bruto-krimp, maar neemt die niet weg. Het verkleint ook de topklasse, maar neemt evenmin de groei daarvan weg. De uitwisseling tussen beide klassen halveert daarmee. Ten slotte vermindert de standaardisering van inkomens, die gesti-

leerd de bestedingsmogelijkheden van het inkomen aangeeft gelet op de behoeften en schaalvoordelen van de ontvangende huishoudens, de krimp nog verder en verleent ze de middenklasse lange tijd een bijna onveranderd groot aandeel van 80 procent in alle huishoudens en inkomen, dat recent verontrustend is gaan dalen. Omgekeerd heeft de topklasse bij gestandaardiseerde rangschikking een kleiner aandeel dat eveneens lange tijd stabiel blijft, maar recent juist stijgt. Dit effect van de standaardisering betekent dat de betreffende huishoudens een hoger marktinkomen nodig hebben ten behoeve van een levensonderhoud dat past bij de middenklasse. Ze bereiken dat hogere inkomen met name door binnen het huishouden meer dan één verdiener in te zetten. Met andere woorden, leden van het huishouden hollen samen harder op de arbeidsmarkt, maar hun huishouden staat uiteindelijk stil in de klassenverdeling. De recente verschuiving ten gunste van de top wijst erop dat die terugval relatief minder frequent wordt. Belasting en standaardisering hebben blijkbaar minder vat op hen, vanwege hetzij een kleiner huishouden, hetzij een hoger inkomen. Te denken valt bijvoorbeeld aan tweeverdieners zonder kinderen, of aan tweeverdieners die beiden voltijds werken in plaats van de één voltijds en de ander in deeltijd, en daardoor een hoger inkomen bereiken.

Laat ik toevoegen dat de resultaten uiteraard beïnvloed worden door de gekozen grenzen van de middenklasse, tussen 60 en 200 procent van het mediane inkomen. Het gevonden inkomensaandeel van de middenklasse van 80 procent na standaardisering kan de suggestie wekken dat de klasse breed gekozen is. Daar staat echter tegenover dat uitgaande van deze definitie het marktinkomen van de middenklasse tegenwoordig nog slechts ruim de helft van het totaal omvat. Een krappere afbakening zal de middenklasse in dat opzicht dus nog eerder tot een minderheid maken. Het laat onverlet dat de positie van de middenklasse in belangrijke mate afhankelijk is van inkomensherverdeling en huishoudvorming inclusief het tweeverdienen.

Vanwege de onderlinge afhankelijkheid van de klassen als communicerende vaten in de inkomensverdeling kunnen deze bevindingen ook in een ander licht worden bezien. Misschien groeit eigenlijk niet zozeer de topklasse, maar blijft het midden achter? Reële inkomens in een groot deel van de bruto-inkomensverdeling stagneren al langdurig (Salverda 2014: figuur 2.1), voor een belangrijk deel als gevolg van een even langdurige stagnatie van de koopkracht van de cao-lonen waarover vakbeweging en werkgevers onderhandelen. De beste manier voor een huishouden om aan die stagnatie te ontsnappen en de benodigde inkomensgroei te realiseren lijkt dan te zijn door middel van een extensieve groei van zijn betaalde arbeid. Dat betekent dat meer leden van het huishouden de markt op gaan om een inkomen te verwerven, uiteraard mede gemotiveerd door hun verbeterde opleiding. Inderdaad stijgt het aantal werkenden veel sterker dan het aantal huishoudens met één of meer werkenden. Niet alle huishoudens zijn echter in staat om deze extensieve weg te bewandelen, omdat ze uit slechts één persoon bestaan of omdat eventuele

anderen in het huishouden niet kunnen werken dan wel geen werk kunnen vinden. Potentieel maakt dit de vorming van een groter huishouden – samenwonen, kinderen krijgen – steeds meer een zaak van de topklasse.[16]

Een belangrijk aspect is dat deze huishoudens individuele beloningen combineren die vaak thuishoren op lagere niveaus in de gebruikelijke, individuele loonverdeling. Deze beloningen liggen aanmerkelijk onder die van eenverdienershuishoudens met een inkomen in de topklasse, en zijn eerder vergelijkbaar met die van eenverdieners in de middenklasse. Op grond van dit individuele loon en het waarschijnlijk daar bijbehorende beroep, lijken de betrokken personen daarom te behoren tot de middenklasse. Met andere woorden, blijft een huishouden dat is samengesteld uit meerdere middenklasse-individuen niet toch een middenklassehuishouden, ook al loopt het gezamenlijke marktinkomen via de band van de topklasse? Deze situatie kan voor de betrokkenen frustrerend zijn, omdat steeds meer arbeid wordt geleverd voor een uiteindelijk onveranderde klassenpositie.

In beleidsvorming inzake de middenklasse doet men er goed aan om de zorgen omtrent de onafhankelijke inkomensverwerving door de middenklasse op de arbeidsmarkt serieus te nemen. Meerverdieners raken steeds sterker geconcentreerd in de top en de vorming van meerpersoonshuishoudens wordt daar wellicht in toenemende mate van afhankelijk. Eenverdienershuishoudens blijven daarbij achter en verdienen meer aandacht in het arbeidsmarkt- en herverdelingsbeleid. Het is gewenst meer samenhang te brengen in beide vormen van beleid. Enerzijds kan de noodzaak tot inkomensherverdeling worden gematigd door verbeteringen te bewerkstelligen in de toegang tot werk en in de loonvorming ten gunste van de onderkant en de middenklasse. Dat is temeer van belang, omdat de onderkant voor het overgrote deel en de middenklasse in belangrijke mate niet over voldoende eigen vermogen blijken te beschikken dat als buffer kan functioneren wanneer het inkomen terug- of wegvalt of als steeds meer eigen middelen moeten worden ingezet zoals bijvoorbeeld na de afschaffing van de studiefinanciering. Anderzijds dient het herverdelingsbeleid ook aandacht te gaan schenken aan de huishoudvorming zelf om te voorkomen dat deze uiteindelijk een privilege van de top zou worden.

NOTEN

1 Graag bedank ik Eelco de Jong en Monique Verhoeven voor hun zorgvuldige bewerking van de microdata, en Paul de Beer, Erik Snel en anderen voor hun commentaar. Voor een eerdere versie zie Salverda (2016a).

2 In 2014 heeft de leeftijdsgroep 15-64 jaar een aandeel van 83 procent in het bruto-inkomen van alle leeftijden (dalend van circa 86% in 1990-2009) en van 58 procent in het vermogen (dalend van circa 70% in 2005-2008). De keuze voor deze leeftijdsgroep beïnvloedt de klassenverdeling sterk, omdat haar mediane inkomen 21 procent hoger ligt dan dat voor alle leeftijden (12% in 1990). De klassengrenzen vallen daardoor hoger uit en schuiven in de loop van de tijd ook sterker omhoog. De topklasse blijft daardoor kleiner. Een beschouwing voor de totale bevolking geven Salverda en De Jong (2017) samen met enige details voor de leeftijdsgroep 65+.

3 Salverda (2014) toont hoe dit de ontwikkeling van de inkomensongelijkheid beïnvloedt vergeleken met de andere inkomensbegrippen.

4 Primair bruto- en netto-inkomen worden statistisch direct waargenomen, gestandaardiseerd inkomen berust echter op een arbitraire bewerking door de waarnemer/beleidsmaker, die bedoeld is om rekening te houden met enerzijds de grotere behoeften van een huishouden dat meerdere personen omvat en anderzijds de schaalvoordelen van het voeren van zo een huishouden – bijvoorbeeld, meerdere personen hebben ook genoeg aan één gasfornuis. Ik volg hier de methode van standaardisering van het CBS (2004), die in de praktijk dicht aan ligt tegen de OECD *modified scale*. Dat is het boegbeeld van methodes die een uniforme standaardisering toepassen ongeacht inkomenshoogte. De uitkomsten veranderen echter drastisch bij een standaardisering die uit gaat van verschil in behoeften of schaalvoordelen al naar gelang het inkomensniveau (Aaberge en Melby 1998).

5 Ook de nieuwe gegevens voor het jaar 2000 zijn nog altijd voorlopig en waarschijnlijk minder betrouwbaar.

6 Inclusief een sprong van € 20 miljard ter gelegenheid van de reeksbreuk in 2000.

7 Exclusief werkgeverpremies beroepspensioen (vanwege de reeksbreuk van 2000 in de inkomensstatistiek); ziektekosten inclusief particuliere verzekeringspremies vanwege overgang ZFW naar ZVW.

8 Het CBS kent de categorie 'huishoudens met arbeid als *voornaamste* bron van inkomen', wat minder dan de helft kan zijn. Deze categorie is overigens een belangrijk slachtoffer van de reeksbreuk van 2000, omdat dan alle huishoudens waarin een ondernemingsinkomen voorkomt als ondernemingshuishouden worden geclassificeerd, ook als hun inkomen uit loonarbeid groter is. Deze groep classificeer ik hier wel als arbeidshuishoudens mits natuurlijk dat arbeidsinkomen minstens de helft van het totaal bedraagt.

9 Salverda en Checchi (2015) werken dit verder uit. Zie Salverda en Brals (2016) voor een toepassing op Nederland.

10 Merk op dat dit jaarinkomens betreft en geen uurlonen. Salverda (2013) toont hetzelfde effect voor tweeverdienershuishoudens in de top 10 procent van de bruto-inkomensverdeling.

11 Salverda (2015) vindt een recordniveau voor de Gini coefficient van de Nederlandse vermogensverdeling: 0,886 inclusief negatieve waarden – op dezelfde grondslag ligt de vermogensongelijkheid in de VS zelfs iets lager (Wolff 2014).

12 Merk op dat deze gegevens gebaseerd zijn op belastingaangiften en dus beïnvloed worden door zowel fiscale bepalingen als gedrag van belastingplichtigen.

13 De hier gebruikte microdata voor vermogen zijn ook vanaf 2011 gebaseerd op een steekproef, in tegenstelling tot de integrale gegevens op Statline; daardoor wordt het totale vermogen hier iets onderschat, vooral in de lage inkomensgroep en topvermogens.

14 Vermogensverdeling per 1/1/T+1 (2006-2014) relateer ik aan de inkomensverdeling van T (2005-2013).

15 Ten behoeve van de leesbaarheid alleen op grondslag van netto-inkomens; de verdelingen voor bruto- en gestandaardiseerde inkomens zijn vergelijkbaar. Deze resultaten kunnen vergeleken worden met de gegevens van het CBS op Statline, die eveneens op netto-inkomens zijn gebaseerd.

16 Een ruwe schatting toont dat het topklasse-aandeel in het aantal kinderen recent is gestegen van 21% naar 32% terwijl dat van de middenklasse evenredig daalde.

LITERATUUR

Aaberge, R. en I. Melby (1998) 'The sensitivity of income inequality to choice of equivalence scales', *Review of Income and Wealth* 44, 4: 565-569.

Atkinson, A. en F. Bourguignon (red.) (2015) *Handbook of Income Distribution,* Handbooks in Economics, Elsevier/North Holland.

Atkinson, A., Th. Piketty en E. Saez (2009) *Top Incomes in the Long Run of History,* NBER Working Paper No. 15408.

Bavel, B. van (2014) *Vermogensongelijkheid in Nederland, de vergeten dimensie*, hoofdstuk 4 in Kremer, M., M. Bovens, E. Schrijvers en R. Went (red.) *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid*, WRR, Den Haag en Amsterdam, AUP, p. 79-100.

CBS (2004) *Equivalentiefactoren 1995-2000,* Voorburg/Heerlen: CBS.

Kremer, M., M. Bovens, E. Schrijvers en R. Went (red.) (2014) *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid*, WRR, Den Haag en Amsterdam, AUP.

Maestri, V., Fr. Bogliacino en W. Salverda (2014) 'Wealth Inequality and the Accumulation of Debt', pp. 82-120 in W. Salverda et al. (red.) *Changing inequalities in rich countries: analytical and comparitive perspectives,* Oxford: Oxford University Press.

Salverda, W. (2013) 'Inkomen, herverdeling en huishoudvorming 1977–2011: 35 jaar ongelijkheidsgroei in Nederland', *TPEdigitaal* 7, 1: 66-94.

Salverda, W. (2014) 'De tektoniek van de inkomensongelijkheid in Nederland', hoofdstuk 2 in M. Kremer, M. Bovens, E. Schrijvers en R. Went (red.) *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid*, WRR, Den Haag en Amsterdam, AUP, p. 39-58.

Salverda, W. (2015a) 'Vermogensongelijkheid op recordhoogte', *MeJudice.nl*, 13 april 2015.

Salverda, W. (2015b) 'Individual Earnings and Household Incomes: Mutually Reinforcing Inequalities?', *European Journal of Economic and Economic Policies* 12, 2: 190-203.

Salverda, W. (2016a) 'Stagnating incomes and the middle class in the Netherlands 1990-2013: running to stand still?', in Vaughan-Whitehead. Edward Elgar (te verschijnen).

Salverda, Wiemer (2016b) *The tsunamis of educational attainment and part-time employment and the change of the labour force 1960-2010: What can be learned about self-reinforcing labour-market inequality from the case of the Netherlands in international comparison?* Working paper 16/04, ImProvE project, CSB, Universiteit van Antwerpen.

Salverda, W. en D. Brals (2016) 'Opleiding, arbeidsmarkt en huishouden: het meritocratisch effect van massale deeltijdarbeid'. in P. de Beer (red.) *Meritocratie: naar een nieuwe klassensamenleving?* , Amsterdam: Amsterdam University Press.

Salverda, W. en D. Checchi (2015) 'Labour-Market Institutions and the Dispersion of Wage Earnings', hoofdstuk 18, pp. 1535–1727 in A. Atkinson en F. Bourguignon *Handbook of Income Distribution,* Volume 2B, North Holland.

Salverda, W. en C. Haas (2014) 'Earnings, Employment and Income Inequality', hoofdstuk 3, pp. 49-81 in W. Salverda et al. (red.) *Changing inequalities in rich countries: analytical and comparative perspectives,* Oxford: Oxford University Press, p. 49-81.

Salverda, W. en E. de Jong (2016). *Ups and downs of the middle class in the Netherlands: How the rise of two-earner households intrinsically links the middle and the top,* AIAS Working Paper (te verschijnen).

Salverda, W., B. Nolan, D. Checchi, I. Marx, Abigail McKnight, I. György Tóth en H. van de Werfhorst (red.) (2014) *Changing Inequalities in Rich Countries: Analytical and Comparative Perspectives,* Oxford: Oxford University Press.

Vaughan-Whitehead, D. (2016) (red.) *Long-term trends in the world of work and effects on inequalities and middle-income categories,* Edward Elgar and ILO (te verschijnen).

Wolff, E. (2014) *Household wealth trends in the United States, 1962-2013: What happened over the Great Recession?* (NBER Working Paper 20733) www.nber.org/papers/w20733.

6 DE INKOMENSDYNAMIEK VAN DE MIDDENGROEPEN IN DE PERIODE 1989-2013

Paul de Beer

6.1 INLEIDING

In veel beschouwingen over de middengroepen wordt verondersteld dat hun inkomenszekerheid onder druk staat. De vanzelfsprekendheid van een geleidelijke stijging van het besteedbaar inkomen is verdwenen. Het risico van inkomensdaling zou zijn toegenomen. Deze groeiende onzekerheid wordt enerzijds in verband gebracht met een grotere dynamiek op de arbeidsmarkt en anderzijds met minder stabiele samenlevingsvormen. Op de arbeidsmarkt is het aantal flexibele dienstverbanden evenals het aantal zelfstandigen zonder personeel (zzp'ers) de afgelopen twintig jaar sterk gegroeid. Tegelijkertijd lijkt ook de vaste baan minder zekerheid te bieden: de baan voor het leven behoort tot het verleden. Wat de samenlevingsvorm betreft is vooral de toename van het aantal echtscheidingen van belang. Bovendien leven meer paren ongehuwd samen, en die samenlevingsvorm blijkt minder stabiel dan het huwelijk. Verandering van samenlevingsvorm gaat vaak gepaard met een forse verandering in het besteedbaar inkomen; denk aan een moeder die na een scheiding alleen voor de kinderen gaat zorgen. Ook het groeiende aantal alleenstaanden kan tot meer inkomensonzekerheid leiden, doordat alleenstaanden bij verlies van werk niet kunnen terugvallen op het inkomen van een partner.

Om na te gaan of de inkomensonzekerheid van de middengroepen inderdaad groeit, brengen wij de reële koopkrachtverandering van huishoudens in de periode 1989-2013 in kaart. We delen de huishoudens in inkomensklassen in op basis van hun gestandaardiseerd besteedbaar inkomen. Dit is het totale netto-inkomen van een huishouden (inclusief uitkeringen en pensioenen, en na aftrek van belastingen en premies), gecorrigeerd voor de omvang en samenstelling van het huishouden. We corrigeren het inkomen ook voor de prijsinflatie, zodat het zo goed mogelijk de koopkracht van de leden van het huishouden weerspiegelt. We beperken ons hier tot huishoudens waarvan de hoofdkostwinner tussen 25 en 60 jaar is, om overgangen van studie naar werk en van werk naar pensioen zoveel mogelijk uit te sluiten. Net als in andere hoofdstukken in deze verkenning verdelen we de huishoudens in drie groepen: huishoudens met een inkomen van minder dan 60 procent van de mediaan vormen de lage inkomensgroep, huishoudens met een inkomen van 60 tot 200 procent van de mediaan vormen de middeninkomensgroep, en huishoudens met een inkomen boven 200 procent vormen de hoge inkomensgroep. De mediaan is het middelste inkomen, dat wil zeggen dat 50 procent van de huishoudens een lager inkomen heeft en 50 procent een hoger inkomen. De mediaan

van het gestandaardiseerde inkomen bedroeg in 2013 24.927 euro voor een alleenstaande. Dit wil zeggen dat het gestandaardiseerde inkomen van de middeninkomensgroep varieert van 14.956 tot 49.854 euro. Volgens deze afbakening behoorde in de periode 2000-2013 82 procent van de huishoudens tot de middeninkomensgroep, 12,5 procent tot de lagere inkomens en 5,4 procent tot de hogere inkomens.

Omdat de middengroep een zeer groot deel van alle huishoudens omvat, onderscheiden we binnen deze groep nog vier subgroepen met respectievelijk een inkomen tussen 60 en 80 procent, tussen 80 en 100 procent, tussen 100 en 150 procent en tussen 150 en 200 procent van de mediaan (deze subgroepen omvatten respectievelijk 17, 21, 34 en 11 procent van alle huishoudens).

De gegevens in dit hoofdstuk zijn ontleend aan het Inkomenspanelonderzoek (IPO) van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) voor de jaren 1989-2013. Het IPO is een grote jaarlijkse steekproef uit de bevolking (met in de recente jaren bijna 300.000 personen), waarvan de gegevens grotendeels zijn ontleend aan de belastingadministratie. Dit garandeert een grote mate van nauwkeurigheid van de gegevens, uiteraard alleen voor zover de belastingaangiften correct zijn. 'Zwarte' inkomsten en onbelaste inkomensbestanddelen (zoals vermogenswinsten) blijven per definitie buiten beeld.

Vooraf moet worden gemeld dat de hier gepresenteerde gegevens over de koopkrachtontwikkeling van de diverse inkomensgroepen afwijken van de gebruikelijke beeldvorming. Veranderingen in de koopkracht worden vaak uitgedrukt met uitspraken als "de hogere inkomens zijn er meer op vooruitgegaan dan de laagste inkomens" of "de middeninkomens staan onder druk". Dergelijke uitspraken wekken de indruk dat men de ontwikkeling van het inkomen van bepaalde huishoudens met elkaar vergelijkt. Dit is echter niet juist. Men vergelijkt alleen het *gemiddelde* inkomen van bepaalde categorieën op twee opeenvolgende momenten, bijvoorbeeld het inkomen van de armste en de rijkste 10 procent van de bevolking. Dit zijn echter vaak niet dezelfde huishoudens. Wie in het ene jaar tot de armste of rijkste 10 procent behoort, zit het volgend jaar misschien in een andere inkomensgroep. De inkomensontwikkeling van individuele huishoudens kan dus heel anders zijn dan de ontwikkeling van het gemiddelde inkomen van de inkomensgroep waartoe zij in het eerste jaar behoren. De koopkracht van huishoudens wordt mede bepaald door toevallige factoren zoals veranderingen in de huishoudsamenstelling. Zo daalt de koopkracht als er een kind wordt geboren, omdat dan meer personen van hetzelfde inkomen moeten rondkomen. Omgekeerd stijgt de koopkracht van huishoudens als een kind het huishouden verlaat. In de analyse in dit hoofdstuk worden individuele huishoudens elk jaar opnieuw ingedeeld in een bepaalde inkomensklasse.

6.2 INKOMENSONTWIKKELING: DE JAARLIJKSE MEDIANE KOOPKRACHTMUTATIE

Figuur 6.1 toont de jaarlijkse mediane koopkrachtstijging[1] van de huishoudens in elk van de genoemde inkomensgroepen tussen 1990 en 2013 (1990 betreft de mutatie tussen 1989 en 1990, enz.). Let wel, het gaat hier niet om de inkomensontwikkeling van de groep als geheel, maar om de feitelijke koopkrachtontwikkeling van individuele huishoudens (ook wel de dynamische koopkrachtontwikkeling genoemd). Elk jaar worden personen opnieuw ingedeeld in de inkomensklasse waar zij in dat jaar toe behoren. Daarbij wordt rekening gehouden met veranderingen in de huishoudenssamenstelling. Zo zal de koopkracht bijvoorbeeld dalen als er een kind wordt geboren terwijl het besteedbaar inkomen gelijk blijft, waardoor meer personen van hetzelfde inkomen moeten rondkomen.

Figuur 6.1 Mediaan jaarlijkse koopkrachtmutatie naar inkomensklasse

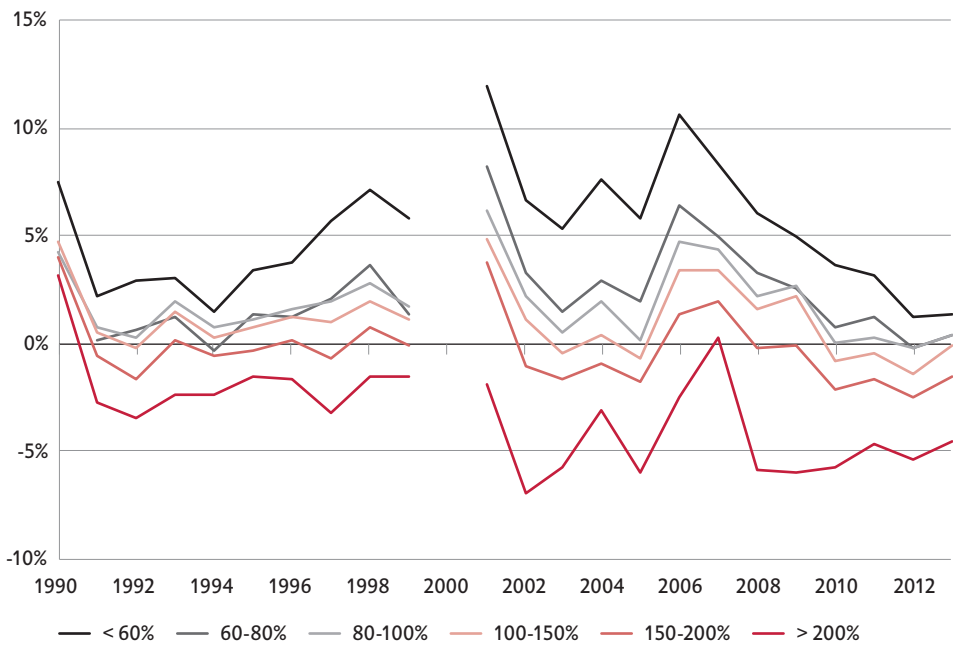

Bron: CBS (IPO 1989-2013, microdata)

De lijnen in Figuur 6.1 vertonen een 'gat' tussen 1999 en 2001, doordat het CBS in 2000 de meting en berekening van inkomens heeft gewijzigd, waardoor de cijfers voor en na dit jaar niet vergelijkbaar zijn. Figuur 6.1 laat zien dat de koopkrachtontwikkeling in de gehele periode 1990-2013 voor lagere inkomensgroepen gunstiger was dan voor hogere inkomensgroepen. De armere huishoudens gingen per jaar

gemiddeld 5,2 procent in koopkracht vooruit[2] en de middeninkomensgroepen (60-200% mediaan) 1,2 procent, terwijl de hogere inkomensgroepen gemiddeld 3,3 procent aan koopkracht per jaar inboetten.

Ogenschijnlijk duiden deze cijfers erop dat de inkomensverschillen in de laatste twee decennia fors kleiner zijn geworden. Men dient zich echter te realiseren dat deze cijfers weinig zeggen over de ontwikkeling van het (gemiddelde) inkomen van de verschillende inkomensklassen als geheel (zie hierover Salverda, hoofdstuk 5 in deze verkenning). Zo klom gemiddeld één op de drie huishoudens met een laag inkomen binnen een jaar op naar de middeninkomensgroep, terwijl één op de drie huishoudens met een hoger inkomen een jaar later tot de midden of lagere inkomens behoorde. In het tweede jaar dragen deze inkomens dus niet meer bij aan het gemiddelde inkomen van de lage c.q. hoge inkomensgroep, maar aan het gemiddelde inkomen van de middeninkomensgroep.

Figuur 6.1 laat verder zien dat de lagere middeninkomens (60-100% van de mediaan) vrijwel alle jaren (behalve in 1994 en 2012) in koopkracht vooruitgingen, terwijl de hoogste middeninkomens (150-200% van de mediaan) in de meeste jaren juist koopkracht inleverden. Terwijl in de jaren negentig de verschillen in koopkrachtontwikkeling tussen de hogere en lagere inkomensgroepen toenamen, in het voordeel van de lagere inkomensgroepen, zijn na 2000 en vooral na 2007 de verschillen juist weer beduidend kleiner geworden.

Het effect van de conjunctuur

De golfbeweging in de koopkrachtontwikkeling, die voor de verschillende inkomensgroepen redelijk parallel verloopt, suggereert dat deze zou kunnen samenhangen met de economische conjunctuur. Figuur 6.2 laat zien dat dit inderdaad het geval is. In de bovenste figuur is de ontwikkeling van de koopkracht van de drie inkomensgroepen afgezet tegen de economische groei (jaarlijkse stijging van het reële bruto binnenlands product, bbp) en in de onderste figuur tegen de jaarlijkse stijging van de reële bruto-lonen. Beide verklaren redelijk goed de golfbeweging in de koopkrachtontwikkeling van de middeninkomensgroep. De gemiddelde brutoloonontwikkeling is in de meeste jaren vrijwel gelijk aan de mediane koopkrachtontwikkeling van de middeninkomensgroep. Dit is begrijpelijk, aangezien het arbeidsloon voor ongeveer drie op de vijf huishoudens in de middeninkomensgroep de belangrijkste inkomensbron vormt. Alleen in 1990, 2001, 2006 en 2007 stijgt de koopkracht beduidend sterker dan men op grond van de loonontwikkeling zou verwachten. In die jaren kwam de koopkrachtontwikkeling van de middengroepen echter wel overeen met de economische groei, die toen hoger was dan de loonstijging. Dit suggereert dat de middengroepen in die jaren op een andere wijze van de economische groei hebben geprofiteerd dan via een brutoloonstij-

ging, hetzij door een stijging van niet-looninkomens (bijv. de inkomsten van zelfstandigen), hetzij door een toename van het gemiddelde aantal looninkomens per huishouden (bijv. door groei van het aantal tweeverdieners).

Figuur 6.2 Koopkrachtontwikkeling en economische conjunctuur (boven: economische groei; onder: stijging reële bruto-loon)

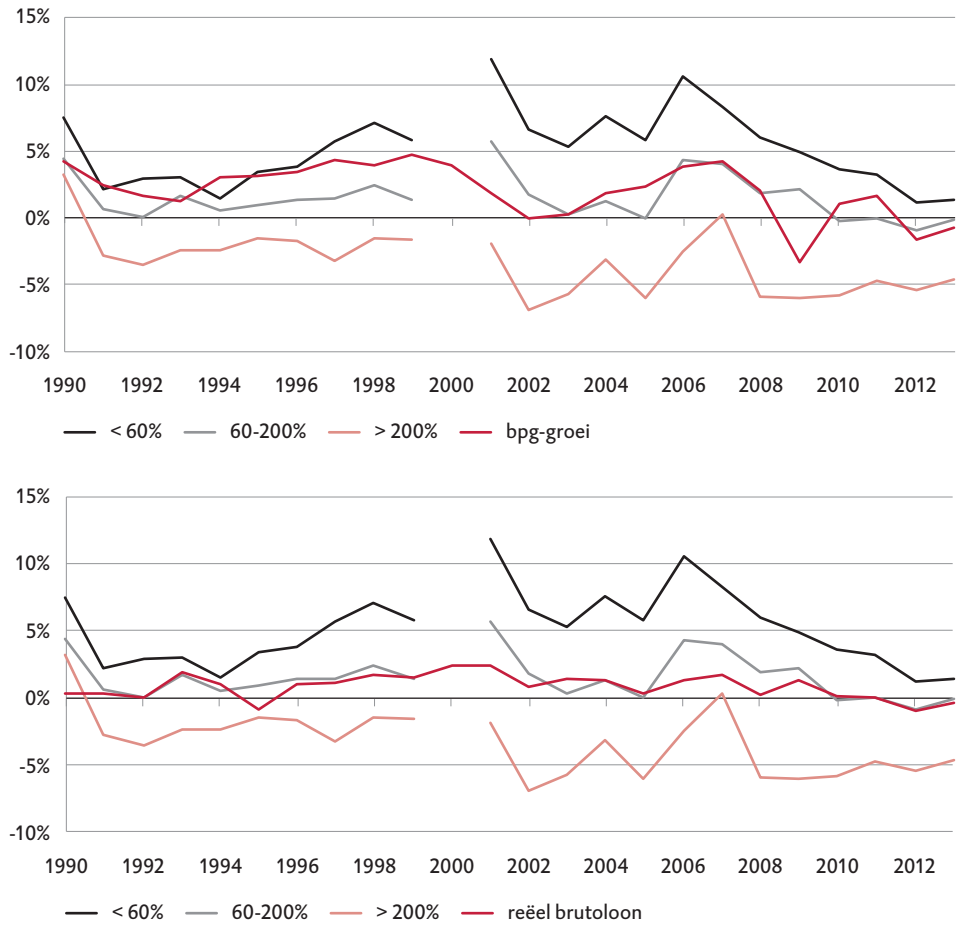

Bron: CBS (IPO 1989-2013, microdata)

Opmerkelijk is verder dat de koopkrachtontwikkeling van de lagere inkomensgroepen in elk jaar gunstiger is dan de bruto-loonontwikkeling, terwijl de hogere inkomens juist in elk jaar in koopkracht achterblijven bij de bruto-loonontwikkeling.

De rol van leeftijd

Dat de koopkrachtontwikkeling van de lagere inkomensgroepen in alle jaren gunstiger is dan van de hogere, zou kunnen samenhangen met de levensfase. In de lagere inkomensgroepen zitten relatief veel jongere huishoudens (van drie op de tien is de hoofdkostwinner jonger dan 35 jaar), die nog aan het begin van hun loopbaan staan. Zij wisselen vaker van baan en gaan er dan meestal in inkomen op vooruit. Ook als (jonge) alleenstaanden gaan samenwonen, gaan zij, bij een gelijkblijvend inkomen, in koopkracht vooruit, doordat bij de berekening van de koopkracht rekening wordt gehouden met de schaalvoordelen van een groter huishouden. Tot de hogere inkomensgroepen behoren juist meer oudere huishoudens (van drie op de vijf is de hoofdkostwinner 45 jaar of ouder), die vaker veranderingen doormaken die tot een koopkrachtdaling leiden, zoals een echtscheiding, arbeidsongeschiktheid of vervroegde pensionering.

Om na te gaan of verschillen in levensfase inderdaad een rol spelen bij de dynamische koopkrachtontwikkeling, onderscheiden we binnen elke inkomenscategorie vier leeftijdsgroepen, namelijk de 25-34-jarigen, 35-44-jarigen, de 45-55-jarigen en de 55-59-jarigen. Bepalend voor deze indeling is de leeftijd van de hoofdkostwinner, dat is de persoon die het hoogste inkomen in het huishouden inbrengt.

Als er inderdaad sprake is van een levensfase-effect verwachten we dat bij de lagere inkomensgroepen de koopkrachtontwikkeling van jongeren gunstiger is dan van ouderen, maar dat bij de middeninkomensgroepen juist de middenleeftijdsgroepen meer in koopkracht vooruitgaan. De oudere leeftijdsgroepen zouden in alle inkomensklassen de minst gunstige koopkrachtontwikkeling moeten vertonen.

Deze verwachting wordt door figuur 6.3 slechts ten dele bevestigd.

In de laagste inkomensklasse blijft alleen de koopkrachtontwikkeling van de oudste categorie, de 55-59-jarigen, duidelijk achter bij die van de andere leeftijdsgroepen. Het ligt voor de hand dat dit samenhangt met een relatief grote kans op vervroegde uittreding uit het arbeidsproces, door pensionering of arbeidsongeschiktheid. Tussen de andere leeftijdsgroepen zijn er echter nauwelijks verschillen. Alleen in de meest recente jaren, vanaf 2009, ontwikkelt de koopkracht van jongeren (25-34 jaar) in de onderste inkomensgroep zich beduidend gunstiger dan van de wat oudere leeftijdsgroepen. Bij de lagere middeninkomens (60-80% van de mediaan) is de koopkrachtontwikkeling van de jongeren al minder gunstig dan van de 35-54-jarigen en in de inkomensgroepen boven 80 procent van de mediaan blijft de koopkrachtontwikkeling van de jongeren het meest achter. Dit kan ermee te maken hebben dat als jongeren een wat hoger inkomen hebben, dit vaak het gevolg is van incidentele factoren, die een jaar later in een terugval in de relatieve inkomenspositie resulteren (zie ook hierna ‘Regressie naar het gemiddelde’). In de middeninkomensgroepen (60-200% van de mediaan) zijn het overwegend de

45-54-jarigen die de grootste koopkrachtstijging weten te realiseren. Het is opmerkelijk dat, behalve in de onderste inkomenscategorie, de koopkracht van 45-54-jarigen steeds sterker stijgt dan van de 35-44-jarigen. Dit heeft te maken met het feit dat in de categorie 35-44-jarigen relatief veel kinderen worden geboren. Omdat na de geboorte van een kind het inkomen met meer personen moet worden gedeeld, daalt, bij een gelijkblijvend huishoudensinkomen, de koopkracht.

Figuur 6.3 Koopkrachtontwikkeling naar inkomensgroep en leeftijd

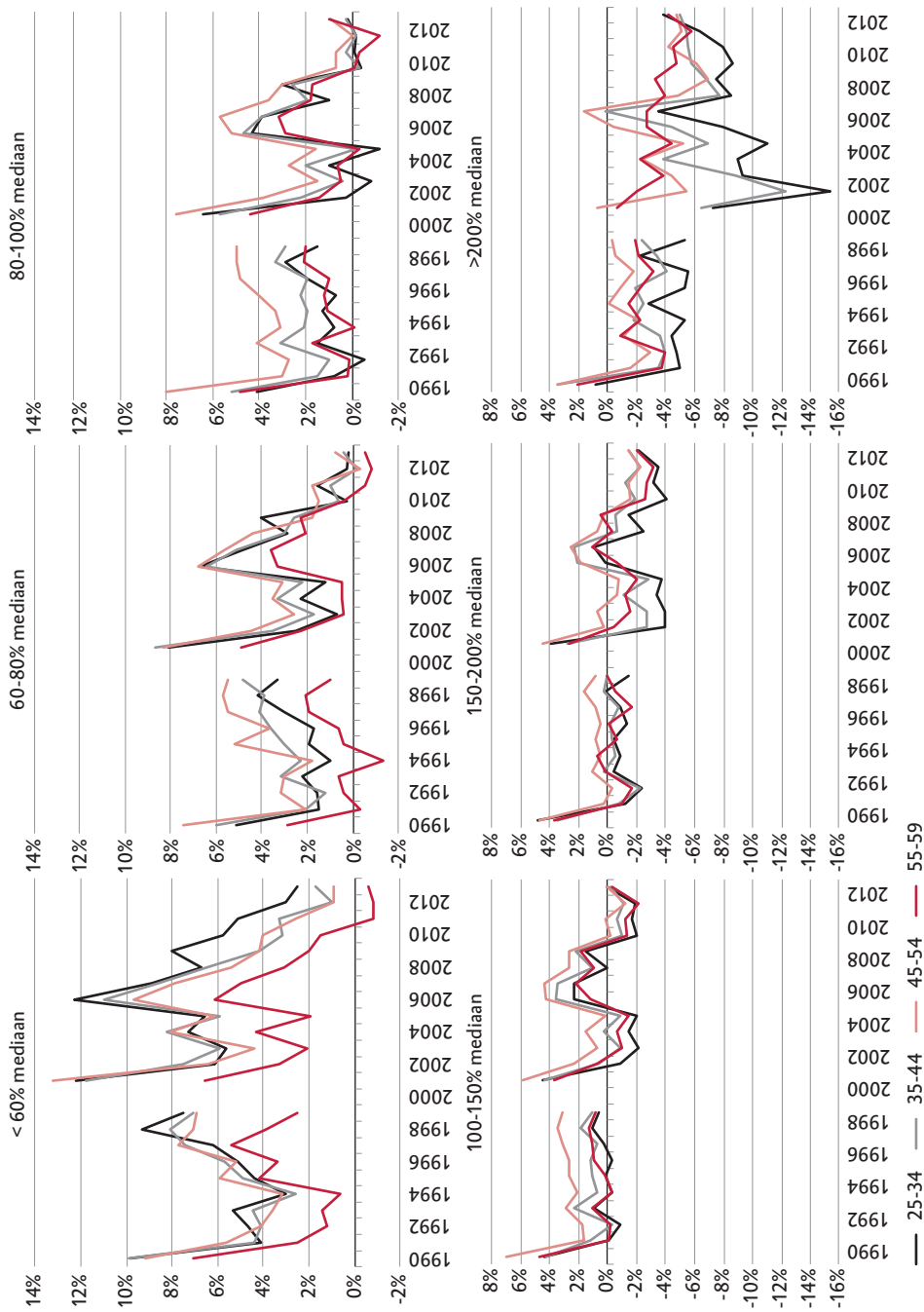

Bron: CBS (IPO 1989-2013, microdata)

Regressie naar het gemiddelde

Dat de koopkrachtontwikkeling van lagere inkomensgroepen systematisch gunstiger is dan van de middengroepen en die weer gunstiger dan van de hogere inkomensgroepen, kan ook (mede) het gevolg zijn van een puur statistisch effect, de zogenoemde regressie naar het midden. Als inkomens door toevallige factoren van jaar tot jaar fluctueren, zitten huishoudens die eenmalig een lager inkomen hebben, relatief vaak in een lagere inkomensgroep en hebben daardoor een grote kans om het volgende jaar in inkomen te stijgen. Omgekeerd zitten in de hogere inkomensgroep meer huishoudens die eenmalig een hoog inkomen hebben en die het volgende jaar vaak in inkomen zullen dalen. Deze regressie naar het gemiddelde is groter naarmate de plaats in de inkomensverdeling in een bepaald jaar sterker door toeval wordt bepaald. Dat we een sterke regressie naar het midden waarnemen, duidt er dus op dat toeval een substantiële rol speelt in de allocatie van huishoudens over de inkomensverdeling. Met toeval wordt hier bedoeld dat bepaalde factoren een eenmalige 'afwijking' van het 'gemiddelde' inkomen op langere termijn veroorzaken die niet samenhangt met de koopkrachtmutatie in het voorgaande jaar.

Grote spreiding in koopkrachtontwikkeling

Omdat de cijfers in figuur 6.1 betrekking hebben op de mediane koopkrachtontwikkeling zeggen deze nog weinig over de mate van inkomensonzekerheid, oftewel de mate waarin huishoudens met een bepaalde inkomenspositie in onzekerheid verkeren over hun toekomstige inkomensontwikkeling. Een indicator hiervoor vormt de spreiding van de koopkrachtmutaties van huishoudens die tot dezelfde inkomensgroep behoren. Figuur 6.4 geeft hiervan een indruk voor de koopkrachtontwikkeling over een periode van vier jaar (2009-2013). De groene vierkanten geven de ondergrens aan van de koopkrachtstijging van de 25 procent huishoudens binnen elke inkomensgroep met de sterkste koopkrachtstijging, terwijl de blauwe vierkanten de bovengrens aangeven van de koopkrachtdaling voor de 25 procent huishoudens met de ongunstigste koopkrachtontwikkeling. In de laagste inkomensklasse is dus een kwart van de huishoudens tussen 2009 en 2013 minimaal 40 procent in koopkracht vooruitgegaan, terwijl ook een kwart minimaal 7 procent in koopkracht is achteruitgegaan.

Figuur 6.4 laat zien dat de spreiding in koopkrachtontwikkeling groot is, vooral voor de laagste en hoogste inkomensgroepen. Bovendien blijkt de spreiding ten opzichte van de mediane koopkrachtontwikkeling naar boven groter dan de spreiding naar beneden. Het duidelijkst zien we dit bij de hoogste inkomensgroep. Eén op de vier personen in deze groep is er in vier jaar tijd meer dan 40 procent op vooruitgegaan en eveneens één op de vier is er meer dan 40 procent op achteruitgegaan. Hoewel de mediane koopkrachtontwikkeling in deze groep sterk negatief was (de helft is er minimaal 20% op achteruitgegaan), heeft toch een niet te verwaarlozen deel van deze groep een sterke koopkrachtstijging doorgemaakt.

Hoewel de spreiding bij de middeninkomensgroepen, vooral die tussen 60 en 150 procent van de mediaan, beduidend kleiner is, is ook hier de variatie groot. In de inkomensklasse van 80-100 procent van de mediaan is de koopkracht van het kwart dat er het sterkste op vooruit is gegaan in vier jaar tijd 38 procent verbeterd ten opzichte van het kwart dat het er meest op is achteruitgegaan. Om dit iets concreter te maken: van de personen met een gestandaardiseerd besteedbaar inkomen van 20.000 euro in 2009 (wat ongeveer het gemiddelde inkomen in de groep van 80-100% van de mediaan was), had vier jaar later een op de vier een inkomen van 24.800 euro of meer en één op de vier een inkomen van 17.300 euro of minder.

Figuur 6.4 Spreiding in koopkrachtontwikkeling 2009-2013

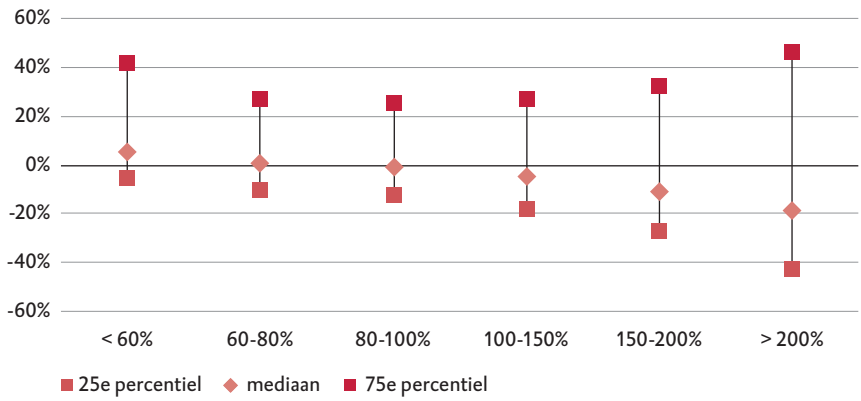

Bron: CBS (IPO 2009-2013, microdata)

6.3 MOBILITEIT TUSSEN INKOMENSKLASSEN

Betekent de grote spreiding in koopkrachtmutatie binnen de inkomensklassen nu ook dat er omvangrijke stromen zijn tussen de inkomensklassen? Meer specifiek: slaagt een substantieel deel van de middengroep erin op te klimmen naar de hogere inkomensgroep of zakt een aanmerkelijk deel terug naar de lagere inkomensgroep?

Tabel 6.1 laat zien dat dit niet het geval is, als we een indeling in drie inkomensklassen hanteren. In de periode 2000-2013 bevonden meer dan 9 op de 10 personen uit de middeninkomensgroep zich in het volgende jaar nog steeds in de middeninkomensgroep. Ruim 4 procent was gedaald naar de lagere inkomensgroep en iets meer dan 2 procent was opgeklommen naar de hoogste inkomensgroep. Minder dan één op de twintig personen uit de middengroep had dus te maken met sociale daling. In de lagere en de hogere inkomensgroepen is de inkomensmobiliteit veel groter. Bijna één op de drie personen uit de lagere inkomensgroep wist op te klimmen naar de middengroep en bijna één op de drie personen uit de hogere inkomensgroep zakte naar de midden- of lagere inkomensgroep.

Tabel 6.1 Verandering in inkomensklasse na een jaar, 2000-2013 (in %)

	Inkomensklasse in eerste jaar t.o.v. mediaan		
Inkomensklasse in tweede jaar	< 60%	60-200%	> 200%
< 60%	67,0	4,2	1,9
60-200%	32,2	93,6	29,4
> 200%	0,8	2,2	68,7
Totaal	100	100	100

Bron: CBS (IPO 2000-2013, microdata)

Doordat de middengroep meer dan 80 procent van alle huishoudens omvat, suggereren de cijfers in tabel 6.1 echter een grotere stabiliteit in de middengroep dan gerechtvaardigd is. Binnen deze groep is er wel degelijk sprake van een aanzienlijke opwaartse en neerwaartse mobiliteit. Tabel 6.2 geeft hiervan een betere indruk door ook de subgroepen binnen de middeninkomensgroep te onderscheiden. De roodgedrukte cijfers representeren de personen die in het volgende jaar niet van inkomensklasse zijn veranderd. Nu blijkt er ook in de middeninkomensgroepen een aanzienlijke opwaartse en neerwaartse mobiliteit.

Behalve in de inkomensgroep 100-150 procent van de mediaan is een derde of meer van de personen in de middeninkomensgroepen van plaats veranderd. In de meeste gevallen betreft dit overigens een verplaatsing naar een aangrenzende inkomensklasse. Onder de mediaan overheerst de opwaartse mobiliteit, boven de mediaan de neerwaartse mobiliteit. Dit lijkt weer voornamelijk het gevolg van regressie naar het gemiddelde en duidt dus opnieuw op een belangrijke rol van toeval. Dat de mobiliteit in de klasse 100-150 procent aanzienlijk kleiner is, wordt waarschijnlijk verklaard door het feit dat dit de grootste inkomensklasse is: bijna een derde van alle personen bevindt zich in deze inkomensklasse.

Tabel 6.2 Verandering van inkomensklasse na een jaar, 2000-2013 (in %)

Inkomensklasse in tweede jaar	Inkomensklasse in eerste jaar t.o.v. mediaan					
	< 60%	60-80%	80-100%	100-150%	150-200%	> 200%
< 60%	67,0	12,3	3,2	1,6	1,3	1,9
60-80%	20,9	60,2	13,9	2,6	1,1	1,2
80-100%	5,9	21,1	58,1	11,2	2,3	1,8
100-150%	4,5	5,4	23,2	74,1	22,9	7,9
150-200%	1,0	0,6	1,2	9,2	60,4	18,5
>200%	0,8	0,3	0,4	1,3	12,0	68,7
Opwaartse mobiliteit	33,0	27,4	24,8	10,5	12,0	0,0
Neerwaartse mobiliteit	0,0	12,3	17,1	15,4	27,6	31,3
Totaal	100	100	100	100	100	100

Bron: CBS (IPO 2000-2013, microdata)

Groeiende onzekerheid van koopkrachtontwikkeling?

Een belangrijke vraag is nu of de spreiding in koopkrachtmutatie over de jaren toeneemt, zoals men zou verwachten als de inkomensonzekerheid groter wordt. Figuur 6.5 geeft de spreiding van de jaarlijkse koopkrachtmutatie van de verschillende inkomensgroepen weer in de vorm van de standaarddeviatie. Hoe groter de standaarddeviatie, hoe groter de spreiding in jaarlijkse koopkrachtontwikkeling *binnen* de inkomensklassen. Figuur 6.5 laat zien dat de variatie in koopkrachtontwikkeling (behalve in 2002) veruit het grootst is voor de lage inkomensgroep. Voor de hoge inkomensgroep vertoont de spreiding in enkele jaren (2002, 2007) forse uitschieters, maar zij is verder beduidend kleiner. De spreiding in koopkrachtmutatie is het kleinst voor de middeninkomensgroepen. Anders gezegd: de middeninkomensgroepen ervaren veel minder inkomensonzekerheid dan de lage en – in mindere mate – de hoge inkomensgroepen. Verder valt op dat de spreiding in koopkrachtmutatie in de jaren 1991-1999 voor de middengroepen een licht stijgende trend vertoonde, maar in de jaren 2001-2013 weer een dalende trend. Aan het feit dat de standaarddeviatie in de periode na 2000 groter is dan vóór 2000 (vooral voor de hogere en lagere inkomens) kan, vanwege de wijziging in de wijze van registratie van de inkomens door het CBS, geen betekenis worden toegekend. We kunnen dus alleen de trends voor en na 2000 vergelijken, maar niet de niveaus.

Het beeld dat uit figuur 6.5 oprijst, staat haaks op de vaak gehoorde (veronder)stelling dat de inkomensonzekerheid van de middengroepen toeneemt. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat de koopkrachtontwikkeling van huishoudens voor het grootste deel wordt bepaald door min of meer vrijwillige veranderingen in hun situatie, zoals de overstap naar een andere (vaak beter betaalde) baan, het krijgen van kinderen, gaan samenwonen of scheiden. Het is denkbaar dat tijdens een economische crisis huishoudens terughoudender zijn in deze veranderingen dan in

een periode van economische bloei. In ieder geval zal het aantal mensen dat overstapt naar een beter betaalde baan afnemen tijdens een crisis. Daar staat weliswaar een groeiend aantal tegenover dat zijn baan verliest, maar dat aantal is ook tijdens een crisis kleiner dan het aantal baanwisselaars tijdens een bloeiperiode.[3] Verder heeft een economische crisis een negatief effect op het aantal huwelijkssluitingen[4] en geboortes[5], gebeurtenissen die eveneens vaak met een forse inkomensschok gepaard gaan. Aangezien de dalende trend echter al voor de crisis lijkt te zijn ingezet (met uitzondering van 2007), is het de vraag of de crisis een afdoende verklaring biedt. Een aanvullende verklaring kan de groei van het aantal tweeverdieners bieden. Doordat een steeds groter deel van de huishoudens in de middeninkomensgroep minimaal twee inkomens telt, hebben veranderingen in een individueel inkomen minder invloed op het totale huishoudensinkomen. Dit heeft een dempend effect op de fluctuaties in de koopkracht van de huishoudens, en dus ook in de spreiding van de koopkrachtontwikkeling.

Figuur 6.5 Standaarddeviatie jaarlijkse koopkrachtmutatie naar inkomensklasse

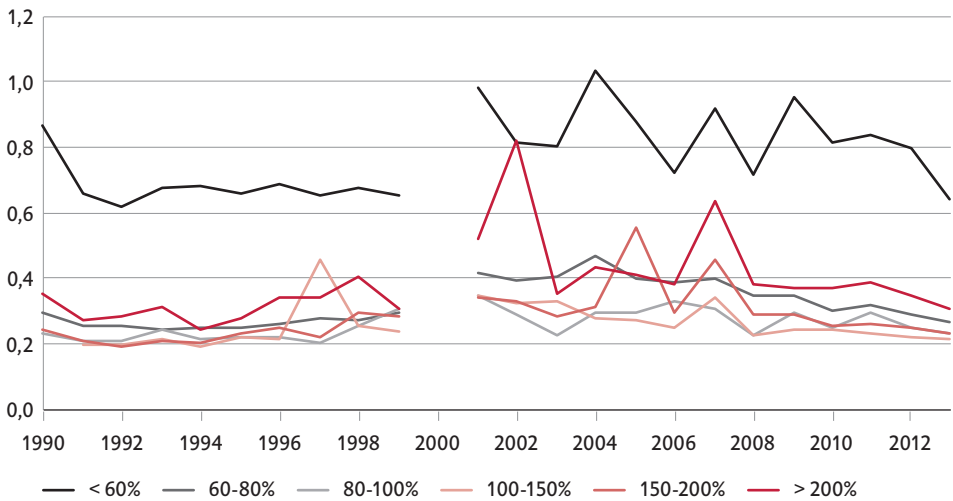

Bron: CBS (IPO 1989-2013, microdata)

Groeiende onzekerheid onder jongeren?

Dat er geen aanwijzingen zijn dat de inkomensonzekerheid voor de middengroepen toeneemt, zou ook kunnen samenhangen met divergerende trends voor verschillende leeftijdsgroepen. Het is denkbaar dat vooral voor jongere huishoudens de onzekerheid toeneemt, doordat zij veel vaker op flexibele contracten zijn aangewezen dan de wat oudere groepen. Als de onzekerheid voor jongeren toeneemt, maar voor ouderen gelijk blijft of zelfs afneemt, zou het kunnen dat de gemiddelde onzekerheid, zoals blijkt uit de standaarddeviatie, weinig verandert.

Figuur 6.6 **Standaarddeviatie jaarlijkse koopkrachtmutatie naar leeftijd en inkomensklasse, 1989-2013**

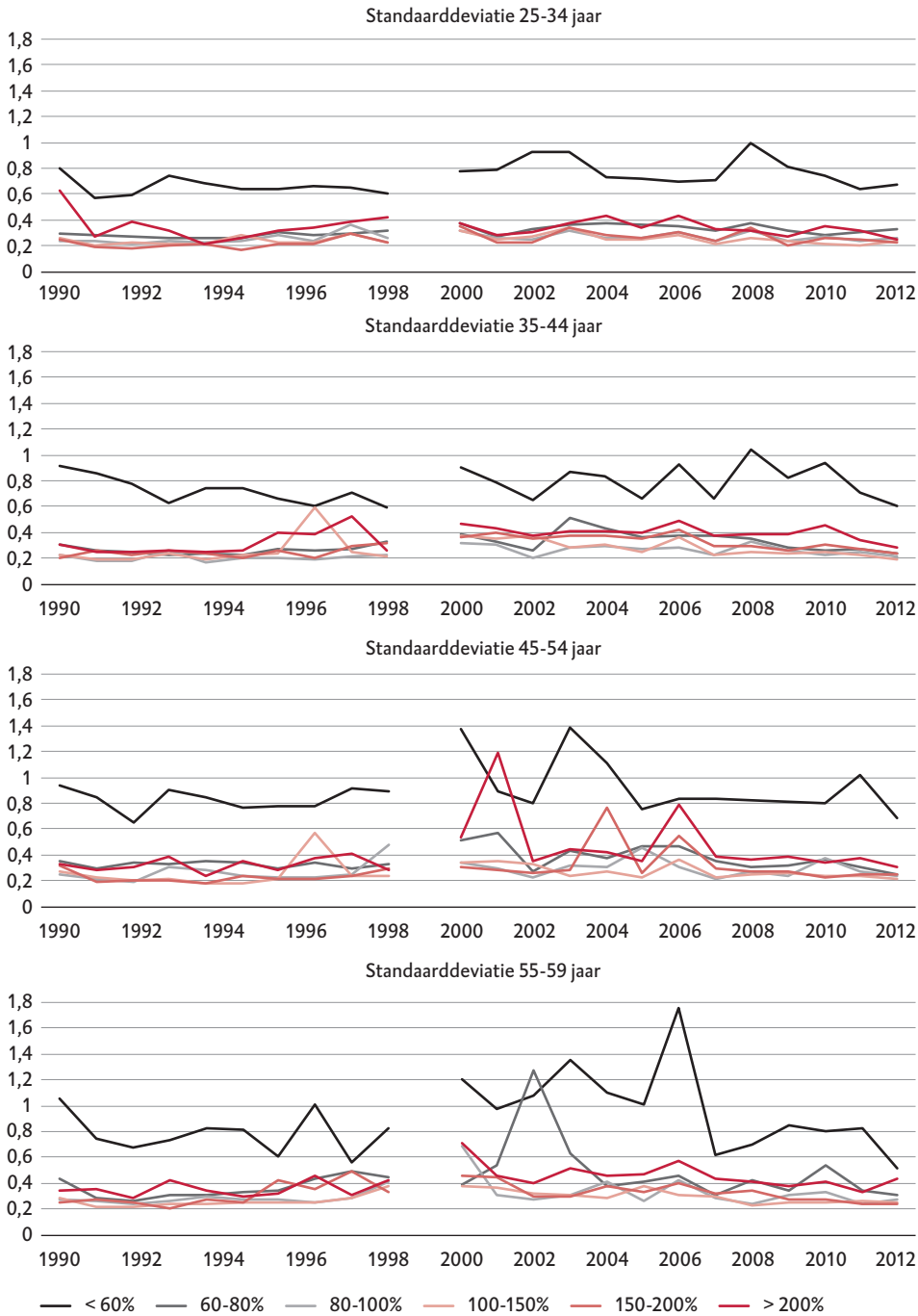

Bron: CBS (IPO 1989-2013, microdata)

Figuur 6.6 toont de ontwikkeling van de standaarddeviatie van de jaarlijkse koopkrachtmutatie voor verschillende leeftijdsgroepen en verschillende inkomensklassen. Allereerst valt op dat voor alle leeftijdsgroepen de standaarddeviatie in de laagste inkomensklasse verreweg het grootst is. Ten tweede is de standaarddeviatie voor jongeren in verschillende inkomensklassen niet systematisch groter dan voor oudere leeftijdsgroepen. Integendeel, vooral na 2000 is de standaarddeviatie van de koopkrachtmutatie voor jongeren zelfs iets kleiner dan voor de oudere leeftijdscategorieën. Anders gezegd: de inkomensonzekerheid is voor jongere huishoudens zeker niet groter dan voor oudere huishoudens. In de derde plaats is er bij jongeren geen sprake van een toename van de onzekerheid over de tijd. Alleen in de tweede helft van de jaren negentig nam de onzekerheid licht toe, maar sinds 2004 of 2005 lijkt de inkomensonzekerheid onder jongeren zelfs iets af te nemen. Die trend doet zich overigens bij alle leeftijdsgroepen voor. Er zijn dus geen aanwijzingen dat vooral jongeren geconfronteerd worden met toenemende inkomensonzekerheid. Hierbij dient wel de kanttekening te worden gemaakt dat huishoudens met een hoofd onder de 25 jaar in deze analyses niet worden meegenomen.

Het effect van veranderingen in huishoudsamenstelling

Zoals eerder opgemerkt, kunnen (grote) veranderingen in koopkracht onder meer worden veroorzaakt door een verandering in de huishoudenssamenstelling. Zelfs als het besteedbaar inkomen niet verandert, kan een verandering in het huishouden tot een aanzienlijke verandering in het gestandaardiseerde inkomen (oftewel de koopkracht) leiden. Ter illustratie: als twee alleenstaanden met hetzelfde besteedbaar inkomen gaan samenwonen en hun (gezamenlijke) besteedbaar inkomen blijft gelijk, zal hun koopkracht door de schaalvoordelen van het samenwonen met 18 procent (2/1,7) stijgen. Het is aannemelijk dat een aanzienlijk deel van de spreiding in de koopkrachtverandering samenhangt met veranderingen in de huishoudenssamenstelling. Dit wordt bevestigd door de cijfers in tabel 6.3. Deze toont de (gemiddelde) jaarlijkse koopkrachtverandering tussen 2000 en 2014 voor verschillende huishoudenstypen afhankelijk van de vraag of de samenstelling van het huishouden gelijk bleef dan wel veranderde. Voor elk huishoudenstype wordt niet alleen de mediaan (50^{e} percentiel), maar ook het 25^{e} en 75^{e} percentiel van de koopkrachtverandering vermeld. Zo kan in tabel 6.3 worden gelezen dat een kwart van de alleenstaanden die een jaar later nog steeds alleenstaande waren, minimaal 4,6 procent in koopkracht achteruitging, de helft van hen ten minste 0,8 procent in koopkracht steeg en een kwart ten minste 7,6 procent in koopkracht vooruitging. Van de alleenstaanden, die een jaar later niet meer alleenstaande zijn[6], is een kwart minimaal 1,6 procent in koopkracht achteruitgegaan, de helft ten minste 29,1 procent vooruitgegaan en een kwart tenminste 66,1 procent in koopkracht vooruitgegaan.

Tabel 6.3 Jaarlijkse koopkrachtverandering naar (verandering in) huishoudenssamenstelling, 2000-2013

	Zelfde huishoudenssamenstelling			Verandering in huishouden		
Percentiel:	25	50	75	25	50	75
Alleenstaande	-4,6	0,8	7,6	-1,6	29,1	66,1
Paar zonder kinderen	-4,8	0,9	7,7	-24,9	-16,0	-3,9
Paar met kinderen	-4,1	2,3	10,0	-18,6	-6,5	7,8
Eenoudergezin	-4,2	2,6	11,2	-12,9	7,2	40,5
Overig meerpersoons-huishouden	-4,3	1,9	9,6	-24,0	-6,7	10,6
Totaal	-4,3	1,9	9,6	-18,9	-5,0	13,7

Bron: CBS (IPO 2000-2013, microdata)

Inderdaad is de spreiding in koopkrachtmutatie aanzienlijk groter voor degenen van wie de huishoudenssamenstelling zich wijzigt dan voor wie het huishouden gelijk blijft. Van de eerste groep gaat bijna één op de vier over naar een andere inkomensklasse (als we uitgaan van een driedeling in laag, midden en hoog), van de laatste groep is dit slechts één op de tien. Alleenstaanden gaan meestal fors vooruit als zij gaan samenwonen. Paren gaan er veelal op achteruit als hun huishouden verandert. Dit kan zowel komen doordat zij gaan scheiden, wat gepaard gaat met een mediaan koopkrachtverlies van zo'n 30 procent, als doordat er een kind wordt geboren, resulterend in een mediaan koopkrachtverlies van 16 procent (niet in de tabel). Eenoudergezinnen gaan er sterk op vooruit als zij een partner krijgen (mediane koopkrachtstijging van 31%), maar ondervinden een forse koopkrachtdaling (17%) als het (laatste) kind het huishouden verlaat.

Figuur 6.7 laat de (mediane) koopkrachtontwikkeling van verschillende inkomensklassen zien voor degenen van wie de samenstelling van het huishouden gelijk blijft (boven) en degenen van wie het huishouden verandert (onder). Hieruit blijkt dat de gunstiger koopkrachtontwikkeling van de lagere inkomensgroepen die we eerder zagen, samenhangt met veranderingen in de huishoudenssamenstelling. Als huishoudens met een inkomen tot 80 procent van de mediaan van samenstelling veranderen, resulteert dit meestal in een forse koopkrachtstijging, terwijl veranderingen van huishoudens met een inkomen boven de mediaan meestal tot een fors koopkrachtverlies leiden. Bij de armere huishoudens gaat het vaak om alleenstaanden en alleenstaande ouders die gaan samenwonen, terwijl het bij de hogere inkomens vaak paren betreft die een kind krijgen of waarvan een kind het huishouden verlaat.

Figuur 6.7 Mediane koopkrachtontwikkeling naar inkomensklasse indien huishoudenssamenstelling niet (boven) of wel (onder) verandert, 2001-2013

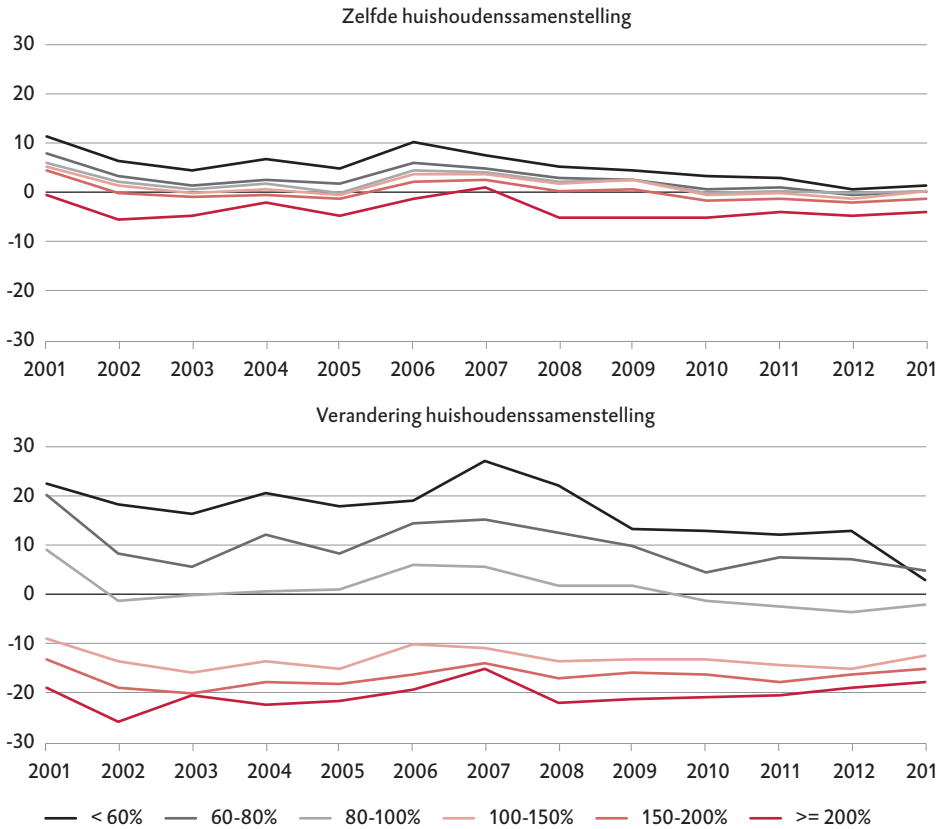

Bron: CBS (IPO 2000-2013, microdata)

Behalve het verschil in koopkrachtontwikkeling tussen huishoudens waarvan de samenstelling verandert en huishoudens die gelijk blijven, is ook van belang welk deel van de huishoudens in verschillende inkomensklassen van samenstelling verandert. De stabiliteit van huishoudens blijkt het grootst te zijn in de middengroepen: 13 à 14 procent van de huishoudens tussen 60 en 150 procent van de mediaan is een jaar later van samenstelling veranderd. Van de armere huishoudens is dit 19 procent en van de rijkere huishoudens 17 procent. Deze relatief grote stabiliteit van middeninkomenshuishoudens draagt bij aan de kleinere spreiding in inkomensontwikkeling in vergelijking met de hogere en lagere inkomens (zie figuur 6.5).

Hoewel deze cijfers het grote effect van veranderingen in de huishoudenssamenstelling bevestigen, laat tabel 6.3 niettemin zien dat er ook onder degenen van wie het huishouden niet verandert nog een aanzienlijke spreiding in koopkrachtmuta-

tie is. In veel gevallen is het verschil tussen de 25 procent die het meest vooruitgaan en de 25 procent die het meest achteruitgaan in de orde van grootte van 12 tot 15 procentpunten. Er spelen dus meer factoren dan alleen veranderingen in de huishoudenssamenstelling. Een voor de hand liggende kandidaat hiervoor zijn veranderingen in de arbeidsmarktpositie.

Het effect van transities op de arbeidsmarkt

Tabel 6.4 toont het belang van veranderingen in de voornaamste bron van inkomen van een huishouden voor de koopkrachtontwikkeling. Vergeleken met de veranderingen in huishoudenssamenstelling zijn de effecten van veranderingen in inkomstenbron iets minder groot en is de spreiding voor de huishoudens waarvan de bron van inkomen niet verandert, juist groter. Eén op de vijf huishoudens waarvan de inkomensbron verandert, gaat over naar een andere inkomensklasse (bij een driedeling in laag, midden en hoog), terwijl dit geldt voor één op de tien huishoudens waarvan de inkomensbron niet verandert. Dit duidt erop dat veranderingen in arbeidsmarktpositie een minder groot effect hebben op de koopkrachtontwikkeling dan veranderingen in huishoudenssamenstelling. Hierbij dient men wel te bedenken dat zich ook bij huishoudens waarvan de voornaamste inkomensbron gelijk blijft, belangrijke arbeidsmarkttransities kunnen voordoen, zoals een wisseling van werkkring of een verandering in de arbeidsmarktpositie van de tweede verdiener.

De grootste koopkrachtveranderingen doen zich voor bij zelfstandigen (met als belangrijkste bron van inkomen de eigen onderneming). Van degenen die in twee opeenvolgende jaren zelfstandige zijn, gaat een kwart er minimaal 16,6 procent op achteruit en een kwart minimaal 17,7 procent op vooruit. Van de zelfstandigen die een andere (voornaamste) bron van inkomen krijgen, gaat een kwart zelfs er ten minste 37,6 procent op achteruit. Het betreft hier vooral zelfstandigen die een uitkering gaan ontvangen. Maar ook zelfstandigen die in loondienst treden, gaan er vaak in koopkracht op achteruit (mediane koopkrachtdaling van 3%).

Werknemers die zelfstandige worden, ondervinden meestal een koopkrachtstijging (mediane toename van 4%), terwijl werknemers die een uitkering gaan ontvangen doorgaans fors erop achteruitgaan (mediane koopkrachtdaling van 7-13%). Ontvangers van een sociale uitkering gaan er, begrijpelijkerwijs, vooral (fors) op vooruit als zij weer aan het werk gaan (mediane koopkrachtstijging van 5-13%). Een overgang van een inkomensverzekering (zoals de WW) naar een inkomensvoorziening (zoals de bijstand), brengt vaak een koopkrachtdaling met zich mee (mediane koopkrachtdaling van 3-5%).

Tabel 6.4 Jaarlijkse koopkrachtverandering naar (verandering in) bron van inkomen, 2000-2014 (in %)

	Zelfde bron van inkomen			Verandering bron van inkomen		
Percentiel:	25	50	75	25	50	75
Werknemer	-4,8	1,6	9,1	-17,5	-3,3	8,8
Zelfstandige	-16,6	-0,1	17,7	-37,6	-8,0	12,7
Overig actief	-6,8	1,1	10,0	-11,9	0,8	14,6
Werkloosheidsuitkering	-11,0	-0,6	8,3	-9,6	3,3	18,3
Arbeidsongeschiktheids-uitkering	-5,3	0,3	6,6	-11,4	0,6	15,2
Bijstandsuitkering	-3,5	0,8	7,6	-8,7	7,5	28,5
Overige uitkeringen	-5,1	0,2	6,9	-8,8	0,6	12,1
Totaal	-5,7	1,4	9,6	-11,5	1,2	14,2

Bron: CBS (IPO 2000-2013, microdata)

Figuur 6.8 toont de (mediane) koopkrachtontwikkeling van verschillende inkomensklassen voor de huishoudens waarvan de voornaamste bron van inkomen gelijk blijft (boven) en huishoudens waarvan de bron van inkomen verandert (onder). Verschillen in koopkrachtontwikkeling tussen inkomensklassen hangen vooral samen met veranderingen in de bron van inkomen. Lagere inkomensgroepen waarvan de inkomensbron verandert, gaan meestal in koopkracht vooruit, terwijl hogere inkomensgroepen door een verandering van inkomensbron er vaak op achteruitgaan. Wel valt op dat deze verschillen tussen de inkomensklassen sinds 2001 beduidend kleiner zijn geworden. Dit komt overeen met de convergentie in de koopkrachtontwikkeling tussen de inkomensklassen in figuur 6.1. Deze lijkt dus vooral veroorzaakt te worden door minder grote verschillen tussen huishoudens waarvan de inkomensbron verandert.

Ook hier is weer van belang van welk deel van de huishoudens in de verschillende inkomensklassen de voornaamste inkomensbron verandert. Net als bij de huishoudenssamenstelling laten ook hier de middeninkomensgroepen de grootste stabiliteit zien. Van 14 procent van de huishoudens tussen 80 en 150 procent van de mediaan verandert jaarlijks de voornaamste inkomensbron, bij de lagere inkomens loopt dit op naar 21 procent en bij de hoogste inkomens naar 16 procent. Ook dit draagt bij aan de relatief beperkte spreiding in koopkrachtontwikkeling binnen de middeninkomensgroep.

Figuur 6.8 Mediane koopkrachtontwikkeling naar inkomensklasse indien de voornaamste inkomensbron niet (boven) of wel (onder) verandert, 2001-2013

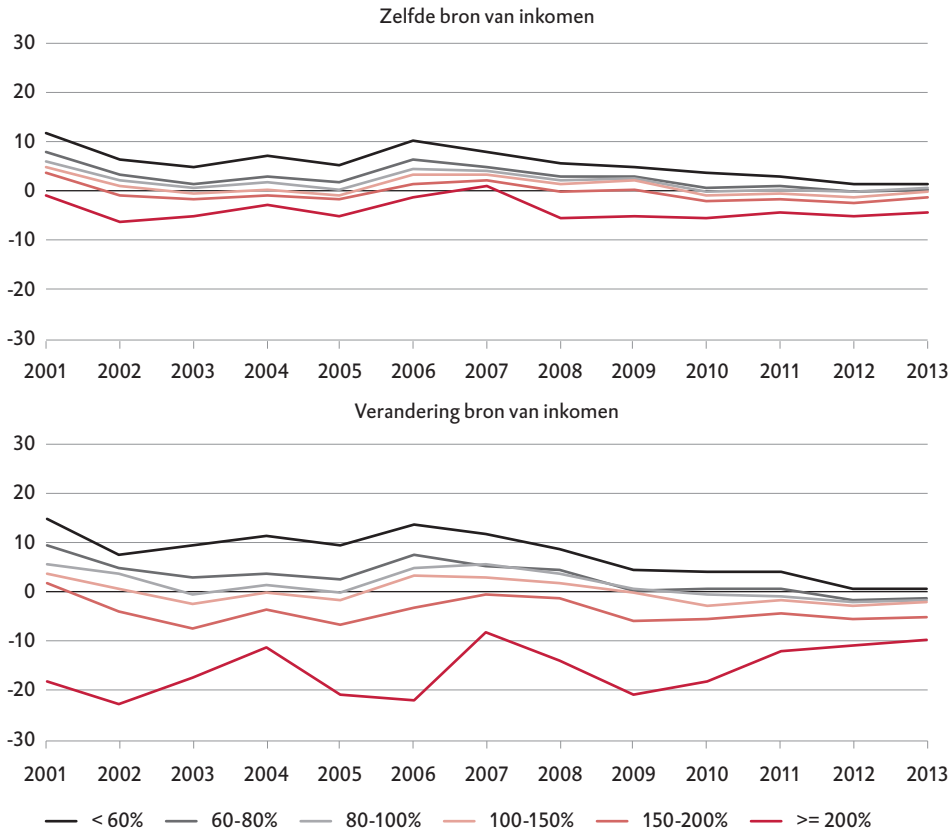

Bron: CBS (IPO 2000-2013, microdata)

6.4 CONCLUSIES

De belangrijkste conclusie van dit hoofdstuk is dat er geen aanwijzing is dat de middeninkomensgroepen 'onder druk' staan voor zover het gaat om de koopkrachtontwikkeling van individuele huishoudens die behoren tot de middeninkomensgroep (60-200% van het mediane huishoudensinkomen). In het algemeen is de koopkrachtontwikkeling gunstiger naarmate het inkomen van het huishouden lager is. Koopkrachtontwikkeling is hierbij, zoals gebruikelijk, geïnterpreteerd als de jaarlijkse reële verandering van het gestandaardiseerde besteedbaar huishoudensinkomen. De koopkrachtontwikkeling van huishoudens in de middeninkomensgroep is over de periode 1989-2013 steeds gunstiger geweest dan van de hogere inkomensgroep (boven 200% van de mediaan), maar minder gunstig dan van de lagere inkomensgroep (onder 60% van de mediaan). Binnen de middeninkomensgroep is de ontwikkeling voor de lagere inkomens (onder de mediaan)

weer gunstiger dan voor de hogere middeninkomens (boven de mediaan). De lagere middeninkomensgroepen zijn er bijna elk jaar sinds 1989 in koopkracht op vooruitgegaan, terwijl de hogere middeninkomensgroepen in veel jaren een koopkrachtdaling hebben ondervonden.

De sterke negatieve samenhang tussen inkomensniveau en koopkrachtontwikkeling wijst op een aanzienlijke 'regressie naar het gemiddelde'. Dit betekent dat een beduidend deel van de koopkrachtmutaties door 'toevallige' factoren wordt bepaald, dat zijn factoren die een eenmalige 'afwijking' van het 'normale' inkomen op langere termijn veroorzaken en niet samenhangen met de mutatie in het jaar daarvoor. De (mediane) koopkrachtontwikkeling van de middengroepen komt vrij nauw overeen met de bruto-loonontwikkeling, wat onderstreept hoe zeer het inkomen van de middeninkomens wordt bepaald door de inkomsten uit arbeid in loondienst.

Rond de mediane koopkrachtonwikkeling is er sprake van een grote spreiding, waarbij de 25 procent van de middeninkomens die de gunstigste ontwikkeling doormaakt in een jaar tijd minimaal 40 tot 50 procent koopkrachtwinst boekt ten opzichte van de 25 procent met de minst gunstige koopkrachtontwikkeling. Deze grote spreiding in koopkrachtontwikkeling binnen dezelfde inkomensgroep wordt ten dele verklaard door veranderingen in de huishoudenssamenstelling. Gaan samenwonen, scheiden, een kind krijgen of een kind dat het huis verlaat zijn gebeurtenissen die grote schokeffecten in de koopkracht teweegbrengen. Voor de lagere inkomensgroepen resulteren veranderingen in het huishouden doorgaans in een (grote) koopkrachtstijging, maar de hogere inkomensgroepen gaan er juist vaak in koopkracht op achteruit als het huishouden verandert. De middengroepen nemen ook hier weer een tussenpositie in. Bovendien zijn middeninkomenshuishoudens relatief stabiel in vergelijking met de lagere en hogere inkomensgroepen, waardoor veranderingen in huishoudenssamenstelling bij de middengroepen een wat kleinere rol spelen.

Daarnaast hebben transities op de arbeidsmarkt, zoals werkloos of arbeidsongeschikt worden of werk vinden, een groot effect op de koopkracht, zij het dat deze effecten iets kleiner zijn dan van veranderingen in het huishouden. Opnieuw betekenen veranderingen in de voornaamste inkomensbron voor de lagere inkomensgroepen meestal een koopkrachtstijging en voor de hogere inkomensgroepen een koopkrachtdaling, terwijl de middengroepen zich wederom tussen deze uitersten bevinden. En wederom kenmerken de middengroepen zich door een iets grotere stabiliteit dan de lagere en hogere inkomensgroepen.

Ondanks de grote variatie in koopkrachtontwikkeling, bevinden meer dan negen op de tien middeninkomenshuishoudens zich na een jaar nog steeds in de middeninkomensgroep. Dit komt echter voor een belangrijk deel doordat de midden-

inkomensgroep zo'n groot deel (82%) van alle personen omvat. Onderscheiden we binnen de middeninkomensgroep vier subgroepen, dan is er wel een aanzienlijke mobiliteit tussen deze subgroepen: één op de drie bevindt zich dan na een jaar in een andere (sub)groep.

De spreiding in koopkrachtontwikkeling mag dan groot zijn, er zijn geen aanwijzingen dat deze in de afgelopen kwart eeuw is toegenomen. De variatie in de jaarlijkse koopkrachtmutatie is sinds 1989 grosso modo gelijk gebleven. In de tweede helft van de jaren negentig leek de spreiding in koopkrachtontwikkeling binnen de middengroepen licht toe te nemen, maar sinds 2005 laat ze juist een licht dalende trend zien. De vaak gehoorde (veronder)stelling dat de inkomensonzekerheid voor de middengroepen toeneemt, wordt dan ook niet ondersteund door de feiten. Dit geldt evenmin als we speciaal naar de jongeren (tussen 25 en 34 jaar) kijken. Ook voor deze leeftijdsgroep is de onzekerheid sinds 2005 licht afgenomen. Wel past hierbij de kanttekening dat huishoudens met een hoofd onder de 25 jaar in deze analyse buiten beschouwing zijn gelaten.

Alles tezamen komt uit deze analyses een beeld naar voren van de middeninkomens als een bevolkingsgroep met een relatief stabiele positie en een gematigde koopkrachtontwikkeling. Anders dan vaak wordt verondersteld, verslechtert de inkomensontwikkeling van de middengroepen niet in vergelijking met de hogere of lagere inkomensgroepen, al is er sinds 2008 wel sprake van een dalende trend in de koopkrachtontwikkeling. Evenmin zijn er aanwijzingen dat de inkomensonzekerheid van de middengroepen toeneemt door een toenemende instabiliteit van huishoudens of door een afname van werkzekerheid.

NOTEN

1 De mediane koopkrachtstijging is de middelste waarde binnen de verschillende inkomensklassen. Dus dat de mediane koopkrachtstijging voor de lagere inkomensgroep in 1990 7 procent bedroeg, betekent dat de helft van de huishoudens met een inkomen onder 60 procent van de mediaan tussen 1989 en 1990 meer dan 7 procent in koopkracht is vooruitgegaan en de andere helft minder dan 7 procent is vooruitgegaan of is achteruitgegaan. De mediane koopkrachtstijging geeft een beter beeld dan de gemiddelde koopkrachtstijging, doordat de laatste sterk wordt bepaald door huishoudens met een extreem grote of kleine (negatieve) koopkrachtstijging. Voor de lage inkomenscategorie is de berekening van de koopkrachtmutatie beperkt tot huishoudens met een gestandaardiseerd besteedbaar inkomen van meer dan € 5.000, aangezien zich bij lagere inkomens vaak extreem grote procentuele veranderingen voordoen.

2 Exacter uitgedrukt: de mediane koopkrachtstijging van de huishoudens met een inkomen van minder dan 60 procent van de mediaan bedroeg in de periode 2000-2013 gemiddeld 5,6 procent per jaar.

3 Tussen 2008 en 2013 verdubbelde het aantal werkzame personen dat een jaar later werkloos was van 122.000 naar 244.000. Tegelijkertijd halveerde het aantal baanwisselaars van 501.000 naar 242.000. In absolute aantallen is het laatste effect dus ruim tweemaal zo groot als het eerste.

4 Tussen 2008 en 2013 daalde het aantal huwelijkssluitingen per 1000 inwoners van 4,6 naar 3,8 (bron: CBS Statline).

5 Tussen 2008 en 2013 daalde het vruchtbaarheidscijfer (aantal levendgeborenen per 1000 vrouwen in de leeftijd van 15 tot 50 jaar) van 47,8 naar 45,3 (bron: CBS Statline).

6 In vier van de vijf gevallen gaat het om personen die zijn gaan samenwonen met een partner, maar in één op de vijf gevallen om alleenstaanden die een kind hebben gekregen of die (weer) bij hun ouders zijn gaan wonen.

7 OPLEIDINGSVERSCHILLEN IN MAATSCHAPPELIJK ONBEHAGEN EN WANTROUWEN IN DE POLITIEK IN NEDERLAND, 1970-2012

Jeroen van der Waal, Willem de Koster en Jochem van Noord

7.1 INLEIDING

Hoogopgeleiden ervaren minder maatschappelijk onbehagen dan laagopgeleiden. Dat blijkt al tientallen jaren uit onderzoek in Nederland en andere liberale democratieën (De Koster et al. 2010). Dergelijke opleidingsverschillen bestaan ook waar het gaat om wantrouwen in de politiek (Bovens en Wille 2010), dat met maatschappelijk onbehagen samengaat (Steenvoorden 2015). Dit patroon is onderdeel van een bredere sociaal-culturele scheidslijn, waarin laagopgeleiden op allerlei thema's anders tegen de wereld aankijken dan hoogopgeleiden, zoals onlangs voor Nederland uitgebreid in kaart is gebracht in de bundel *Gescheiden werelden?* Bovens et al. (2014) bespreken daarin twee sociaal-culturele families: hoogopgeleide universalisten en laagopgeleide particularisten. De eerste "bestaat overwegend uit mensen die redelijk positief staan tegenover open grenzen, andere culturen en het toelaten van migranten (…), een meer universele opvatting hebben van rechtvaardigheid en staatsburgerschap, [en] vaak zijn ze ook voorstander van Europese eenwording" (Bovens et al. 2014: 18), terwijl de tweede familie tegengestelde opvattingen en voorkeuren heeft.

In deze bijdrage richten we ons op de positie die middelbaar opgeleiden innemen op twee aspecten van deze sociaal-culturele scheidslijn: maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek. Dat doen we op twee manieren. Ten eerste brengen we in kaart hoe het maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek van middelbaar opgeleiden in de loop van de jaren is veranderd en hoe de verschillen met laag- en hoogopgeleiden zich hebben ontwikkeld. Daaruit blijkt dat maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek in de afgelopen decennia niet duidelijk zijn toe- of afgenomen. De breuklijn op het vlak van maatschappelijk onbehagen is echter wel van karakter veranderd. In de laatste decennia van de twintigste eeuw leken middelbaar opgeleiden qua maatschappelijk onbehagen meer op hoogopgeleiden dan op laagopgeleiden, maar sinds de periode rond de zogenoemde Fortuyn-revolte is dat andersom. Dit betekent dat het verschuivende politieke en maatschappelijke debat over immigratie, integratie en de islam een drijvende kracht achter deze verandering zou kunnen zijn. Nadat dit soort thema's centraal kwam te staan in het publieke en politieke debat, was er veel meer dan daarvoor sprake van een kloof in maatschappelijk onbehagen tussen laag- en

middelbaar opgeleiden enerzijds en hoogopgeleiden anderzijds. Laagconjunctuur in het algemeen en de nasleep van de financiële crisis die in 2008 begon in het bijzonder, lijken maatschappelijk onbehagen daarentegen niet aan te wakkeren.

Ten tweede onderzoeken we *waarom* middelbaar opgeleiden verschillen van laag- en hoogopgeleiden qua maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek. Dat is niet alleen wetenschappelijk relevant, maar ook cruciaal voor eventueel beleid, aangezien het voor effectieve en efficiënte inzet van schaarse middelen cruciaal is om te weten wat de achtergronden zijn van deze door veel politici en beleidsmakers als onwenselijk beschouwde verschijnselen. Los van dit algemene punt is de specifieke vraag naar het waarom van opleidingsverschillen belangrijk, omdat op voorhand niet duidelijk is of opleidingsverschillen een uitdrukking zijn van verschillen in economische positie en/of van verschillen in cultureel kapitaal.

Het is mogelijk dat onder laag- en middelbaar opgeleiden meer maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek bestaat dan onder hoogopgeleiden, omdat ze minder middelen hebben om in hun levensbehoeften te voorzien en maatschappelijk en politiek te participeren (Elchardus en Smits 2002). Maar het is ook mogelijk dat dit komt, doordat ze minder cultureel kapitaal hebben dan hoogopgeleiden; met andere woorden door hun geringere affiniteit met elitecultuur, wat gepaard gaat met minder aansluiting bij de heersende mores, opvattingen en manieren van doen in instituties als het onderwijs, de zorg en de politiek (Van der Waal en De Koster 2015b). Mede daardoor weten laag- en middelbaar opgeleiden binnen die instituties hun doelen minder goed te bereiken. Ook staan ze vanwege hun geringere cultureel kapitaal minder positief tegenover de culturele diversiteit die hedendaags Nederland kenmerkt (Van der Waal en De Koster 2015a) en die door hoogopgeleiden en politieke elites juist wordt omarmd.

Uit ons onderzoek blijkt dat het grotere maatschappelijke onbehagen en wantrouwen in de politiek van laag- en middelbaar opgeleiden voornamelijk voortkomt uit hun geringe cultureel kapitaal, en niet of nauwelijks uit hun zwakke economische positie. Dit hoofdstuk sluit af met de beleidsrelevantie van die bevindingen.

7.2 TRENDS IN OPLEIDINGSVERSCHILLEN IN MAATSCHAPPELIJK ONBEHAGEN EN WANTROUWEN IN DE POLITIEK

Hoe zijn opleidingsverschillen in maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek in de loop van de tijd veranderd? Op basis van de surveyreeks *Culturele Veranderingen in Nederland* van het Sociaal en Cultureel Planbureau tonen we in de figuren 7.1 en 7.2 voor zo lang mogelijke periodes per opleidingsgroep het niveau van maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek. Hierbij richten we ons, net als in andere hoofdstukken, op respondenten van 25 tot 65 jaar en hebben

we gecontroleerd voor het geslacht en de leeftijd van de respondenten. De gebruikte jaargangen zijn aangegeven met de vierkante stippen in de lijnen. Alle gebruikte metingen zijn te vinden in de bijlage.

Figuur 7.1 toont de mate van maatschappelijk onbehagen per opleidingscategorie in de periode 1970-2010. Dit onbehagen, in de sociologie ook wel 'anomie' genoemd, duidt op de mate waarin men de samenleving als wanordelijk, onvoorspelbaar en betekenisloos beschouwt (Srole 1956). Het is op een schaal van 1 tot 5 gemeten met vragen als "Er zijn zo veel verschillende opvattingen over wat goed en wat verkeerd is dat je soms niet meer weet waar je aan toe bent" en "Alles verandert heden ten dage zo snel dat men vaak nauwelijks meer weet wat goed en wat slecht is". Figuur 7.1 laat een vertrouwd beeld zien: hoe lager het opleidingsniveau, hoe meer maatschappelijk onbehagen (De Koster et al. 2010). Er is geen algemene opgaande of neerwaartse trend – maatschappelijk onbehagen is in de laatste vier decennia niet eenduidig toe- of afgenomen – maar wat opvalt, is dat het maatschappelijke onbehagen onder alle drie de opleidingscategorieën de laatste jaren is gedaald. Dit staat in schril contrast met het idee dat de nasleep van de financiële crisis die in 2008 begon, en die onder andere hoge werkloosheid tot gevolg had, een belangrijke drijvende kracht is achter maatschappelijk onbehagen. Dit onbehagen heeft blijkbaar andere wortels dan macro-economische omstandigheden.

Figuur 7.1 Maatschappelijk onbehagen per opleidingscategorie, 1970-2010

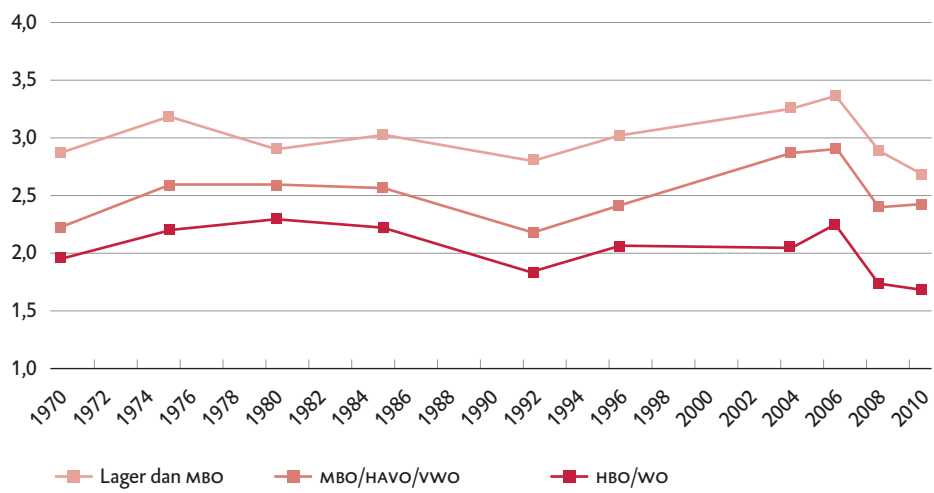

Figuur 7.2 Wantrouwen in de politiek per opleidingscategorie, 1995-2010

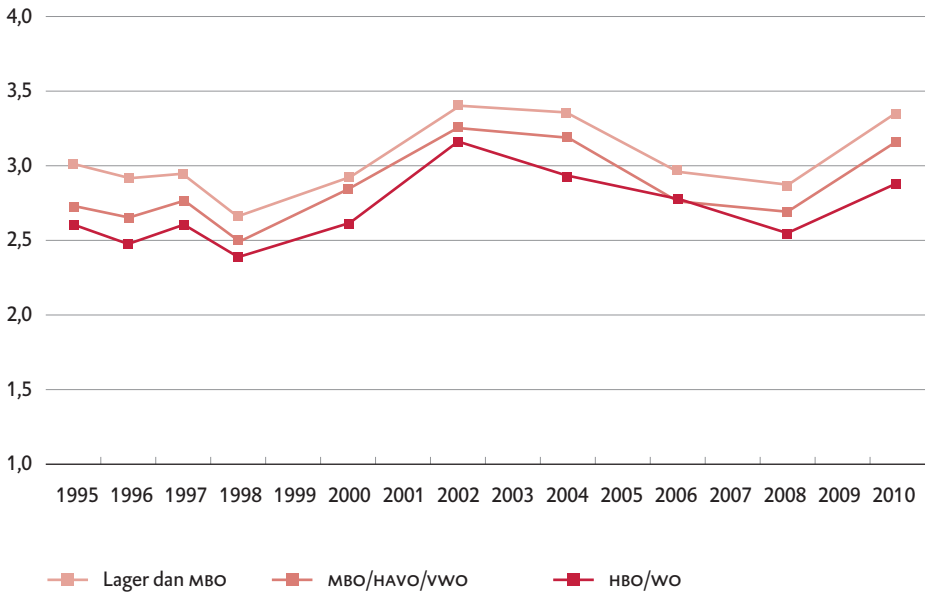

Figuur 7.2 toont de mate van wantrouwen in de politiek per opleidingsniveau voor de periode 1995-2010. Dit wantrouwen wordt, opnieuw op een schaal van 1 tot 5, gemeten met vragen als "Wilt u aangeven hoe tevreden u in het algemeen bent met wat de Nederlandse regering doet?" en stellingen als "Kamerleden letten te veel op het belang van enkele machtige groepen, in plaats van op het algemeen belang". Vergelijking van de figuren 7.1 en 7.2 laat zien dat de opleidingsverschillen in maatschappelijk onbehagen minder uitgesproken zijn dan die in wantrouwen in de politiek. Daarnaast valt een golfbeweging te zien in wantrouwen in de politiek, met een piek rond de Fortuynrevolte, en een flinke stijging sinds 2008. Die stijging valt weliswaar samen met slechte economische omstandigheden, maar daar staat tegenover dat de voorgaande piek in tijden van hoogconjunctuur was. Ook wijzen analyses met recentere data over de mate van wantrouwen in de politiek – zij het anders gemeten dan hier – op een stijging in politiek wantrouwen tot en met 2015 (Dekker et al. 2015). Ook in een periode waarin de economie verbetert, neemt het wantrouwen dus toe. Een hoog niveau of een stijging van het wantrouwen in de politiek kan kortom niet worden toegeschreven aan slechte economische omstandigheden – wat ook blijkt uit recent landenvergelijkend onderzoek (Van der Meer en Hakhverdian 2016). In de conclusies gaan we verder in op de duiding van de fluctuatie in wantrouwen in de politiek.

De centrale vraag in dit hoofdstuk richt zich echter niet op de trends in het niveau van maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek, maar op verschillen tussen opleidingscategorieën. Zijn die toe- of afgenomen? Daarbij is het vooral de vraag hoe het onbehagen en wantrouwen van de middelbaar opgeleiden – dat wil zeggen mensen met mbo, havo of vwo als hoogst voltooide opleiding – zich ten opzichte van dat van de opleidingscategorieën boven en onder hen heeft ontwikkeld.

De staafjes in figuur 7.3 drukken uit hoe groot het verschil in maatschappelijk onbehagen tussen middelbaar opgeleiden enerzijds en laag- en hoogopgeleiden anderzijds is. Deze verschillen hebben we uitgerekend met regressieanalyses, waarbij is gecontroleerd voor geslacht en leeftijd. In alle onderzochte jaren is er onder hoogopgeleiden significant minder maatschappelijk onbehagen dan onder middelbaar opgeleiden, en bij laagopgeleiden significant meer. In de onderzochte periode fluctueert het verschil tussen middelbaar en laagopgeleiden enigszins, zonder duidelijke trend. Als gevolg van de financiële crisis waren laagopgeleiden in 2010 relatief vaak werkloos (8,3% tegen 4,5% voor middelbaar opgeleiden (CBS 2015)), maar laagopgeleiden hadden in dat jaar niet opvallend veel meer maatschappelijk onbehagen dan middelbaar opgeleiden. Integendeel: het verschil in maatschappelijk onbehagen tussen middelbaar en laagopgeleiden is in de rest van de onderzochte periode nooit zo klein. De figuren 7.1 en 7.3 wijzen er samen op dat het algemene niveau van maatschappelijk onbehagen noch opleidingsverschillen daarin afhankelijk zijn van het economische klimaat in het algemeen en de nasleep van de financiële crisis in het bijzonder.

Wat daarnaast opvalt, is dat tot de laatste meting voor de eeuwwisseling middelbaar opgeleiden qua maatschappelijk onbehagen het meest verschilden van laagopgeleiden, terwijl ze in de jaren na 2000 het meest verschilden van hoogopgeleiden. Met andere woorden: qua maatschappelijk onbehagen zijn middelbaar opgeleiden meer op laagopgeleiden gaan lijken en minder op hoogopgeleiden. Het maatschappelijk onbehagen in Nederland is in de afgelopen decennia weliswaar niet duidelijk toegenomen (zoals figuur 7.1 aangaf), maar figuur 7.3 laat zien dat er sinds de eeuwwisseling wel duidelijk sprake is van een opleidingsbreuklijn in maatschappelijk onbehagen, waarbij hoogopgeleiden (hbo en wo) tegenover laag- en middelbaar opgeleiden staan.

Een mogelijke verklaring hiervoor is de verandering in het politieke en culturele klimaat rond de Fortuynrevolte in 2001 en 2002. Sindsdien staan vraagstukken rond immigratie, integratie en de islam centraal in zowel politieke als maatschappelijke debatten. Dit soort vraagstukken vormt in westerse landen sinds jaar en dag een splijtzwam tussen laag- en middelbaar opgeleiden enerzijds en hoogopgeleiden anderzijds, waarbij de eersten zich verzetten tegen de culturele diversiteit die gepaard gaat met immigratie, terwijl de laatsten deze minder problematisch

vinden, of er zelfs positief tegenover staan (De Koster en Van der Waal 2014; Hainmueller en Hopkins 2014; Stubager 2008). De prominentie van vraagstukken rond immigratie in het politieke en publieke debat zou daarom de opleidingsverschillen in maatschappelijk onbehagen aangewakkerd kunnen hebben. In de conclusies zullen we verder op deze mogelijkheid ingaan.

Figuur 7.3 Maatschappelijk onbehagen: verschil met mbo/havo/vwo, 1970-2010

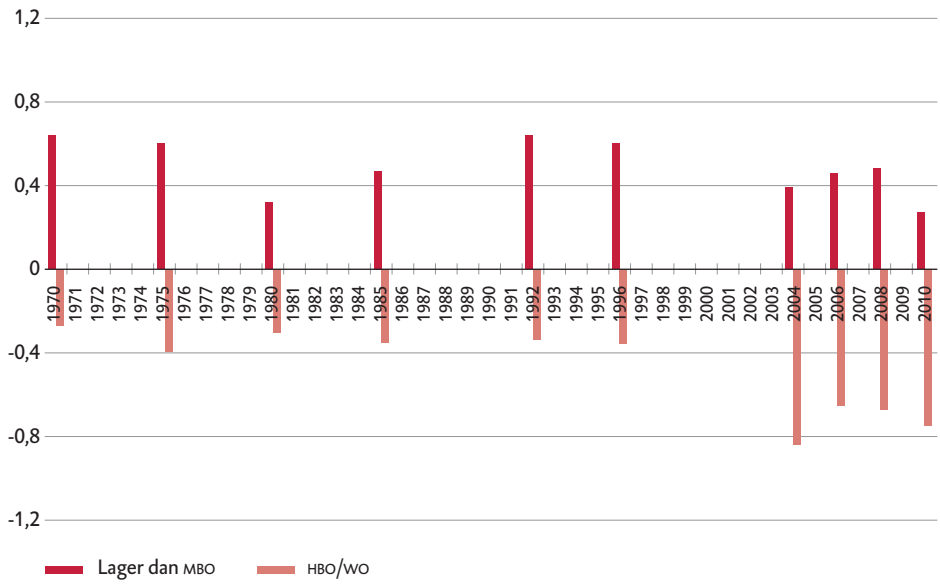

Zoals figuur 7.4 laat zien zijn de verschillen in wantrouwen in de politiek tussen opleidingscategorieën niet zo uitgesproken als bij maatschappelijk onbehagen. De figuur bevat voor enkele jaren bleek gekleurde staafjes, die aangeven dat er toen geen significant verschil was in wantrouwen in de politiek tussen middelbaar opgeleiden enerzijds en laagopgeleiden (2000) en mensen met een opleiding op hbo- of universitair niveau (2002 en 2006) anderzijds. Wat naast de kleine opleidingsverschillen opvalt, is dat er geen sprake is van een trend. Als we de eerste jaren in de tijdsreeks vergelijken met het laatste jaar, blijkt wel dat de middelbaar opgeleiden eerst het meest verschilden van laagopgeleiden, terwijl in 2010 het verschil met hoogopgeleiden het grootst was.

Figuur 7.4 Wantrouwen in de politiek: verschil met mbo/havo/vwo, 1995-2010

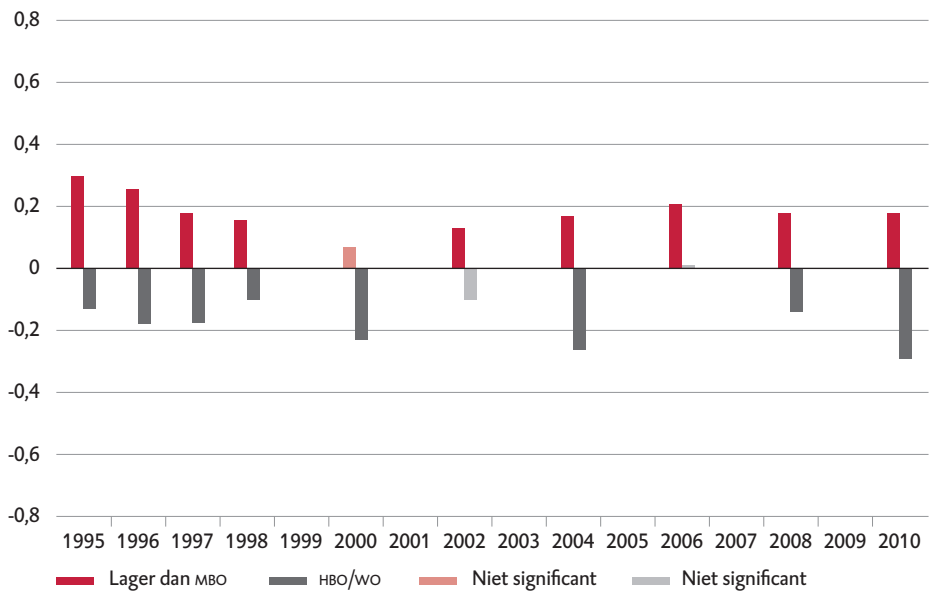

Nu we inzicht hebben in de omvang van en ontwikkeling in opleidingsverschillen in maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek, richten we ons op de mogelijke verklaringen voor die verschillen.

7.3 OPLEIDINGSVERSCHILLEN IN MAATSCHAPPELIJK ONBEHAGEN EN WANTROUWEN IN DE POLITIEK: ECONOMISCHE POSITIE OF CULTUREEL KAPITAAL?

Mogelijke economische achtergronden

Net als veel andere opleidingsverschillen in de meer omvattende sociaal-culturele scheidslijn die hedendaags Nederland kenmerkt (Bovens et al. 2014), zijn opleidingsverschillen in maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek niet op voorhand eenduidig te interpreteren. Dit geldt bijvoorbeeld ook voor opleidingsverschillen in behoefte aan een strikte sociaal-culturele orde (De Koster en Van der Waal 2014), weerstand tegen etnische minderheden en immigranten (De Koster en Van der Waal 2014; Van der Waal en Houtman 2010), de wens om de verzorgingsstaat af te sluiten voor etnische minderheden en immigranten (Manevska et al. 2010), weerstand tegen vrijhandel (Van der Waal en De Koster 2015a), en links-rechts zelfplaatsing (Dekker en Den Ridder 2015). Opleidingsniveau is namelijk een dubbelzinnige indicator: het meet zowel economische positie als cultureel kapitaal (Van der Waal en De Koster 2015b).

Bij economische positie gaat het om iemands arbeidsmarktpositie of positie in het productieproces, en de daarmee samenhangende baanzekerheid en beloning. Een hoog opleidingsniveau resulteert vaak in een sterkere arbeidsmarktpositie en hogere functies: het geeft toegang tot meer gewaardeerde beroepen, leidinggevende functies en functies waarvoor complexe vaardigheden nodig zijn. Daarom hangt opleidingsniveau samen met de dominante klassenschema's die klassen onderscheiden op basis van verschillen in arbeidsmarktkracht (Breen 2005) – zoals het elders in deze verkenning gebruikte EGP-schema (zie hoofdstuk 2 en 4 in deze verkenning) – of posities in het productieproces (Wright 2005). Dat is een van de redenen dat iemands opleidingsniveau ook wel als indicatie voor haar 'klassepositie' wordt gebruikt, of dat mensen met een bepaald onderwijsniveau als 'de middenklasse' worden aangeduid. Omdat opleidingsniveau strikt genomen geen hiërarchisch geschikte posities op de arbeidsmarkt of in het productieproces meet, zullen wij niet spreken van klassen, maar van de 'economische aspecten' van opleidingsniveau, en als deze aspecten worden behandeld over iemands 'economische positie'.

Het is onomstreden dat een hoger opleidingsniveau een sterkere economische positie aangeeft: gemiddeld genomen gaat het samen met een sterkere arbeidsmarktpositie of positie in het productieproces, en leidt het daarom tot meer baanzekerheid en een hoger inkomen.[1] Deze verschillen in economische positie tussen opleidingsgroepen zouden de achtergrond kunnen zijn van hun verschillen in maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek. Werkloosheid en een laag inkomen kunnen bijvoorbeeld leiden tot maatschappelijk onbehagen, omdat de financiële middelen tekortschieten om in eerste levensbehoeften te voorzien (Elchardus en Smits 2002). Daarnaast kunnen financiële middelen de mogelijkheid bieden om in de politiek gedaan te krijgen wat men wil (Verba et al. 1995) en kan het gebrek aan invloed dat gepaard gaat met een zwakke economische positie, leiden tot wantrouwen in de politiek.

Ook in het debat omtrent de zogenoemde mondialiserings- of moderniseringsverliezers worden economische verklaringen gesuggereerd voor het sterke maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek van laagopgeleiden (Kriesi et al. 2008; vgl. Kemmers et al. 2015). Dat is niet verwonderlijk, aangezien de door vrijhandel, verplaatsing van productiecapaciteit naar het buitenland en immigratie dalende vraag naar laagopgeleide werknemers in hoogontwikkelde economieën als Nederland ervoor zorgt dat zij minder verdienen en vaker werkloos zijn dan middelbaar en hoogopgeleiden (Van der Waal 2015). Inmiddels staan vanwege technologische vernieuwing zoals robotica en andere vormen van automatisering op de werkvloer ook de arbeidsmarktkansen en inkomens van middelbaar opgeleiden onder druk (Goos et al. 2014). Volgens de hier geopperde economische verklaringen zou dat eraan kunnen bijdragen dat middelbaar opgeleiden qua maatschappelijk onbehagen tegenwoordig meer lijken op laagopgeleiden dan op mensen die

een hbo-opleiding of universitaire studie hebben afgerond. En de relatief zwakke economische positie van middelbaar opgeleiden kan er ook verantwoordelijk voor zijn dat ze meer wantrouwen in de politiek hebben dan hoogopgeleiden. Voordat we onderzoeken of dit echt het geval is, lichten we eerst een ander aspect van opleiding toe dat relevant kan zijn voor het verklaren van opleidingsverschillen in onbehagen en wantrouwen: cultureel kapitaal.

Mogelijke culturele achtergronden

Laag, middelbaar en hoogopgeleiden verschillen niet alleen qua economische positie, maar ook in wat Bourdieu (1984) 'cultureel kapitaal' noemt: affiniteit met elitecultuur. Dat concept wordt veel gebruikt om te begrijpen waarom kinderen van hoogopgeleide ouders het beter doen in het onderwijs dan kinderen van laag- en middelbaar opgeleide ouders (Bourdieu 1973; Bourdieu en Passeron 1977). Vanwege hun hogere culturele kapitaal (Jaeger en Breen 2016) gedragen eerstgenoemden zich uit gewoonte meer volgens 'de regels van het spel' (Lareau 2015: 2; cf. Bourdieu 1984). De 'passende' voorkeuren, opvattingen en gedragingen in onderwijsinstituties lijken namelijk sterk op die in hun eigen milieu (cf. Edgerton en Roberts 2014). Kinderen uit milieus met weinig cultureel kapitaal daarentegen voelen zich minder thuis in onderwijsinstituties (Edgerton en Roberts 2014). Zij vinden bijvoorbeeld universiteiten 'niets voor mensen zoals zijzelf' (cf. Bottero 2004; Swidler 1986).

Een belangrijke manier waarop cultureel kapitaal wordt doorgegeven aan de volgende generatie, is jarenlange socialisatie binnen het gezin (Bourdieu 1984; Jaeger en Breen 2016; Lareau 2011). In milieus met weinig cultureel kapitaal is het verkrijgen van affiniteit met elitecultuur daarom erg moeilijk. Omdat die affiniteit ook via het onderwijs van de ene generatie op de andere generatie wordt doorgegeven, wordt zowel opleidingsniveau ('geïnstitutionaliseerd cultureel kapitaal') als cultureel elitaire voorkeuren, opvattingen en gedragingen ('belichaamd cultureel kapitaal') gebruikt als indicator voor cultureel kapitaal. Een hoger opleidingsniveau geeft dus niet alleen een sterkere economische positie aan, maar staat ook voor meer cultureel kapitaal. En deze scheidslijn ligt vooral tussen hoogopgeleiden enerzijds en laag- en middelbaar opgeleiden anderzijds. Verschillen in cultureel kapitaal kunnen tegenwoordig op minstens drie manieren verantwoordelijk zijn voor de hier beschreven opleidingsverschillen in maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek (voor een uitgebreider bespreking, zie Van der Waal en De Koster 2015b).

Ten eerste gaat cultureel kapitaal in liberale democratieën als Nederland gepaard met een grotere waardering van culturele verschillen. Doordat ze gewend zijn om allerlei culturele scheidslijnen en tegenstellingen kritisch te bevragen, is de hedendaagse culturele diversiteit voor mensen met veel cultureel kapitaal minder bedreigend en onbehaaglijk, of zelfs aantrekkelijk (zie voor een uitvoeriger uiteenzetting

van deze 'dereïficatietheorie': De Koster en Van der Waal 2014; Manevska 2014; Van der Waal en De Koster 2015a), wat zich zou kunnen vertalen in minder maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek.

Ten tweede kan cultureel kapitaal verantwoordelijk zijn voor opleidingsverschillen in onbehagen en wantrouwen omdat het gepaard gaat met: "knowledge (…) of the 'rules of the game' regarding how institutions work" (Lareau 2015: 2, vgl. 2011; Bourdieu 1984; Lamont et al. 2014). Dit zorgt voor het succesvol doorlopen van instituties, variërend van het onderwijs (Lareau 2011) tot de gezondheidszorg (Missine et al. 2014). Mensen met weinig cultureel kapitaal hebben beperktere mogelijkheden om met succes en met minder frustratie hun weg te vinden in dit soort basisinstituties, wat maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek kan voeden.

Ten derde kan de overeenkomst tussen het gedragsrepertoire van mensen met veel cultureel kapitaal en de gangbare gedragsrepertoires in basisinstituties er ook voor zorgen dat instituties als legitiem worden beschouwd. Omdat men affiniteit heeft met de daar vigerende repertoires en opvattingen, worden die ervaren als de manier 'waarop het hoort'. Mensen met weinig cultureel kapitaal hebben juist weinig affiniteit met de in basisinstituties gebruikelijke culturele repertoires, waaronder de opvattingen en gedragingen van de centrale actoren, zoals docenten, artsen en politici. Daarom kunnen zij die instituties eerder als illegitiem ervaren. Dat kan een reden zijn voor hun maatschappelijk onbehagen en hun verzet tegen de politiek en politici. Dit scenario resoneert met de notie van een *Kulturkampf* in de polder (Schoo 2003), waarin groepen met weinig cultureel kapitaal "ingaan tegen de houdingen die door de 'dominante cultuur' worden gewaardeerd" (Elchardus 2012: 63), wat door groepen met veel cultureel kapitaal op hun beurt wordt gezien als 'fout', 'vulgair' en 'ongepast' gedrag (Schoo 2003).

Welke van deze mechanismen ook opgaan, ze maken alle duidelijk dat de vaak gevonden opleidingsverschillen in maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek niet alleen kunnen voortkomen uit verschillen in economische positie, maar ook uit verschillen in cultureel kapitaal, zoals in figuur 7.5 weergegeven. We weten dat mensen minder maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek rapporteren, naarmate ze een hogere opleiding hebben (centrale pijl). Dat kan ten eerste komen door verschillen in economische positie. In dat geval moet de sterke arbeidsmarktpositie, de grote baanzekerheid en het hoge inkomen van hoogopgeleiden verantwoordelijk zijn voor hun geringe maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek (bovenste paden in figuur 7.5). De genoemde opleidingsverschillen kunnen, ten tweede, ook geworteld zijn in verschillen in cultureel kapitaal. In dat geval zijn het de cultureel kapitaalaspecten van opleidingsniveau (opleiding als geïnstitutionaliseerd cultureel kapitaal) en de standaard

indicator voor belichaamd cultureel kapitaal (*highbrow* cultuurconsumptie; Jaeger en Breen 2016) die gerelateerd zijn aan maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek (onderste pad in figuur 7.5).

Figuur 7.5 Mogelijke verklaringen voor opleidingsverschillen in maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek

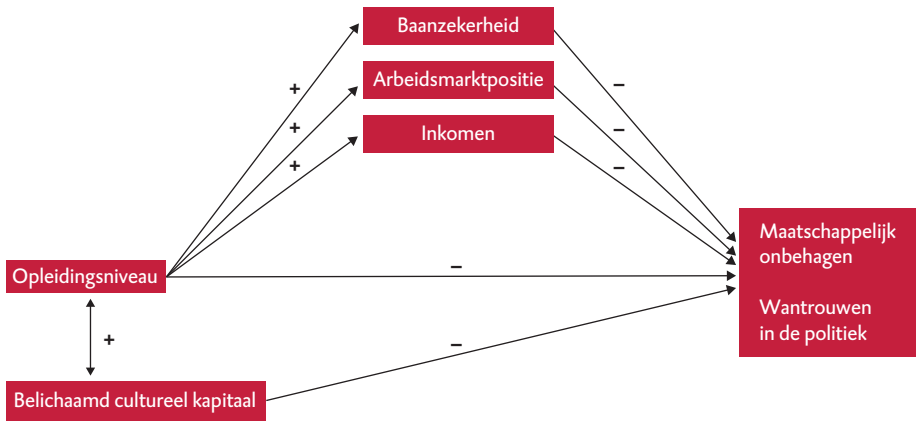

Hieronder zullen we de houdbaarheid van de in figuur 7.5 gevisualiseerde mogelijke verklaringen onderzoeken door een survey uit 2012 (Achterberg et al. 2012) te analyseren – dit zijn de meest recente Nederlandse data die voor dit doel beschikbaar zijn. Net als voor de beschrijvende analyses afgebeeld in de figuren 7.1 tot en met 7.4, zijn alle metingen die hierbij zijn gebruikt te vinden in de bijlage.

7.4 DE OPLEIDINGSVERSCHILLEN IN MAATSCHAPPELIJK ONBEHAGEN EN WANTROUWEN IN DE POLITIEK VERKLAARD

Voordat we onderzoeken hoe opleidingsverschillen in maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek kunnen worden verklaard, kijken we eerst naar de verhouding tussen economische positie en cultureel kapitaal. Tabel 7.1 geeft aan dat opleidingsniveau inderdaad een dubbelzinnige indicator is: een hoger opleidingsniveau gaat niet alleen samen met een hoger inkomen en minder werkloosheid, maar ook met meer belichaamd cultureel kapitaal. Dit is geen nieuw inzicht, en praktisch onomstreden. Opvallend genoeg blijkt er echter geen significant verband te zijn tussen opleidingsniveau en baanonzekerheid. Hoe dan ook: zoals hierboven besproken, geeft opleidingsniveau inderdaad zowel iemands economische positie als iemands cultureel kapitaal aan. Er bestaat samenhang tussen economische positie en cultureel kapitaal, maar alleen waar het gaat om geïnstitutionaliseerd cultu-

reel kapitaal (opleidingsniveau), aangezien belichaamd cultureel kapitaal niet samenhangt met de gebruikte indicatoren voor economische positie (inkomen, werkloosheid en baanonzekerheid).

Tabel 7.1 geeft al met al aan dat economische positie en cultureel kapitaal niet alleen analytisch, maar ook empirisch kunnen worden onderscheiden. Dit is niet opmerkelijk, want met verschillende andere datasets representatief voor de Nederlandse bevolking is dit al vaker aangetoond (Ganzeboom 1989; Houtman 1994, 2001, 2003; Van der Waal en Houtman 2010). Maar het is wel cruciaal, want het geeft aan dat elk opleidingseffect dat wordt gevonden, niet simpelweg als een effect van ofwel economische positie ofwel cultureel kapitaal kan worden geïnterpreteerd. Of en in welke mate daarvan sprake is, vraagt om onderzoek waarin deze effecten worden ontward door ze allebei te modelleren. Dat doen wij hieronder met een daarvoor beproefde methode (zie voor een uitvoeriger toelichting: Houtman 2003; Van der Waal en De Koster 2015a).

Tabel 7.1 Correlaties tussen opleiding, inkomen, baanonzekerheid, werkloosheid en cultureel kapitaal

	Opleidings-niveau	Inkomen	Baan-onzekerheid	Werkloos	Belichaamd cultureel kapitaal
Opleidingsniveau	-	0,22***	0,04	-0,10**	0,34***
Inkomen		-	-0,05	-0,17***	0,04
Baanonzekerheid			-	0,71***	0,01
Werkloos				-	0,06
Belichaamd cultureel kapitaal					-
N varieert van 634 tot 826					

*** $p < 0{,}001$, ** $p < 0{,}01$ en * $p < 0{,}05$ (tweezijdige toetsing)
Bron: Achterberg et al. (2012; eigen berekeningen van auteurs)

De tabellen 7.2 en 7.3 geven aan in hoeverre verschillen in economische positie en cultureel kapitaal verantwoordelijk zijn voor de eerder gevonden opleidingsverschillen in maatschappelijk onbehagen (tabel 7.2) en wantrouwen in de politiek (tabel 7.3). Model 1 toont de te verklaren opleidingsverschillen, die lijken op de verschillen die de figuren 7.2 en 7.4 weergeven: hoe hoger opgeleid, hoe minder maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek, waarbij middelbaar opgeleiden veel sterker verschillen van hoogopgeleiden dan van laagopgeleiden. Kunnen deze verschillen worden toegeschreven aan verschillen in economische positie? Dat onderzoeken we door eerst arbeidsmarktpositie en baanonzekerheid toe te voegen (model 2) en vervolgens inkomen (model 3). Met model 4, ten slotte, onderzoeken we door belichaamd cultureel kapitaal toe te voegen of de oplei-

dingsverschillen kunnen worden toegeschreven aan verschillen in cultureel kapitaal. Omdat de analyses voor onbehagen en wantrouwen verschillende resultaten opleveren, bespreken we ze een voor een.

Tabel 7.2 Achtergronden van opleidingsverschillen in maatschappelijk onbehagen in Nederland, 2012#

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
Geslacht (vrouw)	-0,01	-0,03	-0,03	-0,02
Leeftijd	0,00	-0,00	-0,00	0,00
Allochtoon	0,16	0,14	0,15	0,15
MBO/HAVO/VWO (referentiecategorie)	-	-	-	-
Lager dan MBO	0,13*	0,14*	0,13*	0,11
HBO/WO	-0,37***	-0,34***	-0,31***	-0,26***
Werkend (referentiecategorie)	-	-	-	-
Niet afhankelijk van arbeidsmarkt		0,42***	0,38***	0,38***
Deels werkloos		-0,01	-0,05	-0,00
Werkloos		-0,36*	-0,36*	-0,34*
Baanonzekerheid		0,18***	0,17***	0,17***
Inkomen			-0,04**	-0,05**
Belichaamd cultureel kapitaal				-0,09**
Constante	2,69***	2,37***	2,48***	2,56***
Proportie verklaarde variantie	0,11	0,17	0,18	0,19

OLS regressieanalyse (N = 774, ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten); Significantieniveaus: *** $p < 0{,}001$, ** $p < 0{,}01$ en * $p < 0{,}05$ (tweezijdige toetsing)

Bron: Achterberg et al. (2012; eigen berekeningen van auteurs)

De analyses voor maatschappelijk onbehagen (tabel 7.2) laten zien dat werklozen minder maatschappelijk onbehagen vertonen dan werkenden. Dat staat op gespannen voet met wat kan worden verwacht op basis van de economische verklaring. Maar in lijn met die verklaring gaat meer baanonzekerheid en een lager inkomen wel samen met meer onbehagen (model 3). Daarnaast rapporteren mensen minder maatschappelijk onbehagen, naarmate ze meer belichaamd cultureel kapitaal hebben, wat in lijn is met de cultureel-kapitaalverklaring (model 4).

Hierbij hebben we onderzocht in welke mate beide verklaringen van toepassing zijn op de opleidingsverschillen in maatschappelijk onbehagen (zie voor details over deze decompositie-analyse tabel 7.8 in de bijlage). Het kleine verschil in onbehagen tussen middelbaar en laagopgeleiden valt niet toe te schrijven aan indicatoren voor economische en/of cultureel kapitaal. Het verschil tussen middelbaar en hoogopgeleiden is echter veel groter en komt deels door de lagere inkomens van middelbaar opgeleiden (voor 7,9%) en deels door hun geringere belichaamd cultu-

reel kapitaal (12,2%). Zowel de economische verklaring als de cultureel-kapitaalverklaring blijkt dus van belang; de laatste wat meer dan de eerste. Wat echter nog het meeste opvalt, is dat het verschil in maatschappelijk onbehagen tussen middelbaar en hoogopgeleiden voor het grootste deel blijft bestaan als verschillen in arbeidsmarktpositie, baanonzekerheid, inkomen en belichaamd cultureel kapitaal worden verdisconteerd. Daar zullen we in de conclusies aandacht aan besteden.

Tabel 7.3 Achtergronden van opleidingsverschillen in wantrouwen in de politiek in Nederland, 2012#

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
Geslacht (vrouw)	-0,05	-0,05	-0,05	-0,03
Leeftijd	0,01**	0,01**	0,01**	0,01***
Allochtoon	0,20	0,18	0,18	0,19
MBO/HAVO/VWO (referentiecategorie)				
Lager dan MBO	0,05	0,05	0,05	0,01
HBO/WO	-0,37***	-0,36***	-0,35***	-0,26***
Werkend (referentiecategorie)				
Niet afhankelijk van arbeidsmarkt		0,25*	0,23*	0,23*
Deels werkloos		-0,29	-0,31	-0,23
Werkloos		-0,13	-0,12	-0,10
Baanonzekerheid		0,13***	0,13**	0,13**
Inkomen			-0,02	-0,03
Belichaamd cultureel kapitaal				-0,16***
Constante	2,80***	2,55***	2,61***	2,76***
Proportie verklaarde variantie	0,07	0,10	0,10	0,12

OLS regressieanalyse (N = 774, ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten); Significantieniveaus: *** $p < 0{,}001$, ** $p < 0{,}01$ en * $p < 0{,}05$ (tweezijdige toetsing)
Bron: Achterberg et al. (2012; eigen berekeningen van auteurs)

Tabel 7.3 laat zien dat middelbaar opgeleiden qua wantrouwen in de politiek in 2012 niet significant verschilden van laagopgeleiden. Met hoogopgeleiden is er wel een duidelijk verschil. Dat middelbaar opgeleiden een zwakkere economische positie hebben dan hoogopgeleiden blijkt in dit verband amper uit te maken, althans niet zoals voorspeld door de economische verklaring: 1) werklozen zijn niet minder wantrouwend dan werkenden, en 2) inkomensverschillen blijken niet samen te hangen met verschillen in wantrouwen in de politiek. Alleen baanonzekerheid hangt samen met wantrouwen in de politiek zoals de economische verklaring voorspelt. De cultureel-kapitaalverklaring lijkt relevanter voor het gevonden verschil in wantrouwen tussen middelbaar en hoogopgeleiden. Er is een substantieel negatief effect van belichaamd cultureel kapitaal. En een aanvullende analyse (details in tabel 7.9 in de bijlage) geeft aan dat het verschil in wantrouwen in de

politiek tussen middelbaar en hoogopgeleiden voor 21,6 procent wordt verklaard door verschillen in belichaamd cultureel kapitaal, terwijl verschillen in economische positie geen rol van betekenis spelen. Net als bij de opleidingsverschillen in maatschappelijk onbehagen valt ook hier het grote resterende effect van opleiding op. Daar gaan we in de conclusies verder op in.

7.5 DISCUSSIE, CONCLUSIE EN BELEIDSIMPLICATIES

In alle westerse landen is maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek sterk negatief gerelateerd aan opleidingsniveau. Ook in Nederland is dat recentelijk weer uitvoerig aangetoond (Bovens et al. 2014). Waar veel onderzoek focust op het verschil tussen hoog- en laagopgeleiden, hebben wij speciale aandacht besteed aan de positie van middelbaar opgeleiden (mensen met mbo, havo of vwo als hoogst voltooide opleiding). We hebben hun maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek vergeleken met dat van laagopgeleiden (hooguit lager beroepsonderwijs voltooid) en hoogopgeleiden (hbo en/of wo voltooid). Eerst in beschrijvende analyses, die duidelijk maken hoe onbehagen en wantrouwen zich sinds 1970 onder verschillende opleidingscategorieën hebben ontwikkeld. Daarna in verklarende analyses, gericht op beter begrip van de gevonden opleidingsverschillen, wat cruciaal is als men er beleidsmatig iets aan zou willen doen. Diverse studies suggereren dat opleidingsverschillen in maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek kunnen worden toegeschreven aan verschillen in economische positie en/of aan verschillen in cultureel kapitaal – i.e. affiniteit met elitecultuur – tussen opleidingsgroepen. Wij hebben onderzocht of deze verklaringen inderdaad van toepassing zijn.

Opleidingsverschillen in maatschappelijk onbehagen

Maatschappelijk onbehagen kon worden onderzocht voor de tijdsspanne 1970-2010 en voor 2012. Voor geen van de drie opleidingscategorieën bleek een algemene opwaartse of neerwaartse trend te bestaan. Ook de nasleep van de financiële crisis die in 2008 met de val van Lehman Brothers inzette, bleek niet te leiden tot een grotere *mate* van maatschappelijk onbehagen: sinds 2006 is maatschappelijk onbehagen onder alle opleidingscategorieën gedaald in plaats van gestegen.

De *verschillen tussen* opleidingscategorieën in maatschappelijk onbehagen zijn echter wel behoorlijk veranderd. Waar in de laatste decennia van de twintigste eeuw middelbaar opgeleiden qua onbehagen meer leken op hoogopgeleiden dan op laagopgeleiden, is dat sinds de eeuwwisseling precies andersom. De hedendaagse opleidingsbreuklijn in maatschappelijk onbehagen is dus voornamelijk gesitueerd tussen laag- en middelbaar opgeleiden enerzijds en hoogopgeleiden anderzijds. Ook dit laat zich niet begrijpen aan de hand van de conjunctuur en bijkomende economische omstandigheden. Ten eerste, omdat de uitkristallisering van deze breuklijn al jaren voor de financiële crisis inzette en ten tweede, omdat

die breuklijn in dat geval tussen de laagopgeleiden en middelbaar opgeleiden gesitueerd zou moeten zijn. Verreweg de grootste werkloosheidseffecten van de crisis zijn immers te vinden bij laagopgeleiden (CBS 2015). En in 2012, het recentste jaar waarin we het maatschappelijk onbehagen tussen opleidingscategorieën konden vergelijken, was hun werkloosheidspercentage nog steeds veel hoger dan dat van middelbaar opgeleiden (9,3% om 5,8%) – een veel groter verschil dan tussen middelbaar en hoogopgeleiden (5,8% om 3,4%) (CBS 2015). Ook in tijden waarin de arbeidsvraag naar middelbaar opgeleiden onder druk staat vanwege technologische vernieuwing (Goos et al. 2014), zijn het dus nog vooral de laagopgeleiden die het vaakst werkloos zijn.

In tegenstelling tot de conjunctuur is het politieke en culturele klimaat dat Nederland sinds de Fortuynrevolte kenmerkt, een waarschijnlijkere verklaring voor de hedendaagse opleidingsbreuklijn in maatschappelijk onbehagen. In een periode waarin vraagstukken rond immigratie, integratie en de islam hoog op de politieke en maatschappelijke agenda zijn komen te staan, manifesteerde de opleidingsbreuklijn zich uitdrukkelijk tussen laag- en middelbaar opgeleiden enerzijds en hoogopgeleiden anderzijds.

Niet alleen de veranderingen in opleidingsverschillen in maatschappelijk onbehagen, maar ook de analyses gericht op het verklaren van de opleidingsbreuklijn in maatschappelijk onbehagen wijzen primair op een culturele in plaats van economische verklaring. Economische verschillen kunnen het verschil in onbehagen tussen opleidingscategorieën amper verklaren. Verschillen in cultureel kapitaal kunnen dat beter, zeker als ook het 'resteffect' van opleiding in ogenschouw wordt genomen. Dit resterende effect van opleidingsniveau is niet goed economisch te interpreteren, aangezien de economische voordelen van een hogere opleiding – meer inkomen, een sterkere arbeidsmarktpositie en minder baanzekerheid – al zijn verdisconteerd (cf. Caplan 2006: 370). Het resterende effect van opleiding kan echter wel duiden op het belang van cultureel kapitaal: het is immers waarschijnlijk dat opleiding verschillende andere aspecten van affiniteit met elitecultuur afdekt dan de gebruikte meting voor belichaamd cultureel kapitaal (vgl. De Koster en Van der Waal 2014; Van der Waal en De Koster 2015b).

Hoe moet de rol die cultureel kapitaal blijkt te spelen voor opleidingsverschillen in maatschappelijk onbehagen precies worden geïnterpreteerd? Zoals uiteengezet, kunnen hier verschillende mechanismen spelen. Ten eerste kunnen de grotere fricties die mensen met weinig cultureel kapitaal ervaren in instituties als het onderwijs, de gezondheidszorg en andere overheidsinstanties, hun wensen en ambities frustreren (cf. Lamont et al. 2014; Lareau 2011, 2015), wat hun maatschappelijk onbehagen kan aanwakkeren. Dit biedt echter geen afdoende verklaring voor onze bevinding dat de opleidingsbreuklijn in maatschappelijk onbehagen pas sinds de eeuwwisseling vooral loopt tussen hoogopgeleiden enerzijds en middelbaar en

laagopgeleiden anderzijds. Het is niet erg waarschijnlijk dat binnen een periode van slechts enkele jaren de grote groep middelbaar opgeleiden die Nederland telt, ineens veel meer institutionele barrières ervoer.

Een andere interpretatie is meer in lijn met de bevindingen dat sinds de opkomst van Fortuyn de opleidingsbreuklijn loopt tussen hoogopgeleiden enerzijds en laag- en middelbaar opgeleiden anderzijds, en dat verschillen in cultureel kapitaal daaraan ten grondslag liggen. Sinds die periode staan vraagstukken rond immigratie, integratie en de islam centraal in het politieke en maatschappelijke debat. En mensen met weinig cultureel kapitaal hebben minder affiniteit met de culturele diversiteit die immigratie en de islam met zich meebrengen (De Koster en Van der Waal 2006; Manevska et al. 2010; Van der Waal en Houtman 2010; Van der Waal en De Koster 2015a), en met de standpunten die institutionele elites hierover innemen. De breuklijn in cultureel kapitaal die hiervoor zo bepalend is, loopt tussen hoogopgeleiden enerzijds en laag- en middelbaar opgeleiden anderzijds. Dat kan goed verklaren waarom sinds de opkomst van Fortuyn middelbaar opgeleiden meer op laagopgeleiden zijn gaan lijken qua maatschappelijk onbehagen. De opleidingsbreuklijn in maatschappelijk onbehagen lijkt een uitingsvorm van "een *Kulturkampf* (…) à la de Amerikaanse *culture wars*", zoals kort na de Fortuynrevolte door Schoo werd voorspeld (2003: 186).

Opleidingsverschillen in wantrouwen in de politiek

Opleidingsverschillen in wantrouwen in de politiek blijken aanzienlijk minder uitgesproken dan die in maatschappelijk onbehagen. En een trend in opleidingsverschillen in wantrouwen in de politiek is in de onderzochte periode (1995-2012) niet te ontwaren (vgl. Hakhverdian et al. 2012). Wat wel duidelijk naar voren komt, is dat rond de Fortuynrevolte het wantrouwen in de politiek voor alle opleidingsniveaus piekte. Net als bij maatschappelijk onbehagen lijkt het waarschijnlijker dat het politieke en culturele klimaat een rol speelde dan dat de conjunctuur van belang was, aangezien Nederland in dezelfde periode sterke economische groei en lage werkloosheid kende. Het is daarom ook de vraag hoe de stijging in wantrouwen in de politiek onder alle drie de opleidingscategorieën tussen 2008 en 2010 moet worden geduid. Weliswaar valt deze samen met de nasleep van de financiële crisis, maar eerdere fluctuaties in wantrouwen in de politiek zijn niet te verklaren door macro-economische omstandigheden, zo blijkt uit recent landenvergelijkend onderzoek (Van der Meer en Hakhverdian 2016) en uit ander trendonderzoek in Nederland waarbij een andere meting voor wantrouwen in de politiek is gehanteerd (Dekker et al. 2015).

De opleidingsverschillen in wantrouwen in de politiek suggereren, net als de opleidingsverschillen in maatschappelijk onbehagen, eerder dat het politieke en culturele klimaat van belang is. De analyses gericht op het verklaren van die opleidingsverschillen in 2012, laten zien dat hoogopgeleiden significant minder wan-

trouwen in de politiek hebben dan middelbaar en laagopgeleiden. Die twee laagste opleidingsniveaus verschillen op dat vlak niet van elkaar. En het verschil in wantrouwen in de politiek tussen hoogopgeleiden enerzijds en middelbaar en laagopgeleiden anderzijds blijkt niet te worden veroorzaakt door de zwakkere economische positie van de laatsten. Hun weinige cultureel kapitaal blijkt daarvoor wel verantwoordelijk. Net als bij maatschappelijk onbehagen is er ruimte voor interpretatie voor de precieze rol die cultureel kapitaal hierbij speelt. Maar net al bij maatschappelijk onbehagen is de cultuurstrijd die sinds de Fortuynrevolte is opgelaaid, waarschijnlijk relevant.

Die revolte bleek "een 'waterscheiding' in de politieke cultuur, sinds de jaren zestig gedomineerd door linkse noties en mores" (Schoo 2003: 189). Sindsdien kritiseren mensen met weinig cultureel kapitaal en hun vertegenwoordigers in de politieke arena die 'linkse noties en mores' die zo kenmerkend zijn voor mensen met veel cultureel kapitaal, zoals keer op keer blijkt uit onderzoek (Van Bohemen et al. 2012; De Koster en Van der Waal 2014; Manevska 2014; Van der Waal en Houtman 2010; Van der Waal en De Koster 2015a). Zodra het politieke debat gaat over vraagstukken rond culturele diversiteit, kunnen de sterk uiteenlopende ideeën tussen groepen met veel en weinig cultureel kapitaal hierover de drijvende kracht vormen achter opleidingsverschillen in wantrouwen in de politiek in het algemeen en in politici in het bijzonder. Het hoge wantrouwen in de politiek van laag- en middelbaar opgeleiden in de periode rond de opkomst van Fortuyn laat zich zo goed interpreteren: het is wantrouwen jegens politieke tegenstanders die culturele diversiteit omarmen. Groepen met veel cultureel kapitaal bestempelen de politieke stijl en stellingname van groepen met weinig cultureel kapitaal op hun beurt als 'vulgair en kleinburgerlijk' (Schoo 2003: 186), waarmee ze '"ons soort mensen" en hun "fijne" sociaal-culturele distinctiemiddelen' (Schoo 2003: 182) tarten. En soortgelijke typeringen gelden voor de politieke vertegenwoordigers van groepen met weinig cultureel kapitaal, die 'morele en culturele inferioriteit' (Schoo 2003: 177) wordt toegedicht. Het is daarom mogelijk dat hoogopgeleiden het meeste wantrouwen in de politiek vertonen op het moment dat die vertegenwoordigers het zichtbaarst zijn: rond de Fortuynrevolte en tijdens het grootste electorale succes van de politieke erfgenaam van Fortuyn, Geert Wilders, in 2010.

Conclusies en beleidsrelevantie

Sinds de Fortuynrevolte staan vraagstukken rond immigratie, integratie en de islam centraal in het maatschappelijk en politiek debat. Burgers met veel cultureel kapitaal staan daarbij tegenover burgers met weinig cultureel kapitaal. De eersten vinden etnische en culturele diversiteit geen probleem of juist nastrevenswaardig. Groepen met minder cultureel kapitaal daarentegen zijn minder geporteerd voor deze diversiteit en (politieke) elites die in vraagstukken rond immigratie, integratie en islam een progressief standpunt innemen. Daarom ervaren zij meer maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek. Aangezien de scheidslijn

tussen veel en weinig cultureel kapitaal zich bevindt tussen hoogopgeleiden enerzijds en laag- en middelbaar opgeleiden anderzijds, is het niet verwonderlijk dat sinds de Fortuynrevolte middelbaar opgeleiden qua maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek meer op laagopgeleiden zijn gaan lijken en minder op hoogopgeleiden.

Voor de beleidsrelevantie van onze bijdrage zijn niet alleen de beschrijvende longitudinale bevindingen, maar juist ook de verklarende analyses van belang. Aangezien de relatief zwakke economische positie van laag- en middelbaar opgeleiden hun maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek niet of maar zeer beperkt verklaren, is het onwaarschijnlijk dat beleidsmaatregelen gericht op herverdeling in het algemeen en het verbeteren van de economische positie van laag- en middelbaar opgeleiden in het bijzonder dit onbehagen en wantrouwen zullen temperen. Beleid gericht op het tegengaan van onbehagen en wantrouwen zal zich moeten richten op cultureel kapitaal en de mechanismen waarlangs weinig cultureel kapitaal kan leiden tot maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek.

Aangezien verschillen in cultureel kapitaal diepgeworteld zijn en sterk intergenerationeel worden overgedragen (Edgerton en Roberts 2014; Jaeger en Breen 2016), is dat geen geringe opgave. Als de relevantie van cultureel kapitaal vooral gelegen is in affiniteit met de vigerende repertoires in basisinstituties, dan lijkt een zekere afstand van laag- en middelbaar opgeleiden tot basisinstituties onvermijdelijk (Bourdieu 1984; Lamont et al. 2014), en dat geldt dan ook voor hun grotere maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek. Ook als de culturele diversiteit die hedendaags Nederland kenmerkt de belangrijkste drijvende kracht is achter hun grotere onbehagen en wantrouwen, lijkt een opleidingskloof onvermijdelijk. Toch zijn concrete maatregelen denkbaar om onbehagen en wantrouwen te temperen. Onze bevindingen wijzen er bijvoorbeeld op dat een conservatiever en nationalistischer beleid omtrent immigratie, integratie en islam het maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek van laag- en middelbaar opgeleiden kan temperen. Dat is uiteraard een politieke keuze, die overigens het onbehagen en wantrouwen onder hoogopgeleiden juist kan aanwakkeren. Een meer op de alledaagse praktijk gerichte mogelijkheid is om bureaucraten en professionals die in verschillende instituties sleutelposities innemen, via trainingen sensitiever te maken voor verschillen in aan cultureel kapitaal gerelateerde gedragsrepertoires. Daarmee kunnen ze leren om minder hoge (onbedoelde) barrières opwerpen voor burgers met weinig cultureel kapitaal. Dit zou een aanvulling zijn op reeds bestaande sensitiviteitstrainingen, zoals die gericht op het beter bedienen van laaggeletterden en etnische minderheden in de zorg. Maar zeker aangezien onze bevindingen suggereren dat frustraties die voortkomen uit institutionele barrières niet

de voornaamste achtergrond zijn van de hedendaagse opleidingskloof in maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek, moeten van zo'n beleidsmaatregel geen wonderen worden verwacht.

NOOT

1 Er bestaan ook andere interpretaties voor het verband tussen opleidingsniveau en inkomen, waaronder *human capital* benaderingen (Becker 1993), waarin het volgen van een hoge opleiding wordt gezien als een investering die op de arbeidsmarkt resulteert in een hoger salaris. Ook volgens deze interpretatie heeft opleiding dus een economisch aspect.

LITERATUUR

Achterberg, P. (2015) 'Een eenzame visserman op zoek naar geluk. Over het publieke aanzien van de wetenschap', *Sociologie* 11, 1: 51-78.

Achterberg, P., K. Manevska, W. de Koster, S. Aupers, P. Mascini en J. van der Waal (2012) *CROCUS survey on worldviews in the Netherlands III: Religion, politics, and anti-institutionalism,* Rotterdam/Tilburg: CentERdata.

Achterberg, P. en P. Mascini (2013) 'Kenmerken Nederlanders die de rechtspraak wantrouwen zich door institutioneel wantrouwen in het algemeen?', *Nederlands JuristenBlad* 2013, 11: 671-678.

Becker, G.S. (1993) *Human capital. A theoretical and empirical analysis with special reference to education* (tweede druk), Chicago: University of Chicago Press.

Bohemen, S. van, R. Kemmers en W. de Koster (2012) 'Seculiere intolerantie: Morele progressiviteit en afwijzing van de Islam in Nederland', *Sociologie* 8, 2: 199-218.

Bottero, W. (2004) 'Class identities and the identity of class', *Sociology* 38, 5: 985-1003.

Bourdieu, P. (1973) 'Cultural reproduction and social reproduction', pp. 71-112 in J. Richardson (red.) *Knowledge, education and cultural change,* Westport: Greenwood Press.

Bourdieu, P. (1984) *Distinction: A social critique of the judgement of taste,* Londen: Routledge.

Bourdieu, P. en J-C. Passeron (1977) *Reproduction in education, society, and culture*, vertaald door R. Nice, Londen en Beverly Hills, CA: Sage.

Bovens, M. en A. Wille (2010) 'The education gap in participation and its political consequences', *Acta Politica* 45: 392-422.

Bovens, M., P. Dekker en W. Tiemeijer (red.) (2014) *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland,* Den Haag: SCP en WRR.

Breen, R. (2005) 'Foundations of a Neo-Weberian class analysis', pp. 31-50 in E.O. Wright (red.) *Approaches to class analysis,* Cambridge: Cambridge University Press.

Caplan, B. (2006) 'How do voters form positive economic beliefs? Evidence from the survey of Americans and economists on the economy', *Public Choice* 128, 3-4: 367-381.

CBS (2015) *Arbeidsdeelname; kerncijfers*. Geraadpleegd via http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=82309NED&D1=19-20&D2=a&D3=0&D4=0-3&D5=4,9,14,19,24,29,34,39,44,49,54,l&HD=160120-1445&HDR=T,G2,G1&STB=G3,G4.

Dekker, P. en J. den Ridder (2015) 'Polariseert Nederland? Ontwikkelingen in politiek-culturele tegenstellingen', pp.103-129 in M. Bovens, P. Dekker en W. Tiemeijer (red.) *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*, Den Haag: SCP en WRR.

Dekker, P., R. van Dijk, P. van Houwelingen, W. Mensink en Y. Sol (2015) *Continu onderzoek burgerperspectieven 2015|4*, Den Haag: SCP.

DiMaggio, P. (1982) 'Cultural capital and school success: The impact of status culture participation on the grades of U.S. high school students', *American Sociological Review* 47, 3: 189-201.

Edgerton, J.D. en L.W. Roberts (2014) 'Cultural capital or habitus? Bourdieu and beyond in the explanation of enduring educational inequality', *Theory and Research in Education* 12, 2: 193-220.

Elchardus, M. (2012) 'Onderwijs als (nieuwe) sociale scheidslijn' in *Essaybundel: De sociale klasse voorbij. Over nieuwe scheidslijnen in de samenleving*, 16 september 2015, gedownload via http://kennisopenbaarbestuur.nl/media/48832/essaybundel-de-sociale-klasse-voorbij-over-nieuwe-scheidslijnen-in-de-samenleving.pdf.

Elchardus, M. en W. Smits (2002) *Anatomie en oorzaken van het wantrouwen*, Brussel: VUB Press.

Ganzeboom, H.B.G. (1989) *Cultuurdeelname in Nederland*, Assen/Maastricht: Van Gorcum.

Goos, M., A. Manning en A. Salomons (2014) 'Explaining job polarization: routine-biased technological change and offshoring', *American Economic Review* 104, 8: 2509-2526.

Hainmueller, J. en D.J. Hopkins (2014) 'Public attitudes towards immigration', *Annual Review of Political Science* 17: 225-249.

Hakhverdian, A., W van der Brug en Catherine de Vries (2012) 'The emergence of a 'diploma democracy'? The political education gap in the Netherlands, 1971-2010', *Acta Politica* 47, 3: 229-247.

Hendriks, F., J. van Ostaaijen en M. Boogers (2012). 'Voor en na Fortuyn. Veranderingen en continuïteiten in het burgeroordeel over het democratisch bestuur in Nederland', *Beleid en Maatschappij* 39, 2: 129-152.

Houtman, D. (1994) *Werkloosheid en sociale rechtvaardigheid. Oordelen over de rechten en plichten van werklozen*, Meppel: Boom.

Houtman, D. (2003) *Class and politics in contemporary social science. 'Marxism Lite' and its blind spot for culture*, New York: Aldine de Gruyter.

Jæger, M.M. en R. Breen (2016) 'A dynamic model of cultural reproduction', *American Journal of Sociology* 121, 4: 1079-1115.

Kemmers, R., S. Aupers en J. van der Waal (2015) 'Becoming politically discontented: Anti-establishment careers of Dutch nonvoters and PVV voters', *Current Sociology*, doi: 10.1177/0011392115609651.

Koster, W. de, P. Achterberg, D. Houtman en J. van der Waal (2010) 'Van God los. Post-Christelijk cultureel conflict in Nederland', *Sociologie* 6, 3: 27-49.

Koster, W. de en J. van der Waal (2006) 'Moreel conservatisme en autoritarisme theoretisch en methodisch ontward. Culturele waardeoriëntaties in de politieke sociologie', *Mens & Maatschappij* 81, 2: 121-41.

Koster, W. de en J. van der Waal (2014) 'Botsende opvattingen over etnische diversiteit en sociale orde: hoe zijn verschillen tussen lager- en hogeropgeleiden te verklaren?', pp. 165-190 in M. Bovens, P. Dekker en W. Tiemeijer (red.) *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*, Den Haag: SCP en WRR.

Kriesi, H., E. Grande, R. Lachat, M. Dolezal, S. Bornschier en T. Frey (2008) *West European politics in the age of globalization*, Cambridge: Cambridge University Press.

Lamont, M., S. Beljean en M. Clair (2014) 'What is missing? Cultural processes and causal pathways to inequality', *Socio-Economic Review* 12, 3: 573-608.

Lareau, A. (2011) *Unequal childhoods: Class, race, and family life*, Berkeley: University of California Press.

Lareau, A. (2015) 'Cultural knowledge and social inequality', *American Sociological Review* 80, 1: 1-27.

Manevska, K. (2014) *Beyond the ethnic divide. Towards a cultural-sociological understanding of ethnocentrism* (proefschrift), Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.

Manevska, K., J. van der Waal, P. Achterberg, D. Houtman en W. de Koster (2010) 'Sommigen zijn gelijker dan anderen: economisch egalitarisme en verzorgingsstaatschauvinisme in Nederland.', *Sociologie* 6, 1: 3-25.

Meer, T. van der en A. Hakhverdian (2016) 'Political trust as the evaluation of process and performance: a cross-national study of 42 European democracies', *Political Studies* 65, 1: 81-102.

Missine, S., K. Neels en P. Bracke (2014) 'Reconsidering in equalities in preventive health care: An application of cultural health capital theory and the life-course perspective to the take-up of mammography screening', *Sociology of Health & Illness* 36, 8: 1259-1275.

Schoo, H.J. (2003) 'Van oude en nieuwe klassen, of de deftigheid in het gedrang' in H.J. Schoo, B. Tromp, P. Schnabel en A Rouvoet (red.) *Haagse tegenstrijdigheden, een jaar verder,* Amsterdam: Amsterdam University Press en Salomé.

Srole, L. (1956) 'Social integration and certain corollaries: An exploratory study', *American Sociological Review* 21, 6: 709-716.

Steenvoorden, E. (2015) 'A general discontent disentangled: A conceptual and empirical framework for societal unease', *Social Indicators Research* 124, 1: 85-110.

Stubager, R. (2008) 'Education effects on authoritarian-libertarian values: A question of socialization', *British Journal of Sociology* 59, 2: 327-350.

Swidler, A. (1986) 'Culture in action: Symbols and strategies', *American Sociological Review* 51, 2: 273-286.

Verba, S., K. Lehman Schlozman en H.E. Brady (1995) *Voice and equality: Civic voluntarism in American politics*, Cambridge: Harvard University Press.

Waal, J. van der en D. Houtman (2010) 'Tolerantie in de postindustriële stad. Het etnocentrisme van laagopgeleiden in 22 Nederlandse steden onderzocht', *Sociologie* 6, 3: 74-97.

Waal, J. van der (2015) *The Global city debate reconsidered. Economic globalization in contemporary Dutch cities*, Amsterdam: Amsterdam University Press.

Waal, J. van der en W. de Koster (2015a) 'Why do the less educated oppose trade openness? A test of three explanations in the Netherlands', *European Journal of Cultural and Political Sociology* 2, 3/4: 313-344.

Waal, J. van der en W. de Koster (2015b) 'Naar een analytische stratificatiesociologie: over klasse, status en ongelijkheid', *Sociologie* 11, 3/4: 372-401.

Walle, S. van de (2006) 'Zullen beter werkende overheidsdiensten bijdragen tot vertrouwensherstel?', pp. 125-137 in A. Korsten en P. de Goede (red.) *Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur: Diagnoses en remedies* , Den Haag: Elsevier Overheid.

Wright, E.O. (red.) (2005) *Approaches to class analysis*, Cambridge: Cambridge University Press.

BIJLAGE: DATA, METINGEN EN AANVULLENDE ANALYSES

Data

Voor de beschrijvende analyses getoond in de figuren 7.1 tot en met 7.4 zijn verschillende jaargangen uit de reeks *Culturele Veranderingen in Nederland* gebruikt, een grofweg tweejaarlijks afgenomen vragenlijst onder een voor de Nederlandse bevolking representatieve steekproef (voor meer informatie, zie: www.scp.nl/Onderzoek/Bronnen/Beknopte_onderzoeksbeschrijvingen/Culturele_veranderingen_in_Nederland_CV). De verklarende analyses getoond in de tabellen 7.1 tot en met 7.3 zijn gebaseerd op een survey afgenomen bij een panel van *CentERdata* dat representatief is voor de Nederlandse bevolking van 16 jaar en ouder (Achterberg et al. 2012).

Omdat de focus van dit boek ligt op de beroepsbevolking en om respondenten die mogelijk nog een opleiding (zullen) volgen buiten de analyse te laten, zijn louter de respondenten van 25 tot 65 jaar meegenomen in de analyses.

Operationalisering Culturele Veranderingen in Nederland

Opleidingsniveau is gemeten in drie categorieën, die de hoogst voltooide opleiding van de respondenten aanduiden: 1) minder dan mbo (lagere school, lager beroepsonderwijs, mavo/vmbo); 2) mbo/havo/vwo; 3) hbo en wo (Bachelor en Master).

Maatschappelijk onbehagen wordt gemeten met de gemiddelde score op twee items die zijn weergegeven in tabel 7.4 en die, zoals tabel 7.5 laat zien, deel uitmaken van een meer omvattender schaal van vier items die zijn overgenomen of geïnspireerd op de klassieke studie van Srole (1956) en die indiceren in hoeverre respondenten de samenleving als onvoorspelbaar, wanordelijk en betekenisloos ervaren. Deze vier items zijn eerder gebruikt in Nederlands onderzoek (Van der Waal & Houtman 2010). We gebruiken noodgedwongen slechts twee van de vier items, omdat de andere twee in de recente jaargangen ontbraken. De scores op *maatschappelijk onbehagen* zijn gecodeerd van 1 tot 5.

Tabel 7.4 Items en factorladingen van maatschappelijk onbehagen 1970-2010 (twee items)

	Factorladingen									
Vragen en antwoordcategorieën	1970	1975	1980	1985	1992	1996	2004	2006	2008	2010
Inleidende tekst: *Nu volgen enkele uitspraken. Wilt u steeds aangeven in welke mate u het met deze uitspraak eens of oneens bent?*										
Antwoordcategorieën: 1. 'Volkomen mee eens', 2. 'In grote lijnen mee eens', 3. 'Noch mee eens, noch mee oneens', 4. 'Eigenlijk niet mee eens', 5. 'Helemaal niet mee eens'										
– Er zijn zo veel verschillende opvattingen over wat goed en wat verkeerd is dat je soms niet meer weet waar je aan toe bent	0,93	0,92	0,91	0,91	0,94	0,92	0,94	0,92	0,93	0,92
– Alles verandert heden ten dage zo snel dat men vaak nauwelijks meer weet wat goed en wat slecht is	0,93	0,92	0,91	0,91	0,94	0,92	0,94	0,92	0,93	0,92
Spearman-Brown reliability	0,83	0,82	0,80	0,79	0,88	0,81	0,87	0,81	0,83	0,81
N	1282	1344	1258	1347	1411	1705	1603	1439	1283	963

Bron: Culturele Veranderingen Nederland 1958-2008 en 2010 (eigen berekeningen van auteurs)

Tabel 7.5 Items en factorladingen van maatschappelijk onbehagen 1970-2010 (vier items)

	Factorladingen									
Vragen en antwoordcategorieën	1970	1975	1980	1985	1992	1996	2004	2006	2008	2010
Inleidende tekst: *Nu volgen enkele uitspraken. Wilt u steeds aangeven in welke mate u het met deze uitspraak eens of oneens bent?*										
Antwoordcategorieën: 1. 'Volkomen mee eens', 2. 'In grote lijnen mee eens', 3. 'Noch mee eens, noch mee oneens', 4. 'Eigenlijk niet mee eens', 5. 'Helemaal niet mee eens'										
– Er zijn zoveel verschillende opvattingen over wat goed en wat verkeerd is dat je soms niet meer weet waar je aan toe bent	0,80	0,80	0,79	0,74	0,86	0,77	0,94	0,92	0,93	0,92
– Alles verandert heden ten dage zo snel dat men vaak nauwelijks meer weet wat goed en wat slecht is	0,86	0,84	0,85	0,84	0,87	0,87	0,94	0,92	0,93	0,92
– De toekomst is zo onzeker dat het maar het beste is van de ene dag in de andere te leven	0,72	0,62	0,68	0,69	0,75	0,74				
– Om in onze maatschappij vooruit te komen moet men wel over een grote dosis geluk beschikken	0,67	0,67	0,54	0,65	0,66	0,72				
Cronbach's α (1970-1996) of Spearman-Brown reliability (2004-2010)	0,76	0,73	0,69	0,71	0,79	0,78	0,87	0,81	0,83	0,81
N	1255	1307	1207	1314	1366	1686	1603	1439	1283	963

Bron: Culturele Veranderingen Nederland 1958-2008 en 2010 (eigen berekeningen van auteurs)

Tabel 7.6 Items en factorladingen van wantrouwen in de politiek 1995-2010

Vragen en antwoordcategorieën	Factorladingen									
	1995	1996	1997	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010
– Kamerleden letten te veel op het belang van enkele machtige groepen, in plaats van op het algemeen belang [Antwoordcategorieën: 1 'Oneens', 2. 'Eens']	0,56	0,62	0,59	0,56	0,60	0,56	0,60	0,58	0,65	0,60
– Wilt u met behulp van deze kaart aangeven hoe tevreden u in het algemeen bent met wat de Nederlandse regering doet?: [Antwoordcategorieën: 1. 'Zeer tevreden', 2. 'Tevreden', 3. 'Ontevreden', 4. 'Erg ontevreden']	0,82	0,84	0,84	0,84	0,83	0,78	0,84	0,84	0,82	0,83
– De Nederlandse overheid functioneert goed. Bent u het met deze uitspraak eens of oneens? Of zeer eens of zeer oneens? [Antwoordcategorieën: 1. 'Zeer eens', 2. 'Eens', 3. 'Oneens', 4. 'Zeer oneens']	0,85	0,84	0,86	0,83	0,85	0,83	0,86	0,86	0,85	0,82
Cronbach's α	0,60	0,64	0,64	0,61	0,64	0,57	0,67	0,65	0,67	0,61
N	1352	1520	1439	1346	1053	907	1500	1333	1223	1827

Bron: Culturele Veranderingen Nederland 1958-2008 en 2010 (eigen berekeningen van auteurs)

Wantrouwen in de politiek is gemeten met een somschaal van drie items (zie tabel 7.6 voor volledige formuleringen en schaalspecificaties). Deze zijn eerder in Nederlands onderzoek gebruikt of aangemerkt als indicatoren voor 'vertrouwen in de regering' (Hendriks et al. 2012), 'vertrouwen in overheidsdiensten' (Van de Walle 2006) en 'politiek wantrouwen' (Dekker en Den Ridder 2015). De scores op *wantrouwen in de politiek* zijn gecodeerd van 1 tot 5.

Controlevariabelen die aan alle analyses op *Culturele Veranderingen in Nederland* zijn toegevoegd, zijn *geslacht* (man = 0, vrouw = 1) en *leeftijd* in jaren.

Operationalisering CROCUS survey (Achterberg et al. 2012)
Opleidingsniveau is met dezelfde drie categorieën gemeten als in de analyses op *Culturele Veranderingen in Nederland*. Omdat de focus van dit stuk ligt op de middelbaar opgeleiden worden zij als referentiecategorie gebruikt.
Arbeidsmarktpositie is een dummyvariabele met vier categorieën: 1) Niet afhankelijk van arbeidsmarkt (samenvoeging van categorieën 'student/pensioen/arbeidsongeschikt/huishouding'; $N = 158$), 2) Werkend ($N = 580$), 3) Deels werkloos ($N = 19$), en 4) Werkloos ($N = 51$). In de regressieanalyses is *arbeidsmarktpositie* ingebracht met 'Werkend' als referentiecategorie. In tabel 7.1 zijn correlaties met *arbeidsmarktpositie* berekend door de categorie 'Niet afhankelijk van arbeidsmarkt' buiten de analyse te laten en 'Deels werkloos' en 'Werkloos' samen te voegen. Deze correlaties zijn daarom uitgerekend met de dichotome variabele Werkend versus Werkloos.

Baanonzekerheid is gemeten met de vraag 'Hoe groot schat u de kans dat u de komende 12 maanden gedwongen [geheel] werkloos zult worden?', met de antwoordcategorieën 1) heel erg klein, 2) vrij klein, 3) noch groot, noch klein, 4) vrij groot, 5) heel erg groot. Deze vraag is uiteraard alleen beantwoord door respondenten met een baan. Daarom hebben we de respondenten die niet afhankelijk zijn van de arbeidsmarkt de score '0' gegeven: zij hebben immers per definitie geen baanonzekerheid. Respondenten die al werkloos zijn, hebben we de hoogste score '6' gegeven.

Inkomen meet het door respondenten gerapporteerde netto-huishoudinkomen per maand. Het is gedeeld door 1000 om de regressieanalyses beter te kunnen interpreteren. *Inkomen* wordt dus gemeten in duizenden euro's.

Belichaamd cultureel kapitaal is gemeten met een daartoe veelgebruikte somschaal van vier items waarmee consumptie en waardering van *highbrow* cultuur wordt gemeten (zie tabel 7.7 voor volledige formuleringen en schaalspecificaties) (vgl. De Koster en Van der Waal 2014; DiMaggio 1982; Van der Waal en Houtman 2010; Van der Waal en De Koster 2015a). De scores van *belichaamd cultureel kapitaal* lopen van 1 tot 5.

Maatschappelijk onbehagen wordt gemeten met vier items (zie tabel 7.7), die eerder zijn gebruikt in Nederlands onderzoek (De Koster en Van der Waal 2014). Dit zijn weliswaar andere items dan waarmee maatschappelijk onbehagen is gemeten in *Culturele veranderingen in Nederland*, maar ze zijn ook overgenomen of geïnspireerd op de klassieke studie van Srole (1956).

Wantrouwen in de politiek is gebaseerd op drie items (zie tabel 7.7) (vgl. Achterberg 2015; Achterberg en Mascini 2013). Deze meten zowel het vertrouwen in politici als in de politiek.

Tabel 7.7 Items en factorladingen van schaalconstructies 2012

Vragen en antwoordcategorieën	Factor-ladingen
Belichaamd cultureel kapitaal	
Inleidende tekst: *Nu volgt een aantal vragen over lezen en cultuur.*	
– Hoeveel boeken bezit u? Antwoordcategorieën: 1. 'minder dan 50', 2. '50 tot 100', 3. '100 tot 250', 4. '250 tot 500', 5. '500 tot 1.000', 6. '1.000 of meer'*	0,64
– Hoe vaak gaat u gemiddeld naar kunsttentoonstellingen? Antwoordcategorieën: 1. 'Nooit, of bijna nooit', 2. 'Eén of twee keer per jaar', 3. 'Drie tot zes keer per jaar', 4. 'Meer dan zes keer per jaar'*	0,83
– Hoe vaak discussieert u met anderen over kunst en cultuur? Antwoordcategorieën: 1. 'Vrijwel nooit', 2. 'Soms', 3. 'Regelmatig', 4. 'Vrijwel altijd'*	0,84
– Beschouwt u uzelf als een liefhebber van kunst en cultuur? Antwoordcategorieën: 1. 'Zeker niet', 2. 'In zekere mate wel' 3. 'Zeer zeker wel'*	0,83
R^2	62,62%
Cronbach's α	0,79
Maatschappelijk onbehagen	
Inleidende tekst: *In hoeverre bent u het eens met de volgende stellingen?*	
Antwoordcategorieën: 1. 'Zeer oneens', 2. 'Oneens', 3. 'Noch eens, noch oneens', 4. 'Eens', 5. 'Zeer eens'	
– Je weet tegenwoordig echt niet meer op wie je nog kunt vertrouwen	0,78
– Om een beter bestaan te krijgen moet je vooral geluk hebben	0,73
– Het is onverantwoord om in deze tijd nog kinderen op de wereld te zetten	0,67
– Wat je voelt of denkt, telt tegenwoordig niet meer	0,83
R^2	56,76%
Cronbach's α	0,74
Wantrouwen in de politiek	
Inleidende teksten: Kunt u aangeven in hoeverre u de volgende instellingen vertrouwt / volgens u de volgende personen te vertrouwen zijn? Antwoordcategorieën: 1. 'Absoluut veel vertrouwen', 2. 'Een beetje vertrouwen', 3. 'Er tussenin', 4. 'Geen vertrouwen', 5. 'Absoluut geen vertrouwen'	
– De politiek	0,92
– Politici	0,94
Inleidende tekst: In hoeverre bent u het eens of oneens met de volgende stellingen? Antwoord-categorieën: 1. 'Zeer oneens', 2. 'Oneens', 3. 'Noch eens, noch oneens', 4. 'Eens', 5. 'Zeer eens'	
– Politici vertellen bijna nooit de waarheid	0,83
R^2	80,91%
Cronbach's α	0,88

* Omgewerkt naar een range van 1 tot 5

Bron: Achterberg et al. (2012; eigen berekeningen van auteurs)

Controlevariabelen die aan de regressieanalyses op de data uit 2012 zijn toegevoegd, zijn *geslacht* (man = 0, vrouw = 1), *leeftijd* in jaren en *allochtoon* (gecodeerd als '0' voor respondenten van wie beide ouders in Nederland zijn geboren en '1' voor de overige respondenten).

Aanvullende analyses

Om te achterhalen in hoeverre de in de tabellen 7.2 en 7.3 gevonden opleidingseffecten op maatschappelijk onbehagen respectievelijk wantrouwen in de politiek lopen via de indicatoren voor economische positie en cultureel kapitaal, zoals verbeeld in figuur 7.5, hebben we decompositie-analyses uitgevoerd. De resultaten zijn te vinden in respectievelijk de tabellen 7.8 en 7.9. De eerste rij toont steeds het initiële verschil in maatschappelijk onbehagen dan wel wantrouwen in de politiek tussen middelbaar opgeleiden enerzijds en laag- en hoogopgeleiden anderzijds (vgl. model 1 in de tabellen 7.2 en 7.3). De tweede rij geeft aan hoeveel van dit verschil resteert als alle indicatoren voor economische positie en cultureel kapitaal in de analyse zijn opgenomen (vgl. model 4 in de tabellen 7.2 en 7.3) en de derde rij geeft aan hoeveel van de opleidingsverschillen zijn toe te schrijven aan deze indicatoren. De rijen daaronder geven aan in welke mate elke afzonderlijke indicator het opleidingseffect verklaart.

Tabel 7.8 Decompositie van de opleidingsverschillen in maatschappelijk onbehagen in het direct effect van opleiding en indirecte effecten van opleiding via indicatoren voor economische positie en cultureel kapitaal[#]

	Laag-opgeleiden		Hoog-opgeleiden	
Initieel verschil met middelbaar opgeleiden	0,13* (0,06)		-0,37*** (0,05)	
Resterend verschil met middelbaar opgeleiden	0,11 (0,06)		-0,26*** (0,06)	
Indirect effect	0,02 (0,03)		-0,10** (0,03)	
Indirect effect…		**Verklaard percentage van initieel verschil**		**Verklaard percentage van initieel verschil**
…via werkend	0,03 (0,02)	21,44%	-0,02 (0,01)	4,64%
…via deels werkloos	0,00 (0,00)	0,07%	0,00 (0,01)	-0,04%
…via werkloos	-0,00 (0,01)	-1,02%	0,01 (0,01)	-1,61%
…via baanonzekerheid	-0,04 (0,03)	-28,51%	-0,02 (0,02)	5,44%
…via inkomen	0,01 (0,01)	5,71%	-0,03* (0,01)	7,88%
…via belichaamd cultureel kapitaal	0,03* (0,01)	19,65%	-0,04** (0,02)	12,15%

[#] Gecontroleerd voor geslacht, leeftijd en allochtoon.

$N = 774$ *** $p < 0{,}001$, ** $p < 0{,}01$ en * $p < 0{,}05$ (tweezijdige toetsing)

Bron: Achterberg et al. (2012; eigen berekeningen van auteurs)

Tabel 7.9 Decompositie van de opleidingsverschillen in wantrouwen in de politiek in het direct effect van opleiding en indirecte effecten van opleiding via indicatoren voor economische positie en cultureel kapitaal[#]

	Laag-opgeleiden[##]		Hoog-opgeleiden	
Initieel verschil met middelbaar opgeleiden	0,05 (0,09)		-0,37*** (0,07)	
Resterend verschil met middelbaar opgeleiden	0,01 (0,09)		-0,26** (0,08)	
Indirect effect	0,04 (0,03)		-0,11** (0,04)	
Indirect effect…		**Verklaard percentage van initieel verschil**		**Verklaard percentage van initieel verschil**
…via werkend			-0,01 (0,01)	2,98%
…via deels werkloos			0,01 (0,01)	-2,81%
…via werkloos			0,00 (0,00)	-0,45%
…via baanonzekerheid			-0,01 (0,02)	3,90%
…via inkomen			-0,02 (0,02)	4,54%
…via belichaamd cultureel kapitaal			-0,08** (0,02)	21,62%

[#] Gecontroleerd voor geslacht, leeftijd en allochtoon

[##] Indirecte effecten per indicator niet getoond, omdat initieel verschil niet significant is

$N = 756$ *** $p < 0{,}001$, ** $p < 0{,}01$ en * $p < 0{,}05$ (tweezijdige toetsing)

Bron: Achterberg et al. (2012; eigen berekeningen van auteurs)

8 ONZEKER IN HET MIDDEN. OVER DE VERBROKEN BELOFTEN VAN DE MIDDENKLASSE

Monique Kremer, Djurre Das en Erik Schrijvers

8.1 INLEIDING

"Nederland is van oudsher een land met een evenwichtige inkomensverdeling en een grote, sterke middenklasse. Generaties groeiden op in de overtuiging dat zij zichzelf konden verbeteren door te ondernemen, te studeren, te werken en maatschappelijk actief te zijn. Nu de economie aantrekt en er voorzichtig ruimte ontstaat voor herstel van koopkracht en werkgelegenheid, kan het vertrouwen terugkeren dat ook toekomstige generaties het beter krijgen"(Algemene Zaken 2015), aldus de Koning in de Troonrede van 2015. Kijken we naar de krantenberichten van de laatste jaren over de middenklasse, dan is de toon een stuk alarmerender. 'Er zijn geen nieuwe banen voor de middenklasse' (Trouw, 2 april 2014). 'Middenklasse staat onder druk' (De Telegraaf, 17 augustus 2016) en 'Middenklasse dreigt te verdwijnen'(De Volkskrant, 20 juni 2015). Door ontwikkelingen op de arbeidsmarkt, flexibilisering en de komst van technologie (robots!) voorop, verdwijnt of verschraalt het werk in het middensegment, en blijft het inkomen achter. De jongere generaties, schrijven de kranten, zullen het juist steeds moeilijker krijgen.

Maar hoe ervaart de middenklasse dat zelf? Om beter zicht te krijgen op de ideeën, gevoelens en ervaringen onder burgers in het middensegment is voor deze verkenning een kwalitatief kleinschalig onderzoek verricht. In Amersfoort en in Amsterdam zijn zes focusgroepgesprekken gehouden met in totaal 46 mensen (zie voor meer details de bijlage). Er vonden aparte gesprekken plaats met laagopgeleiden (vmbo, mbo1 en 2), middelbaar opgeleiden (mbo3 en 4, havo en vwo) en met hoogopgeleiden (hbo en wo), waarbij we uit zijn gegaan van een netto-huishoudinkomen tussen de 20.000 en 65.000 euro, omdat dit grosso modo samenvalt met de voor de afbakening van de middenklasse vaak gehanteerde grenzen van 60 procent en 200 procent van de mediaan (zie ook Salverda, hoofdstuk 5 en De Beer, hoofdstuk 6). Daardoor ontstaan er ook drie inkomenscategorieën. De leeftijdsgrens van de deelnemers was tussen de 25 en 65 jaar. Binnen iedere groep is tot slot gezorgd voor een spreiding naar leeftijd, geslacht, immigratieachtergrond, gezinssituatie en werkzame situatie.

In dit hoofdstuk doen we verslag daarvan en gaan we eerst in op hoe mensen in het 'brede midden' de middenklasse definiëren: de zelfdefinitie. Wie hoort erbij en wie niet? Nederland wordt, zoals in de Troonrede wordt gezegd, vaak gezien als een middenklassensamenleving, maar zijn er ook grenzen aan de middenklasse? En wat zijn belangrijke ingrediënten en kenmerken van een middenklassen-

bestaan? (paragraaf 8.2). Daarna wordt ingegaan op de vraag in hoeverre de middenklasse onder druk staat. Ervaren mensen dat zelf? Naar voren komt dat mensen uit het brede maatschappelijk midden vooral veel onzekerheid ervaren. Om een middenklasseleven te kunnen leiden, zeggen de deelnemers, moet je allebei werken terwijl tegelijkertijd de onzekerheid op de arbeidsmarkt toeneemt door robots, flexibilisering van de arbeid en diploma inflatie (paragraaf 8.3). In de krantenberichten krijgt de onzekere arbeidsmarkt veel aandacht. Maar vooral de verzorgingsstaat – ooit een belangrijke bron van stabiliteit voor de middenklasse – is een groeiende bron van onzekerheid. Daarover gaat paragraaf 8.4. In slotparagraaf 8.5 zetten we de bevindingen op een rijtje en benoemen we enkele thema's voor beleid.

8.2 WIE HOORT ER BIJ DE MIDDENKLASSE EN HOE KOM JE DAAR?

Er bestaat een lange traditie om middenklassen in te delen naar statusgroepen (Weber 1978), beroepen (Golthorpe et al. 1980), opleiding en cultureel kapitaal (Bourdieu 1984) of inkomen (Atkinson en Brandolini 2011). Ook in deze verkenning wordt via drie lenzen en op basis van verschillende definities gekeken naar de middenklasse. Maar hoe plaatsen mensen zichzelf? En hoe vergelijken ze zich met anderen? Wie horen er tot de middenklasse en waarom?

In eerste instantie ligt het voor de meeste deelnemers niet voor de hand om de samenleving in te delen in bepaalde *klassen*. Het aanbrengen van onderscheid en vooral hiërarchie op basis van klassen roept soms weerstand op:

"Je wordt in hokjes gestopt. En daar moeten we juist vanaf. Ik vind het niet positief klinken, middelbaar en hoog." (vrouw, 62, hoogopgeleid Amersfoort)

"Als je mensen gaat indelen in groepen, zeker in laag, hoog of midden, dan krijg ik daar een vervelend gevoel bij." (man, 33, laagopgeleid Amsterdam)

Desgevraagd vinden alle deelnemers, ongeacht opleiding of inkomensniveau, dat ze zelf wél tot de middenklasse behoren. Daarbij rekenen laagopgeleiden zichzelf vaker tot de 'lage middenklasse', terwijl een aantal middelbaar en vooral hoger opgeleiden over zichzelf spreekt als 'hoge middenklasse'. Sommige hoger- en middelbaar opgeleiden geven aan dat anderen hen soms niet meer tot de middenklasse rekenen: 'we worden gezien als yuppen', bijvoorbeeld door hun opleiding, of omdat ze het financieel goed voor elkaar hebben, maar zij rekenen zich er zelf wel toe.

Dat zien we terug in veel westerse samenlevingen. Slechts weinig mensen plaatsen zichzelf als er naar gevraagd wordt bovenaan of onderaan de sociale ladder – een fenomeen dat overigens ook zichtbaar is in een land als de VS waar mensen met een inkomen boven de 100.000 dollar zich ook vaak tot de middenklasse rekenen

(PEW 2015). Ook in Nederland plaatsen mensen zich veelal in het brede midden, zoals onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau SCP laat zien. Opvallend is dat de grootste groep zich zelfs boven het midden plaatst (stratum 7 op een ladder van 1 tot 10). Dat is hoger dan in gelijksoortig onderzoek ruim tien jaar eerder (Vroomans et al. 2014). Blijkbaar vinden mensen dat ze het vergeleken met anderen best goed hebben.

Dat mensen zichzelf tot de middenklasse rekenen vertaalt zich in de inschattingen van de grootte van de middenklasse. De middenklasse is in de ogen van de deelnemers, ongeacht het opleidingsniveau, verreweg de grootste groep in de Nederlandse samenleving. De inschattingen variëren van 60 tot 90 procent van de Nederlanders. Nederland is volgens de deelnemers een echte middenklassensamenleving. De brede middenklasse is erg belangrijk voor de stabiliteit van de samenleving als geheel, zeggen de deelnemers. De middenklasse wordt gezien als de motor van de samenleving, zowel in economische als in maatschappelijke zin. Als werkzame groep en consumentengroep levert zij een grote bijdrage aan de economie en als belastingbetaler is zij de drijvende kracht achter de welvaartsstaat. Verder is de middenklasse volgens veel ondervraagden maatschappelijk betrokken, actief bij de sportvereniging, op school of bij vrijwilligerswerk.

"De middenklasse is de motor, de lage klasse is de olie en benzine. En de hoge klasse zit aan het stuur." (man, 45, hoogopgeleid Amersfoort)

De 'werkende klasse'

Maar wanneer behoor je tot de middenklasse? De middenklasse laat zich volgens de deelnemers minder makkelijker typeren dan vroeger. Zo zijn er tegenwoordig meer verschillende huishoudenssamenstellingen denkbaar dan het klassieke gezin van 'man, vrouw en twee kinderen'. Ook is herkomst – je wieg – volgens de deelnemers niet per se doorslaggevend. Een meerderheid denkt dat herkomst, bijvoorbeeld of je ouders uit de middenklasse komen, er niet toe doet voor plaatsing in de middenklasse, al geven deelnemers met een migratie-achtergrond aan dat dit wel degelijk nog steeds een rol speelt. Verder is een goede opleiding volgens de deelnemers wel belangrijk maar niet doorslaggevend om tot de middenklasse te behoren.

"Ik ken een hoop mensen die universitair geschoold zijn maar die ik toch gewoon in de middenklasse zou plaatsen (..) Mensen denken vaak dat hun werk dan goed betaald is, maar dat is helemaal niet zo." (vrouw, 41, middelbaar opgeleid Amsterdam)

"Of je nou laag of hoog opgeleid bent maakt niet uit. Iemand die uit een achterstandsbuurt komt en laagopgeleid is kan uiteindelijk ook een miljoen verdienen. Zet dat af tegen iemand die in Amsterdam zuid geboren is, hoogopgeleid, maar 44.000 euro per jaar verdient.. wat is dan hoog en wat is laag?" (man, 27, middelbaar opgeleid Amsterdam)

Opleiding vergoot wel de kans op sociale stijging – waar we later nog op terugkomen – maar een plek in de middenklasse ontstaat vooral door hard werken. Het is een bepaalde mentaliteit die de middenklasse typeert. Motivatie, ambitie, inzet en doorzettingsvermogen kunnen er voor zorgen dat mensen tot de middenklasse behoren. Het meritocratisch gedachtegoed waarbij niet de afkomst er toe doet maar de eigen verdienste en dan vooral de inzet die mensen tonen, wordt breed omarmd.

"Ik ken genoeg mensen die geen opleiding hebben en nu een fabriek runnen. Die denken: ik ga het gewoon doen. Eigenlijk ligt het ook aan je motivatie. Het gaat om iets willen, echt ergens voor gaan." (vrouw, 47, middelbaar opgeleid Amsterdam)

De ondervraagde mensen vinden nagenoeg allemaal dat iemands actuele werk én inkomenssituatie bepalend is of je bij de middenklasse hoort. Vooral het hebben van werk wordt unaniem gezien als de belangrijkste voorwaarde voor het behoren tot de middenklasse: de middenklasse is de werkenden klasse. Ook omdat op die manier een modaal inkomen wordt verkregen, waarmee mensen een 'middenklasseleven' kunnen leiden.

"De middenklasse is het werkende volk, mensen met een middeninkomen (..) Inkomen is uiteindelijk het belangrijkste. Dat bepaalt wat je aan het einde van de maand hebt, wat je eet, wat je doet, waar je loopt en wat je aantrekt" (man, 27, middelbaar opgeleid Amsterdam)

Daarmee is de ondergrens in economische zin redelijk duidelijk afgebakend. Er moet geld op de plank komen door te werken. Maar over de economische bovengrens van de middenklasse is veel minder consensus. Zo hebben lager opgeleiden over het algemeen een ander beeld van waar middenklasse overvloeit in hoge klasse dan hoger opgeleiden. Terwijl lager opgeleiden iemand sneller tot de hogere klasse rekenen, denken hoger opgeleiden bij hoge klasse vaak aan topverdieners uit het bedrijfsleven en bekende Nederlanders.

De belofte van de middenklasse

Het inkomen is bepalend, zeggen deelnemers, omdat er bij de middenklasse een bepaalde levensstijl hoort, en daar moet wel enige financiële ruimte voor zijn. Iemand in de middenklasse kan het zich namelijk veroorloven om af en toe eens wat meer te doen dan alleen de strikt noodzakelijke uitgaven. De 'middenklasse levensstijl' laat zich samenvatten als huisje, boompje, beestje, af en toe een vakantie onder de zon, en als het kan een beetje sparen.

"Een diplomaatje, een leuk inkomen, een prettig leven en geen zorgen." (man, 27 middelbaar opgeleid Amsterdam)

Het archetypische middenklasse gezin heeft het volgens de deelnemers best goed voor elkaar. Daarbij hoort een auto "een Volkswagen voor de deur" en wonen in "een beetje een goede buurt", dat kan in een huurhuis of een koophuis. En de middenklasse gaat op vakantie: onder de buitenlandse zon, liefst kamperen "want dan kan je twee keer per jaar". De middenklasse heeft financiële ruimte om af en toe wat luxe te kunnen veroorloven: dat je "gewoon even wat bij de Chinees kan halen zonder gelijk in de financiële problemen te raken" (vrouw, 48, laagopgeleid Amsterdam).
Volgens de deelnemers is het vooral typerend voor de middenklasse om vooruit te willen: motivatie te hebben om iets te doen, om te bewegen. Het middenklasse arbeidsethos is er volgens hen dan ook een van opgestroopte mouwen, aanpakken, en ergens voor gaan.

"Het heeft ook wel met motivatie te maken denk ik. Als je gemotiveerd bent om hogerop te komen dan stel je je doel en ga je daarvoor (..) Ik denk dat je het daarmee heel ver brengt in het leven." (vrouw, 44, middelbaar opgeleid Amsterdam)

Als je maar hard genoeg je best doet, kan je een plek in de middenklasse bemachtigen: met een baan, een modaal inkomen, voldoende financiële middelen om de kinderen op te voeden, aardig te kunnen wonen en leven. Je zou het 'de belofte' van het middenklassenbestaan kunnen noemen.

Bij die belofte horen ook verwachtingen van stabiliteit. De middenklasse houdt namelijk van stabiliteit en vastigheid: "weinig risico's nemen" en "zorgen dat het blijft zoals het is". De typische middenklasse mentaliteit van discipline en doorzetten, heeft als doel om ook in de toekomst verzekerd te zijn van een goede positie. Die zekerheid is nodig om de toekomst van de kinderen te garanderen.

"Het is gewoon een groep die gewoon goed kan functioneren en hun kinderen goed kan verzorgen. Een groep die geen revolutie wil, geen onrust wil. Een beetje dat het zo blijft zoals het is. ..Ze hebben het gevoel dat ze invloed op het leven willen hebben en hoe hun leven loopt en we gaan proberen dat zo te houden. En we gaan gewoon proberen dat door te geven aan onze kinderen. Er moet niet teveel onrust komen." (man, 54, middelbaar opgeleid Amsterdam)

Deze kenmerken van de middenklasse komen we ook tegen in de wetenschappelijke literatuur. De middenklasse kijkt naar de toekomst, houdt van langetermijnplanning en neemt niet te veel risico's, vooral omdat ze de toekomst van de kinde-

ren niet op het spel wil zetten. Of zoals Davis (2004) het schrijft: "Equipped with a drive to secure their own prosperity and welfare of their children, middle classes are disciplined, forward looking investors". De middenklasse is daarin anders dan de lagere klasse en de elite. De middenklasse heeft iets te winnen en te verliezen, schrijven Schimank et al. (2014). Daarom zijn ze voortdurend aan het werk om hun positie te consolideren. 'Statusarbeit' noemen ze dat.

Kortom: hoewel mensen elkaar niet graag in 'een hokje stoppen', komt naar voren dat alle deelnemers zichzelf tot de middenklasse rekenen, ongeacht opleidingsniveau of inkomen. De middenklasse wordt vooral gezien als een werkende klasse, die niet door afkomst maar door inzet en hard werk een aardig inkomen kan verschaffen. Dat inkomen is nodig om je een bepaalde leefstijl te kunnen veroorloven, om je kinderen op te voeden en af en toe wat leuks te kunnen doen. In de woorden van de deelnemers "een goed leven zonder zorgen", maar ook "zonder verder gekke dingen". Voor de middenklasse is stabiliteit van grote waarde. Want als 'het blijft zoals het is' biedt dat de beste garantie voor de toekomst van hun kinderen.

8.3 VERBROKEN BELOFTE: DE MIDDENKLASSE ONDER DRUK

Maar de succes-strategie van de middenklasse lijkt in de ogen van de deelnemers serieuze barsten te vertonen. Hoewel veel mensen – waaronder ook lager opgeleiden – wel degelijk ook benadrukken dat ze 'rijk zijn', 'dat ze tevreden mogen zijn' en dat het over het algemeen 'goed hebben' of 'niet van doemscenario's houden' zeggen de meeste mensen dat het middenklassenbestaan onder druk staat. Nagenoeg iedereen voorspelt 'een krimpende middenklasse'. Je kan nog zo gemotiveerd zijn en hard werken, succes is niet langer verzekerd. De gemoedsrust van het middenklassenbestaan heeft plaats gemaakt voor een groeiend gevoel van onzekerheid, onzekerheid die er niet altijd is geweest en die niet past bij hun verwachtingen. Meer dan eens wordt vergeleken met een zekere gemoedsrust van 'vroeger'.

"Ik denk dat de Westerse wereld zijn beste tijd gehad heeft van de jaren '60 tot 9/11 (..) De tijd van voorspoed van na de Tweede Wereldoorlog. En dat er nooit meer oorlog zou komen" (man, 34, laagopgeleid Amsterdam)

De deelnemers verwijzen vaak naar de tweede helft van de twintigste eeuw, de periode van naoorlogse welvaart waarin de verzorgingsstaat is opgebouwd, als een periode van zekerheid en sociale stijging. Van Lieshout (2016) noemt dat een periode van *rising expectations*; met ieder jaar (een bescheiden) economische groei en de 'belofte' dat het elk jaar niet alleen persoonlijk met iedereen beter zou gaan, maar dat dit nog sterker zou gelden voor de volgende generatie. Hij stelt: "Voor steeds meer mensen werd hun positie in de samenleving niet langer bepaald door bezit en sociale afkomst, maar door individuele competenties en inzet". Die hoop-

volle verwachtingen lijken volgens hem rond de millenniumwisseling plaats te hebben gemaakt voor een *fear of falling,* een term die Ehrenreich (1989) ooit muntte.

De deelnemers aan de focusgroepen zien vooral de laatste jaren een aantal ontwikkelingen die de pilaren waarop het middenklassenbestaan is gebouwd doen wankelen. Volgens hen ontstaat er druk op gezinnen doordat het noodzakelijk is geworden dat beide partners financieel bijdragen aan het huishouden, en doordat zorgtaken steeds vaker terug worden gelegd bij de burger. Tegelijkertijd is werk, en daarmee het verwerven van inkomen, onzekerder geworden. Deze bronnen van onzekerheid worden hier nader toegelicht.

Onzekere gezinnen: werken én zorgen

Terwijl men nog wel nét zo hard werkt – misschien nog wel harder dan vroeger – leeft het idee onder de deelnemers dat zij hier steeds minder de vruchten van kunnen plukken. De middenklasse staat onder druk: er moet harder, en met z'n tweeën worden gewerkt om een middenklasseleven te kunnen leiden en de kinderen een toekomst te kunnen bieden. Of zoals zoals Salverda het in deze verkenning beschrijft (zie hoofdstuk 5): "je moet harder lopen om op hetzelfde niveau te blijven".

"Je moet heel veel uren werken om tot de middenklasse te kunnen blijven behoren en te zorgen dat je niet terugvalt naar een lagere klasse. Het lijkt alsof je er steeds meer voor moet werken." (vrouw, 29, laagopgeleid Amsterdam)

Met name laag- en middelbaar opgeleiden hebben de overtuiging dat huishoudens met één kostwinner het financieel zwaar hebben. Eenverdieners moeten volgens hen voortdurend 'zien rond te komen'. Het lukt wel, maar het past niet bij het beeld dat zij van de middenklasse hebben.

"Met één inkomen moet je een hoop laten. Een weekendje weg, de leuke dingen (..) De Efteling kost al aardig wat dus dat moet je laten. Dan val je in de basisbehoeften." (man, 36, middelbaar opgeleid Amsterdam)

Volgens sommige deelnemers is dat niet altijd zo is geweest: vroeger kon een gezin met eenverdiener zich nog wel in de middenklasse handhaven. Dat kan nu niet meer, mede door de hogere kosten van kinderen. Van kinderfeestjes tot kinderopvang, van iPhone tot studie: doordat kinderen zich moeten blijven meeontwikkelen met de snel veranderende technologische ontwikkelingen en eisen van de samenleving is het middenklasseleven duurder geworden.

"Als je in de jaren zestig en zeventig een alleenstaande man was die 40 uur werkte, dan kon je het huishouden draaien, een autootje betalen, en in de zomer op vakantie met de caravan. Ben je tegenwoordig alleenverdiener dan kan dat niet meer. Alles is steeds meer uitgekleed." (man, 34, laagopgeleid Amsterdam)

"Vroeger was het een stuk simpeler: vrouw thuis met de kinderen, man aan het werk." (vrouw, 38, middelbaar opgeleid Amersfoort)

Dat er druk kan ontstaan op families wanneer partners hun arbeidscarrière moeten combineren met zorgtaken en gezin, signaleert ook Parker in haar boek *The squeezed middle* (2013). Dit komt volgens haar doordat veel vrouwen zijn toegetreden op de arbeidsmarkt, terwijl het aantal uren dat mannen gemiddeld werken gelijk is gebleven. Het stijgende aantal gewerkte uren per huishouden heeft echter niet geleid tot meer luxe: door stagnerende lonen van mannen is de financiële bijdrage van de vrouwen aan het huishouden een noodzakelijk kwaad geworden, zo concludeert Parker.

Onzeker werk

Ook de arbeidsmarkt brengt onzekerheid met zich mee. Volgens de deelnemers is de arbeidsmarkt voortdurend in beweging en over het algemeen is dat in negatieve richting. Ze wordt in de ogen van velen steeds complexer en exclusiever. Zo zegt een laagopgeleide deelnemer: "Er is geen zekerheid meer, de arbeidsmarkt is verhard". Wat zorgt voor onzekerheid zijn volgens de deelnemers een drietal ontwikkelingen: technologische ontwikkelingen (robots!), flexibilisering en diplomainflatie – thema's die ook daadwerkelijk aan de orde zijn voor het middensegment (zie hoofdstukken 1, 3 en 4).

De zorgen over technologische ontwikkelingen hebben betrekking op automatisering en robotisering die werk doen veranderen en soms zelfs verdwijnen. Hierdoor staan volgens de deelnemers veel banen in de middenklasse op de tocht. Niet dat iedereen dit aan den lijve ondervindt, maar velen horen en zien hiervan voorbeelden om zich heen of in de media, bijvoorbeeld in de artikelen waar we dit hoofdstuk mee openden. Er is vaak sprake van wat je 'socioscopie' kan noemen. Mensen ervaren het niet altijd persoonlijk maar zien ontwikkelingen bij anderen waardoor ze zelf ook gevoelens van onzekerheid ervaren.

"De positie van de middenklasse op de arbeidsmarkt is verslechterd. Steeds meer mensen komen thuis te zitten door robots etc." (man, 65, laagopgeleid Amersfoort)

Ook zijn er zorgen over de flexibilisering van de arbeidsmarkt. "Het vaste contract bestaat niet meer", zeggen veel deelnemers. En ook: "een vast contract is niets meer waard". De zorgen daarover zijn niet voorbehouden aan laagopgeleiden.

Hoogopgeleiden geven ook aan dat ze problemen ondervinden bij het krijgen van een hypotheek als flexwerker, en hebben zorgen over het niet opbouwen van pensioen als zzp'er. De hele samenleving is ingericht op het vaste contract en dat leidt tot problemen.

"Je kunt geen huis kopen. Alles is op het oude systeem gebaseerd. Wij moeten heel flexibel zijn (..) maar met een flexibel contract kun je het shaken." (vrouw, 49, hoogopgeleid Amsterdam)

Verschillende deelnemers vinden het vervelend dat het hebben van een tijdelijk contract betekent dat men zich al tijdens dit werk moet oriënteren op een volgende baan. Ook komt het voor dat mensen hun baan verliezen omdat de werkgever geen vast contract kan of wil aanbieden. Soms zijn het uitgerekend de regels die de overheid heeft bedacht om werknemers beter te beschermen, die zorgen voor juist nóg meer onzekerheid, zegt een hoger opgeleide:

"Sinds deze zomer mag je nog maar twee losse contracten achter elkaar hebben, een bizarre maatregel. Ik weet nu al: vanaf mei ga ik zes maanden de WW in en daarna kom ik terug. Zo werkt het nu. Mijn werkgever wil mij terug en ik wil dat ook. Zij durven het nu niet meer aan om een vast contract te geven door wat ze zich op de hals halen. Dan maar zo." (man, 28, hoogopgeleid Amsterdam)

Tegelijkertijd zijn er mensen die vertellen dat ze graag van baan willen wisselen maar dat niet durven: ze zijn gevangen in hun huidige baan omdat het zekerheid geeft en die willen ze niet op het spel zetten.
De meest genoemde ontwikkeling op de arbeidsmarkt die volgens de deelnemers nadelig uitpakt voor de middenklasse is dat voor banen steeds hogere opleidingseisen gelden. Dat maakt de arbeidsmarkt steeds exclusiever. Waar men vroeger zonder diploma ergens kon beginnen en zich al werkende kon bijscholen, denken velen dat dit tegenwoordig niet meer mogelijk is. Met name laagopgeleiden vinden dit problematisch.

"Ja zo ging het vroeger. Tegenwoordig moet je echt veel meer studeren om een goede baan te krijgen. Toen ik van de MAVO kwam ging ik meteen bij een bank werken en toen had ik ook een hele goede baan. Maar dat gaat niet meer zo." (vrouw, 48, laagopgeleid Amsterdam)

Zij stellen namelijk dat wanneer opleiding belangrijker wordt dan motivatie en inzet, dit betekent dat de instelling van 'opgestroopte mouwen' die de middenklasse zo kenmerkt niet meer tot dezelfde successen kan leiden als vroeger. Het wordt moeilijker om de arbeidsmarkt te betreden, en doorgroeimogelijkheden zonder 'papieren' zijn steeds lastiger te vinden.

Ook hoogopgeleiden vertellen dat het tegenwoordig moeilijker is om aan het werk te komen. Zij kunnen natuurlijk ook nog werk 'onder hun niveau' aannemen, maar vinden dit wel een risico aangezien ze daarna misschien niet meer op een hoger niveau aan de bak komen. Zij concluderen dat een hoge opleiding tegenwoordig geen garantie meer is voor een goede baan.

"Vroeger was nog alles mogelijk, zo heb ik dat ervaren (..) Misschien heel naïef, maar ik dacht: met een universitaire studie liggen de banen wel voor het oprapen. Dat bleek niet zo te zijn: crisis." (vrouw, 30, hoogopgeleid Amsterdam)

Toekomst van de kinderen

Een laatste klassiek middenklassenthema is de toekomst van de kinderen. Uit onderzoek van het SCP komt naar voren dat de meerderheid van de Nederlanders zorgen heeft over de toekomst van volgende generaties. In 2016 was 66 procent van de ondervraagden het eens met de stelling 'ik ben bang dat toekomstige generaties het slechter krijgen dan wij' (Den Ridder et al. 2016). Uit de focusgroepen komt een vergelijkbaar beeld naar voren, al zijn er wel lichte verschillen waarneembaar per opleidingsniveau. Vooral laagopgeleiden denken dat kinderen van nu het slechter zullen krijgen dan hun ouders. Ze verwijzen daarbij naar pensioen ("Ik denk dat onze kinderen geen AOW krijgen"), huisvesting ("een nieuwe woning krijg je haast niet meer") maar ook naar bredere thematiek als minder sociale samenhang en vrede ("de wereld staat in brand").

Hoogopgeleiden, en middelbaar opgeleiden in mindere mate, zijn hierover minder stellig en hebben een positiever beeld van de toekomst van hun kinderen. Ze denken bijvoorbeeld dat jongeren van nu zullen leren leven met onzekerheid. Jongeren weten dat een baan niet meer voor het leven is, en daardoor zullen ze ook flexibeler zijn. "Ze groeien op en zien dingen in een ander perspectief dan wij.. ze zijn flexibeler" (vrouw, 49, hoogopgeleid Amsterdam). Ook zeggen mensen dat de levensstandaard alleen maar toeneemt. "Dat ze het slechter krijgen kan niet waar zijn, ze verdienen meer en meer, en worden gezonder" (man, 48, hoogopgeleid Amersfoort).

Als het gaat om de stelling dat de deelnemers het beter hebben dan hun eigen ouders, is er bovendien een leeftijdseffect zichtbaar. Jongere generaties (twintigers en dertigers) zijn van mening dat hun ouders het beter hebben dan zij het ooit zullen krijgen. Vooral omdat hun ouders huizen konden kopen (die in waarde zijn gestegen) terwijl zij nauwelijks een huis kunnen kopen. Oudere deelnemers (vijftigers) zijn over het algemeen wel van mening dat ze het beter hebben gekregen dan hun ouders.

Kortom, om tot de middenklasse te behoren en een middenklassenbestaan te kunnen leiden moet je volgens de deelnemers tegenwoordig harder werken en liefst met z'n tweeën, terwijl tegelijkertijd de arbeidsmarkt onzekerder wordt door technologische ontwikkelingen en flexibilisering, en diploma's minder waard worden. Dat is waar mensen in 'het brede midden' zich over de hele linie zorgen over maken. Zorgen die gegeven de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt voor de middenklasse heel reëel blijken te zijn (zie hoofdstuk 1 en 2 van deze verkenning). Kijken mensen naar de toekomst van hun kinderen – een klassiek middenklassenthema – dan zijn hoger opgeleiden meer ontspannen dan lager en middelbaar opgeleiden die betwijfelen of hun kinderen wel net zo makkelijk een huis of een baan krijgen als zij.

8.4 ONZEKERE VERZORGINGSSTAAT

Voor de middenklasse is de verzorgingsstaat altijd heel belangrijk geweest (Hacker 2008; Dallinger 2013). Want een verzorgingsstaat biedt allerlei zekerheden die de middenklasse nodig heeft om middenklasse te blijven. Het beschermt hen tegen sociale daling zoals een inkomensval bij werkloosheid of ziekte, en het biedt een onderwijsstelsel dat garandeert dat hun kinderen kunnen doorleren. Door de ontwikkeling van de naoorlogse verzorgingsstaat heeft de middenklasse een stabiel leven kunnen leiden en heeft zij kunnen groeien.

Maar de vraag is of dat nog zo is. Volgens Van Lieshout (2016) heeft het sterker wordende gevoel van *fear of falling* in de middenklasse ook te maken met het afnemend vertrouwen dat de verzorgingsstaat nog voldoende zekerheid kan bieden. Er is sprake van een 'middenklasseparadox': terwijl de middenklasse in Nederland gewend is geraakt, en zelfs gebouwd is op een zekere mate van zekerheid, is de zekerheid van de verzorgingsstaat de laatste twee decennia aanzienlijk verminderd (Vrooman 2016).

Dat komt ook naar voren in alle focusgroepen. De deelnemers zijn van mening dat de burger minder van de overheid op aan kan, en steeds meer op zichzelf is aangewezen. Sociale zekerheden verdwijnen. "Zoek het zelf maar uit" zegt een laagopgeleide man (52, Amersfoort). Mensen dragen wel een meritocratisch ideaal uit, waarbij vooral de inzet van mensen (en niet zozeer de intelligentie) de basis is van de beloning, maar verwachten daarin wel gesteund te worden door de zekerheden van de verzorgingsstaat. Ze hebben de indruk dat zekerheden die vroeger vrij onwrikbaar waren nu op losse schroeven zijn komen te staan. Ze wijzen op het langer moeten doorwerken voor je AOW, minder rechten op pensioen, hogere zorgkosten en het vervangen van de studiefinanciering door een leenstelsel. Er is op allerlei vlakken steeds minder zekerheid, zeggen de deelnemers.

Minder profijt van de verzorgingsstaat

Bovendien hebben vooral laagopgeleiden en middelbaar opgeleiden het gevoel dat juist de middenklasse tussen wal en verzorgingsstaatschip valt. Terwijl de lagere klasse, degenen die van een minimum inkomen of een uitkering rond moeten komen, een beroep kunnen doen op subsidies en toeslagen, en een woning kunnen huren uit de sociale sector, komt de middenklasse daar niet voor in aanmerking. In tegenstelling tot de lagere klassen kunnen zij niet rekenen op subsidie of andere vormen van financiële steun van de overheid. Sterker nog: sommigen zeggen dat de middenklasse wordt gebruikt als 'plukkip' voor de verzorgingsstaat. Ze zien zichzelf als groep waar de grootste belastingopbrengst vandaan komt, terwijl ze er minder rechtstreeks van kunnen profiteren.

"Als middenklasse heb je niet de mogelijkheid om hulp of compensatie in te schakelen van de overheid." (vrouw, 31, laagopgeleid Amersfoort)

"Je valt overal net buiten. Terwijl wij de subsidies ook hard kunnen gebruiken." (man, 28, laagopgeleid Amersfoort)

"Voor de lagere klassen zijn weer potjes. Maar wij, middenklassers, zitten overal net naast." (vrouw, 59, laagopgeleid Amersfoort)

Meerdere deelnemers spreken uit dat zij het gevoel hebben harder te moeten werken voor hetzelfde welvaartsniveau, en niet door de overheid worden geholpen, terwijl er ook mensen zijn die niet zo hard lijken te werken maar wél door de overheid geholpen worden. Er klinkt af en toe jaloezie door ten opzichte van degenen die onder je staan, zoals ook de socioloog De Swaan (1990) ooit signaleerde:

"(De Middenklasse) die komt juist weer niét in aanmerking voor allerlei subsidies. Dat hoor je ook wel om je heen. En dan denk ik misschien stiekem ook wel eens dat je beter in de bijstand kan zitten, dan krijg je alles voor niets. Dat is natuurlijk ook weer niet eerlijk, je kan er ook niks aan doen als je in de bijstand zit." (vrouw, 56, hoogopgeleid Amersfoort)

Wat voor de deelnemers een belangrijk symbool is van de middenklasse die geen aanspraak meer kan maken op de verzorgingsstaat, is het afschaffen van de studiefinanciering. Dat raakt het hart van het 'middenklasseleven' omdat de middenklasse zich toelegt op de toekomst van de kinderen, en uitdraagt dat het niet verstandig is om risico's te nemen. Men ziet op tegen het maken van schulden en wil dat niet al op jonge leeftijd stimuleren. Volgens sommigen, vooral laag- en middelbaar opgeleiden, heeft dit ertoe geleid dat er voor hun kinderen een drempel is opgeworpen voor het volgen van vervolgonderwijs.

"Ik denk dat het moeilijker wordt voor kinderen om een goede opleiding te volgen. Door de kosten van de opleidingen. Het is volgens mij echt moeilijker geworden met het afschaffen van de studiefinanciering." (vrouw, 29 laagopgeleid Amsterdam)

Tegelijkertijd vindt een aantal middelbaar- en hoogopgeleide deelnemers de investering in het onderwijs van de kinderen wel enigszins terecht omdat deze zich meestal wel terug zal betalen: 'een opleiding die leidt tot een betere baan, daar mag je best zelf in investeren'. Maar, ze erkennen ook dat deze investering door de eerder genoemde diploma-inflatie wel minder zeker is geworden. Daarom heeft de afschaffing van de studiefinanciering waarschijnlijk zo'n belangrijke symbolische waarde voor de middengroepen. Nu de baten van een opleiding voor de middenklasse niet altijd meer helder zijn worden ze geacht zonder hulp van de overheid risico's te nemen die niet passen bij hun middenklasselevensstijl.

Dat middengroepen zich door de verzorgingsstaat in de steek gelaten voelen kwam ook naar voren in eerder onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (Dekker et al. 2015), waar vooral middelbaar opgeleiden zeggen dat 'de overheid te weinig doet voor mensen zoals ik'. Het beeld leeft dat "'de gewone, hardwerkende mens' tussen wal en schip raakt" (p.4). Uit recenter onderzoek van hetzelfde instituut naar profijt van de overheid blijkt dat als zowel de secundaire (sociale zekerheid) en tertiaire verdeling (voorzieningen zoals in de woningmarkt of onderwijs) bij elkaar worden opgeteld, de lagere inkomens het meeste profijt hebben en de hogere inkomens het minst (zie Olsthoorn et al. 2017: 16). De 'sterkste schouders' dragen dus de zwaarste lasten. Naar voren komt dat middengroepen (tussen de 25.000 en 45.000 netto- gezinsinkomen per jaar) in vergelijking met de lagere klasse vooral een stuk minder profijt hebben van *sommige* (tertiaire) voorzieningen, zoals wonen, hoger onderwijs en recreatie en sport. Dat kan ook de verklaring zijn voor het gevoel dat de verzorgingsstaat er niet voor hen is. Huishoudens met een middeninkomen hebben relatief weinig profijt van de overheidsuitgaven aan publieke voorzieningen die een belangrijke symbolische middenklassewaarde hebben en die het meest zichtbaar en tastbaar zijn in hun leven, zoals wonen en onderwijs. Bovendien lijken mensen in de lagere en middengroep zich meer te vergelijken met de 'lagere klasse' dan met de 'hogere' omdat zij hard hun best moeten doen om een middenklassenbestaan te kunnen leiden.

Het gevoel dat de middenklasse geen profijt van de overheid heeft, lijkt ten slotte bij sommige deelnemers hun solidariteit te ondermijnen. Er ontstaat bij hen het idee dat het tegenwoordig 'ieder voor zich' is.

"Je krijgt ook een andere 'mindset'. Als je het idee hebt; ik wordt gepakt.. dan ga je steeds meer aan je eigen hachje denken. Daartoe word je gedwongen. Dan doe je niet wat het beste is voor ons allemaal." (man, 28, hoogopgeleid Amsterdam)

Wat kan dat betekenen? Als het middensegment niet meer mee wil doen aan het op solidariteit gebaseerde stelsel van sociale zekerheid omdat ze er (terecht of onterecht) te weinig profijt van ervaart kan dat negatief uitpakken voor de toekomst van de verzorgingsstaat. De middenklasse is altijd een belangrijke aanjager en steunpilaar geweest van de verzorgingsstaat (De Swaan 1989; Baldwin 1990). Op het moment dat de middenklasse geen profijt ervaart, kan zij zich terugtrekken uit collectieve verzekeringen en voorzieningen. Dat beschrijft Skocpol bijvoorbeeld in haar boek *The Missing Middle* (2000) waarin ze het ontbreken van een brede verzorgingsstaat in de VS toeschrijft aan het feit dat het beleid zich enkel op de onderkant richt waardoor er geen draagvlak is onder de middenklasse.

Participatiesamenleving

Wat in de ogen van de deelnemers – van laag tot hoogopgeleid – ook een probleem is, is de beweging van verzorgingsstaat richting een 'participatiesamenleving', zoals aangekondigd in de Troonrede van 2006. Hoewel verschillende deelnemers benadrukken dat het ook goed is om voor ouders en anderen te zorgen zijn ze minder te spreken over de wijze waarop. Omdat zij bij uitstek een sociaal betrokken en maatschappelijk actieve groep zijn, komen de lasten vooral op hun schouders. Naast hun gewone werkzaamheden, zoals het voeren van het eigen huishouden, en eventuele andere verplichtingen, moeten ze ook nog tijd vrij maken voor vrijwilligerswerk bij scholen en sportclubs of het geven van mantelzorg aan ouders of anderen in de omgeving. De 'participatiesamenleving' legt nog meer druk op hen terwijl ze al worstelen met werken en zorgen:

"Ik word er overspannen van. Je moet op school overal mee helpen, verplichte diensten. Daar ben je eindeloos mee bezig. Ik moet ook werken voor de hypotheek, dat levert veel stress en gedoe op (..) De subsidies zijn weg bij de sportverenigingen en daar moet je nu ook bardiensten draaien." (man, 48, hoogopgeleid Amersfoort)

"Je hebt gewoon geen energie meer over en de maatschappij vraagt zoveel van je. Werkdruk wordt hoger, de hoogste ziektepost is stress, omdat we allemaal overwerkt zijn en er steeds meer wordt gevraagd. Dan moet je ook nog eens dat (zorgen) gaan doen, omdat ze zeggen daar hebben we geen geld meer voor en ze zeggen zoek het allemaal maar uit." (man, 28, laagopgeleid Amersfoort)

Dat de overheid juist in de context van steeds meer nadruk op betaalde arbeid en een onzekere arbeidsmarkt burgers vraagt of zij de zorg voor elkaar weer gezamenlijk willen oppakken, kunnen veel respondenten maar moeilijk begrijpen. Sommi-

gen zijn dan ook van mening dat gezinnen door overheidsbeleid eigenlijk alle kanten op worden geslingerd. Eerst was het belangrijk dat men ging participeren op de arbeidsmarkt en nu moet er ineens weer aan mantelzorg worden gedaan.

"Ik denk dat het er niet gezelliger op wordt. We worden heen en weer geslingerd door de politiek de laatste jaren. We moesten meer individueel bezig zijn en voor onszelf zorgen. En nu ineens weer voor opoe zorgen! Dat hadden we net afgeleerd. Ik voel me een beetje gepiepeld. Bovendien: ik zou niet weten hoe. Om een beetje aan een leuk pensioen te komen is het noodzakelijk dat we allebei werken. Ik zou het er niet bij kunnen hebben." (man, 61, laagopgeleid Amsterdam)

Op de vraag of de middenklasse gesteund of in de steek gelaten is door de overheid antwoordt een deelnemer:

"Het heeft te maken met de motor die de middenklasse vormt. Je kan er olie ingooien, maar als je hem overbelast heeft sturen ook geen zin. Je moet hem koesteren. Het antwoord is negatief. Ze is in de steek gelaten." (man, 45, hoogopgeleid Amersfoort)

Luister naar de motor van de samenleving

De overheid heeft volgens veel deelnemers onvoldoende oog voor de implicaties van beleid en de doorwerking ervan in de levens van burgers. "Wij zijn de motor, maar de hoge klasse zit aan het stuur", zei een deelnemer al eerder. Als het over de overheid of de politiek gaat gebruiken mensen vaak de afstandscheppende term 'ze' en ook zinsneden als "het wordt toch al doorgedrukt", "we worden genaaid" en "we hebben niets meer te zeggen". Dat geldt ook voor de ondervraagde hoger opgeleiden. Ook zij voelen zich niet gehoord.

"Ik denk dat we minder respect krijgen voor regeringen en besluiten die zij nemen. Dat je er boos over wordt en denkt: hoe kan je zoiets onzinnigs bedenken?" (vrouw, 52, hoogopgeleid Amsterdam)

Meerdere keren wordt aangegeven dat het belangrijk is voor de overheid het oor te luister te leggen bij de samenleving, en dan met name bij de middenklasse die zo over het hoofd is gezien.

"Luister goed naar de middenklassers. Luister gewoon ook eens naar hun noodkreten. Dat gebeurt naar mijn mening te weinig." (man, 28, laagopgeleid Amersfoort)

Veel deelnemers vinden het een taak voor de overheid om mensen beter toe te rusten om met de uitdagingen van de moderne samenleving en complexe arbeidsmarkt om te kunnen gaan. Soms wordt gezegd dat mensen ook zelf verantwoordelijk zijn: "Pak zelf je verantwoordelijkheid, waarom moet iemand anders altijd iets voor je doen" . Maar meestal zeggen mensen dat het belangrijkste is dat de overheid er weer voor iedereen moet zijn en zich moet inzetten op zekerheid voor mensen die hard werken en echt willen. Als de overheid de middenklasse een aantal bestaanszekerheden garandeert, en dat men wanneer het even tegenzit niet meteen bang hoeft te zijn voor sociale daling, zal deze ook weer vertrouwen krijgen dat hard werken loont.

"De overheid moet inzetten op meer zekerheid voor de toekomst. Dat het een leidraad is, iets waar we naartoe kunnen (..) Geef weer vertrouwen. Het vertrouwen is nu geschonden." (man, 61, middelbaar opgeleid Amersfoort)

De verzorgingsstaat die dus ooit, in haar hoogtijdagen, een belangrijke bron van zekerheid was, is dat in de ogen van vooral de lager- en middelbaar opgeleiden niet meer. In het brede midden heerst een gevoel dat niet geluisterd wordt naar 'de motor van de samenleving': de 'hogere klasse' zit aan het stuur. Zij moeten al veel werk verzetten en krijgen nu ook te horen dat ze meer moeten doen in de samenleving. Vooral lager en middelbaar opgeleiden hebben het gevoel dat ze 'naast het verzorgingsstaatnet vissen' omdat de hoger opgeleiden zichzelf wel redden en de lager opgeleiden nog wel gesteund worden door de verzorgingsstaat. De middenklasse moet zichzelf maar zien te redden.

8.5 CONCLUSIE: DE ONZEKERE MIDDENKLASSE

Zoals de Koning in de Troonrede van 2015 al zei heeft Nederland een brede, sterke middenklasse, waar grote groepen – van hoog tot laag- zichzelf toe rekenen. Generaties groeiden inderdaad op met het idee dat door te werken, en te studeren je vooruit kan komen. Dat kan je 'de belofte van het middenklassenbestaan' noemen: als je maar hard genoeg je best doet, door inzet en doorzettingsvermogen, kan je een plek in de middenklasse bemachtigen, met een baan die je een modaal inkomen verschaft waardoor je aardig kan wonen en leven, en voldoende financiële middelen hebt om de kinderen op te voeden en hun toekomst te kunnen garanderen. Maar deze belofte van het middenklassenbestaan wordt niet vanzelfsprekend meer ingelost. Dat blijkt uit de focusgroepgesprekken die wij hebben gehouden onder 'het brede maatschappelijke midden'. De middenklasse kan omhoog maar ook omlaag. Mensen moeten harder hun best doen om op dezelfde positie te blijven. Oftewel, er is permanente 'statusarbeid' nodig om niet te dalen op de maatschappelijke ladder (Schimanck et al. 2014).

Het handhaven van de positie in het midden gaat gepaard met een groeiend gevoel van onzekerheid. Uit de gesprekken doemt niet zozeer een beeld op van een 'verdwijnende' of 'bedreigde' middenklasse maar van een 'onzekere middenklasse'. Die onzekerheid ontstaat, volgens de deelnemers, omdat twee pilaren onder het middenklassebestaan wankelen. De eerste bron van onzekerheid is het werk, wat volgens de deelnemers een cruciaal component is van de middenklasse: "de middenklasse is de werkende klasse". Zo ervaart men een steeds complexere arbeidsmarkt waarin flexibilisering en automatisering (robots) zorgen voor gevoelens van onzekerheid. Ook een diploma geeft niet altijd meer toegang tot een goede, betaalde baan. Bovendien heb je inmiddels twee banen nodig om een middenklasseleven te kunnen leiden, met alle stress in het gezin van dien.

De tweede bron van onzekerheid is de verzorgingsstaat. Ondanks de nadruk van de deelnemers op het meritocratisch ideaal – niet de afkomst telt maar eigen inzet en doorzettingsvermogen – wordt verwacht dat de verzorgingsstaat wel een handje helpt. Was de verzorgingsstaat in het verleden juist een bron van stabiliteit en zekerheid, nu voelen mensen zich soms in de steek gelaten. De verzorgingsstaat is er niet voor ons , 'we vissen naast het net' is een breed gedragen gevoel dat vooral leeft onder de lager- en middelbaar opgeleiden. Terwijl de hoger opgeleiden zichzelf wel kunnen redden en de lager opgeleiden een beroep kunnen doen op 'allerlei potjes', krijgen zij steeds minder. De afschaffing van de studiefinanciering is voor de middenklasse een belangrijk symbool.

Welke lessen voor beleid zouden we hieruit kunnen trekken? Wat blijkt is dat de middengroepen, ook de hoger opgeleiden onder hen, niet het gevoel hebben dat er naar ze geluisterd wordt door de overheid. Er is onvoldoende besef wat allerlei tegenstrijdige overheidsboodschappen voor impact hebben op hun middenklassenbestaan, zeggen ze. Ze moeten harder werken op een onzekere arbeidsmarkt én, in het kader van de 'participatiesamenleving', voor anderen zorgen. Ze moeten, nu de studiefinanciering is afgeschaft zelf in het onderwijs van hun kinderen investeren, terwijl het onzeker is of onderwijsinvesteringen ook daadwerkelijk lonen. "Luister naar onze noodkreten", zeggen ze.

Hoe zou de overheid de groeiende gevoelens van onzekerheid van de middenklasse kunnen beantwoorden? Moeten de middengroepen hun verwachtingen bijstellen en dienen zij te wennen aan een onzekere toekomst voor henzelf en hun kinderen? Dat zou betekenen dat overheidsbeleid zich niet meer moet richten op *rising expectations* maar op *managing expectations*. De belofte van het middenklassenbestaan kan niet meer altijd worden ingelost. Hoe hard je ook je best doet, de toekomst is simpelweg niet zeker. Of moet de overheid proberen meer zekerheid en voorspelbaar te bieden, zowel op de arbeidsmarkt als met de verzorgingsstaat, zodat de middengroepen weer enige houvast hebben in onzekere tijden? De

overheid zou er weer voor iedereen moeten zijn, en vertrouwen geven, zeggen sommige deelnemers. Het antwoord ligt waarschijnlijk, zoals wel vaker, in een combinatie van beide.

LITERATUUR

Atkinson, A. B. en A. Brandolini (2011) *On the identification of the middle class*, working papers 217, ECINEQ, Society for the Study of Economic Inequality.

Baldwin, P. (1990) *The Politics of Social Solidarity: Class Bases of the European Welfare State, 1875–1975*, Cambridge [etc.]: Cambridge University Press.

Bourdieu, P. (1984) *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, Londen: Routledge & Kegan Paul.

Dallinger, U. (2013) 'The endangered middle class? A comparative analysis of the role played by income redistribution', *Journal of European Social Policy*, 23, I: 83-1.

Davis, D.E. (2004) *Discipline and development: Middle classes and prosperity in East Asia and Latin America*, Cambridge: Cambridge University Press.

Dekker, P., R. van Dijk, P. van Houwelingen, W. Mensik en Y. Sol (2015) *COB Burgerperspectieven 2015|4,* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Ehrenreich, B. (1989) *Fear of falling: the inner life of the Middle class,* New York: Pantheon Books.

Goldthorpe, J. H., C. Llewellynen C. Payne (1980) *Social mobility and class structure in modern Britain*, Oxford: Clarendon Press.

Hacker, J.S (2008) *The Great Risk Shift: The New Economic Insecurity and the Decline of the American Dream*, New York: Oxford University Press.

Lieshout, P. van (red.) (2016) *Sociale (on)zekerheid: de voorziene toekomst,* Amsterdam: Amsterdam University Press.

Ministerie van Algemene Zaken (2015) *Troonrede 2015*, beschikbaar op: www.rijksoverheid.nl/documenten/toespraken/2015/09/15/troonrede-2015.

Olsthoorn M., E. Pommer, M. Ras, A. van den Torre en J.M. Wildeboer Schut (2017) *Voorzieningen verdeeld*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Parker, S. (red.) (2013) *The squeezed middle: the pressure on ordinary workers in America and Britain,* Bristol: The Policy Press.

Pew, (2015) *Most Say Government Policies Since Recession Have Done Little to Help Middle Class, Poor*, Pew Research Center, 4 maart 2015, beschikbaar op: www.people-press.org/files/2015/03/03-04-15-Economy-release.pdf.

Ridder, J. Den, P. Dekker en P. Van Houwelingen, m.m.v. E. Schrijver (2016) *COB Burgerperspectieven 2016|1,* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Schimank, U., S. Mau en O. Groh-Samberg (2014) *Statusarbeit unter Druck? Zur Lebensführung der Mittelschichten*, Weinheim: BeltzJuventa.

Scockpol, T. (2000) *The missing middle: working families and the future of American social policy*, New York: W.W. Norton.

Swaan, A. de (1989) *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*, Amsterdam: Bert Bakker.

Swaan, A. de (1990) 'Jealousy as a class phenomenon', pp. 168-194 in A. de Swaan, *The management of normality*, Londen: Routledge.

Vrooman, C., M. Gijsberts en J. Boelhouwer (2014) *Verschil in Nederland*: *Sociaal en Cultureel Rapport 2014*, Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.

Vrooman, C. (2016) 'Meedoen in onzekerheid: verwachtingen over participatie en protectie', oratie, beschikbaar op: www.uu.nl/sites/default/files/fsw-vrooman-oratie.pdf.

Weber, M. (1978) *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology* (2 vols), Berkeley: University of California Press.

BIJLAGE

Voor het onderzoek naar de subjectieve beleving van midden-inkomensgroepen werden 6 verschillende groepsgesprekken gehouden, waaraan in totaal 46 personen deelnamen. Het onderzoek is verricht door bureau Veldkamp in samenwerking met onderzoekers van de WRR. De selectie van deze deelnemers is uitgevoerd door een tweetal selectiebureaus. De deelnemers zijn op basis van hun opleidingsniveau opgesplitst in aparte groepen: er vonden gesprekken plaats met laagopgeleiden (vmbo, mbo1), middelbaar opgeleiden (mbo2-4, havo en vwo) en met hoogopgeleiden (hbo en wo). Binnen iedere groep is tot slot weer gezorgd voor een vergelijkbare spreiding naar leeftijd, geslacht, inkomen, afkomst, gezinssituatie en werkzame situatie. Zo was er in iedere groep bijvoorbeeld een gelijke verdeling van mannen en vrouwen, en waren er maximaal twee niet-werkenden en twee zzp'ers of werknemers met flexibel contract. Een overzicht van de sociaal-economische kenmerken van de deelnemers wordt weergegeven in tabel 8.2. Omdat percepties ook per regio kunnen verschillen, vonden er zowel gesprekken in Amsterdam als in Amersfoort plaats. Deze vonden alle plaats in november 2015.

Tabel 8.1 Overzicht van de totaal 46 deelnemers aan de focusgroepen

Opleidingsniveau	Amsterdam	Amersfoort
Laag	8 personen	8 personen
Middelbaar	8 personen	7 personen
Hoog	7 personen	8 personen

Tabel 8.2 Sociaal-economische kenmerken van de deelnemers per opleidingsniveau

	Totaal	Voorbeelden van beroepen	Gezinssituatie	Leeftijd	Netto-huishoudinkomen
Laag opgeleid	16	– Conciërge – Logistiek medewerker – Verkoopster supermarkt – Zangeres op zzp-basis – Administratief – Secretaresse	Stel zonder kind (5x) Stel met kind (6x) Alleenstaand (3x) Alleenstaand met kind (2x)	Gemiddeld: 44 jaar – Jongste: 28 – Oudste: 65	Gemiddeld: € 2322 – Laagste: € 1538 – € 2000 – Hoogste: € 3500 – € 4000
Middelbaar opgeleid	15	– Vrachtwagenchauffeur – Activiteitenbegeleider in de zorg – Klantenservice – Transport op zzp-basis – Juridisch secretaresse – Administratief – Secretaresse	Stel zonder kind (4x) Stel met kind (4x) Alleenstaand (4) Alleenstaand met kind (3x)	Gemiddeld: 45 jaar – Jongste: 27 – Oudste: 61	Gemiddeld: € 2637 – Laagste: € 1538 – € 2000 – Hoogste: € 4500 – € 5000
Hoog opgeleid	15	– HR adviseur – Pedagogisch werker – Gerechtssecretaris – Sales manager – Technisch adviseur chemie – Technisch adviseur orthopedie	Stel zonder kind (3x) Stel met kinderen (6x) Alleenstaand (4x) Alleenstaand met kind (2x)	Gemiddeld: 43 jaar – Jongste: 28 – Oudste: 62	Gemiddeld: € 2986 – Laagste: € 1538 – € 2000 – Hoogste: € 4500 – € 5000

Voor dit kwalitatieve onderzoek is gebruik gemaakt van de methode van focusgroepen: groepsgesprekken met een beperkt aantal deelnemers (liefst tussen de 6-8) waarbij gestreefd wordt naar een zekere homogeniteit om de gesprekken soepel te laten verlopen. Het voordeel van de methode van focusgroepen is dat deelnemers elkaar kunnen stimuleren en op gedachten brengen. Door de interactie die plaatsvindt in de gesprekken gaan de deelnemers meer de diepte in over hun ervaringen en meningen en wordt beter inzicht verworven in de achterliggende argumentaties van ideeën en meningen.

De gesprekken zijn gevoerd aan de hand van een checklist die gezamenlijk is opgesteld door onderzoekers van de WRR met de uitvoerders van bureau Veldkamp. Het uitgangspunt was daarbij een gesprek van twee uur. Aan bod kwamen vragen over de afbakening van de middenklasse door de deelnemers en wat volgens hen bepaalt of iemand daartoe behoort, zelfidentificatie door de deelnemers, welke ontwikkelingen zij zien rondom de middenklasse, en wat zij in de toekomst verwachten voor de middenklasse. De gesprekken zijn getranscribeerd en uiteindelijk geanalyseerd door de auteurs van dit hoofdstuk.

BIJLAGE ALGEMEEN: GERAADPLEEGDE EN GESPROKEN PERSONEN

De WRR heeft ten behoeve van deze Verkenning gesproken met diverse deskundigen. Zo is er gesproken met beleidsmakers van verschillende departementen zoals de Ministeries van Sociale Zaken, Algemene Zaken en Onderwijs Cultuur en Wetenschap. Ook is er gesproken met verschillende wetenschappers op een tweetal expertmeetings.

In het bijzonder is de WRR dank verschuldigd aan prof. dr. Peter van Lieshout (UU) en prof. dr. Romke van der Veen (EUR). Zij hebben de hoofdstukken 1 en 2 zorgvuldig becommentarieerd en suggesties gedaan voor verbetering. De WRR is zeer erkentelijk voor hun hulp bij de totstandkoming van deze publicatie. Ook willen wij Judith ter Berg en Yolanda Schothorst van Bureau Veldkamp (nu: Kantar Public) bedanken die op voortreffelijk wijze focusgroepen met middengroepen hebben gehouden en daarover hebben gerapporteerd.

Expertmeetings

Middle classes under pressure? European perspectives (WRR-expert seminar, Den Haag 19 juni 2015)
Bijdragen:
Prof. dr. Steffen Mau (Humboldt Universität, Berlijn)
Prof. dr. Martin Kronauer (Hochschule für Wirtschaft und Recht Berlin)
Dr. Horacio Levy (OECD)
Prof. dr. Ive Marx (Universiteit van Antwerpen)
Prof. dr. G. Engbersen (WRR/EUR)
Prof. dr. Bas ter Weel (UM/CPB)
Prof. H. Ganzeboom (VU)
Prof. P. de Beer (UvA)
Prof. W. Salverda (UvA)
Prof. M. Wolbers (RU)
Dr. J. Tolsma (RU)
Dr. W. de Koster (EUR)
Dr. J. van der Waal (EUR)

Onzeker in het midden: de staat van de middenklasse (plenaire vergadering Sociaal-Wetenschappelijke Raad (SWR), Leusden 27 en 28 mei 2016)
Bijdragen:
Prof. dr. Remieg Aerts (RU).
Prof. dr. Mark Bovens (UU/WRR)
Prof. dr. Paul Dekker (UvT/SCP)
Prof. dr. Godfried Engbersen (EUR/WRR)

Prof. dr. Monique Kremer (UvA/WRR)
Prof. dr. Bas ter Weel (UM/CPB)
Een verslag van deze bijeenkomst vindt u op https://www.knaw.nl/shared/resources/adviezen/bestanden/PlenaireSWRconferentie27en28mei2016_Verslag.pdf

AUTEURS

Paul de Beer is Henri Polak hoogleraar voor Arbeidsverhoudingen aan de Universiteit van Amsterdam, mededirecteur van het Amsterdams Instituut voor Arbeidsstudies (AIAS) en directeur van het Wetenschappelijk Bureau voor de Vakbeweging. Hij publiceerde op het gebied van arbeidsmarkten, arbeidsverhoudingen, verzorgingsstaat en inkomensverdeling.

Djurre Das is junior wetenschappelijk medewerker bij de WRR en is verbonden aan de projecten *Middenklassen onder druk?*, *Toekomst van werk* en *(On)gelijkheid in gezondheid*. Hij studeerde af als politicoloog en socioloog aan de Universiteit van Amsterdam.

Godfried Engbersen is sinds 2014 als raadslid verbonden aan de WRR. Hij is tevens hoogleraar Algemene Sociologie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Harry Ganzeboom is hoogleraar Sociologie en Methoden & Technieken van Sociaal- Wetenschappelijk Onderzoek aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij houdt zich onder meer bezig met culturele participatie, sociale ongelijkheid, sociale mobiliteit en methoden van internationaal vergelijkend surveyonderzoek.

Willem de Koster is als universitair hoofddocent cultuursociologie verbonden aan de afdeling Bestuurskunde en Sociologie van de Erasmus Universiteit Rotterdam, waar hij onder andere onderzoek doet naar waardenconflict, maatschappelijk onbehagen en stemgedrag.

Monique Kremer is senior-onderzoeker bij de WRR en bijzonder hoogleraar actief burgerschap aan de Universiteit van Amsterdam. Zij publiceerde onder andere *Vreemden in de verzorgingsstaat. Hoe arbeidsmigratie en sociale zekerheid te combineren* (2013) en schreef bij de WRR mee aan *Hoe ongelijk is Nederland?* (2014), *De robot de baas* (2015) en *Voor de zekerheid* (2017).

Jochem van Noord is als junior onderzoeker en PhD kandidaat Sociologie verbonden aan de Vrije Universiteit Brussel en de onderzoeksgroep TOR. Daar doet hij onder meer onderzoek naar sociale stratificatie, politieke participatie en publieke opinie, voornamelijk omtrent onderwijs en opleidingsverschillen

Wiemer Salverda is algemeen econoom en actief emeritus hoogleraar arbeidsmarkt en ongelijkheid aan de Universiteit van Amsterdam en coördineerde vanuit het Amsterdams Instituut voor Arbeidsstudies (AIAS) diverse internationale onderzoeken naar arbeidsmarkt- en inkomensongelijkheid.

Erik Schrijvers is senior wetenschappelijk medewerker bij WRR. Bij de WRR schreef hij onder meer mee aan *Hoe ongelijk is Nederland?* (2014). In 2016 en 2017 was hij tijdelijk verbonden aan het ministerie van Binnenlandse Zaken en koninkrijksrelaties.

Erik Snel is als onderzoeker en universitair docent verbonden aan de Department of Public Administration and Sociology en de onderzoeksgroep Citizenship, Migration and the City (CIMIC) van de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Jochem Tolsma is universitair hoofddocent sociologie aan de Radboud Universiteit en is daar tevens opleidingsdirecteur van de Research Master Social and Cultural Science. Binnen zijn onderzoek richt hij zich op de oorzaken en gevolgen van segregatie op basis van etniciteit en sociaal milieu binnen woonbuurten, het onderwijssysteem en vriendschapsnetwerken.

Jeroen van der Waal is universitair hoofddocent sociologie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, waar hij onderzoek doet naar de oorzaken en gevolgen van sociale ongelijkheid. In het bijzonder richt hij zich op de politieke implicaties van sociale stratificatie.

Robert Went is econoom en werkt als senior-onderzoeker bij de WRR. Hij houdt zich al twintig jaar bezig met globalisering en schreef bij de WRR mee aan publicaties *Naar een lerende economie* (2013), *Hoe ongelijk is Nederland*? (2014), *De robot de baas* (2015) en *Voor de zekerheid* (2017).

Maarten Wolbers is hoogleraar Onderzoek van onderwijs aan de Radboud Universiteit. Hij is tevens wetenschappelijk directeur van het Kenniscentrum Beroepsonderwijs Arbeidsmarkt (KBA) te Nijmegen. Hij doet onderzoek naar onderwijs- en arbeidsmarktvraagstukken vanuit een perspectief van sociale ongelijkheid.